

PORADNIK METODYCZNY

DLA DYPLOMANTÓW KIERUNKÓW
BEZPIECZEŃSTWO NARODOWE
I OBRONNOŚĆ PAŃSTWA
WAT

Redakcja naukowa
Adam KOŁODZIEJCZYK
Miroslaw MARCINIAK
Jakub ADAMKIEWICZ

Warszawa 2023

Recenzenci:

prof. dr hab. Piotr Mickiewicz

prof. dr hab. Agnieszka Filipek

Niniejsza publikacja została udostępniona na licencji
Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych
4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

która zezwala na kopiowanie, przedstawianie i rozpowszechnianie utworu jedynie
w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (czyli nie tworzenia
utworów zależnych), przy jednoczesnym odpowiednim oznaczeniu autorstwa utworu.

© Copyright by Wojskowa Akademia Techniczna
Warszawa 2023

ISBN 978-83-7938-390-0

Opracowanie redakcyjne: *Jolanta Karaś*

Korekta: *Marta Tuszyńska*

DTP: *Agnieszka Grocholska*

Projekt okładki: *Diana Matyjaszkiewicz*

Wydawca: Wojskowa Akademia Techniczna

Druk: HIRONDELLE Andrzej Grzegorzcyk, ul. Kwiatowa 53, 05-083 Mariew

Warszawa 2023

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział 1. Proces dyplomowania w WAT	9
1.1. Czym jest praca dyplomowa?.....	9
1.2. Cechy pracy dyplomowej.....	10
1.3. Typy prac dyplomowych: licencjacka i magisterska	12
1.4. Wymagania stawiane pracom dyplomowym	13
1.5. Procedura wyboru tematów prac dyplomowych.....	14
1.6. Weryfikacja pracy w JSA.....	15
1.7. Procedura składania prac dyplomowych w APD.....	16
1.8. Prezentacja na egzamin dyplomowy.....	18
1.9. Przebieg i ocena egzaminu dyplomowego.....	18
Rozdział 2. Standardy etyczne w badaniach naukowych	23
2.1. Rola etyki w badaniach naukowych.....	23
2.2. Zasada wyrównywania kosztów i zysków	24
2.3. Prawo do wyrażania zgody.....	25
2.4. Odpowiedzialność badacza	28
2.5. Poszanowanie prywatności badanych.....	30
2.6. Zapewnienie anonimowości i poufności.....	31
2.7. Kodeks postępowania etycznego	33
Rozdział 3. Struktura pracy dyplomowej	37
3.1. Wymagania redakcyjne.....	37
3.2. Tytuł i strona tytułowa	39
3.3. Numeracja stron	40
3.4. Strona z zadaniami	40
3.5. Opinia promotora.....	41
3.6. Recenzja pracy	42
3.7. Spis treści	43
3.8. Wstęp	43
3.9. Podział na rozdziały: teoretyczny, metodologiczny, empiryczny	45
3.10. Zakończenie	45
3.11. Bibliografia i wykazy: tabel, rysunków, wykresów, map, zdjęć.....	46
3.12. Załączniki (oświadczenie studenta, prezentacja pracy na CD).....	46
Rozdział 4. Podejście naukowe w działalności badawczej	49
4.1. Istota podejścia naukowego	49
4.2. Podstawowe założenia przyjmowane w nauce.....	52
4.3. Główne cele badań w naukach o bezpieczeństwie	54
4.4. Funkcje metodologii w badaniach naukowych	57
4.5. Paradygmat nauki normalnej.....	60
4.6. Paradygmat nauki rewolucyjnej	63
4.7. Przyjęcie odpowiedniej strategii badań	64

Rozdział 5. Proces badawczy – etap konceptualizacji badań	67
5.1. Ogólny model procesu badawczego.....	67
5.2. Sformułowanie problemu badawczego.....	68
5.3. Błędy w formułowaniu problemu badawczego.....	69
5.4. Określenie przedmiotu badań.....	69
5.5. Definiowanie zmiennych.....	70
5.6. Związki między zmiennymi (kowariancja).....	71
5.7. Hipotezy - ich formułowanie, cechy i sposób weryfikacji.....	72
5.8. Problemy badawcze versus hipotezy.....	73
5.9. Wskaźniki, ich typy, właściwości i funkcje	74
Rozdział 6. Proces badawczy – stosowane metody teoretyczne	75
Wprowadzenie.....	75
6.1. Pojęcie „metoda badań”	75
6.2. Klasyfikacja metod	77
6.3. Metoda i technika badań	78
6.4. Metody teoretyczne	79
6.5. Powiązanie metod z problemami badawczymi.....	87
6.6. Kilka praktycznych wskazówek	88
Rozdział 7. Proces badawczy – stosowane metody empiryczne.....	91
7.1. Metoda ankietowa	94
7.2. Metoda wywiadu	109
7.3. Metoda obserwacji	116
7.4. Metoda wtórnej analizy danych (<i>desk research</i>)	125
7.5. Metoda studiów przypadku.....	131
Rozdział 8. Opracowanie pracy dyplomowej	137
Wstęp.....	137
8.1. Opracowanie koncepcji badań.....	137
8.2. Opracowanie rozdziału teoretycznego.....	144
8.3. Opracowanie rozdziału metodologicznego.....	149
8.4. Opracowanie rozdziału empirycznego	166
Rozdział 9. Korzystanie z cudzego dorobku intelektualnego	171
9.1. Samodzielne przeprowadzenie badań oraz pisemne opracowanie wyników. Pułapki plagiatu	171
9.2. Cytowanie i krytyczna interpretacja wypowiedzi	173
9.3. Przypisy, ich funkcje. Rodzaje przypisów. Stosowanie przypisów	174
9.4. Wzory stosowania przypisów	174
9.5. Zamieszczanie grafik: tabel, rysunków, wykresów, zdjęć i map	176
9.6. Klasyfikacja źródeł literaturowych. Liczba źródeł literaturowych	177
Zakończenie.....	179
Bibliografia	181
Załączniki	187

Wstęp

Opracowanie jest wynikiem przemyśleń i doświadczeń pracowników Instytutu Bezpieczeństwa i Obronności kierujących seminarium dyplomowym (licencjackim i magisterskim) na kierunkach *bezpieczeństwo narodowe* oraz *obronność państwa* w Wojskowej Akademii Technicznej. Celem jest prezentacja wymagań formalnych i wskazówek metodycznych obowiązujących w trakcie realizacji kolejnych etapów pracy dyplomowej, w tym zwłaszcza praktycznych aspektów prowadzenia badań w ramach tego typu prac. Opracowanie adresowane jest przede wszystkim do studentów przygotowujących pracę dyplomową, ale także do promotorów prac, zwłaszcza tych, którzy rozpoczynają swoją aktywność i nie mają większych doświadczeń w tym zakresie.

Starano się połączyć wymagania formalne, wynikające z dokumentów normatywnych i opracowań metodologicznych, z własnymi wskazówkami metodycznymi zilustrowanymi konkretnymi rozwiązaniami. Tak więc strukturę *poradnika*, w jego podstawowej części, wyznaczają logika procesu badawczego i obowiązujące wymagania normatywne. W związku z tym wyodrębniono dziewięć podstawowych rozdziałów, którym z kolei można przyporządkować określone czynności realizowane przez dyplomanta i promotora w trakcie seminarium dyplomowego¹. Podstawą formalną do opracowania metodyki pisania prac dyplomowych na kierunkach *bezpieczeństwo narodowe* oraz *obronność państwa* była decyzja dziekana Wydziału Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania nr 9/WLO/2022 z dnia 28 stycznia 2022 roku².

Rozdział 1 opracowania to wprowadzenie w proces dyplomowania na Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania WAT. Określa, czym jest praca dyplomowa, jakie są jej cechy i rodzaje. Przedstawia wymagania stawiane pracom dyplomowym (licencjackim i magisterskim), obowiązującą procedurę wyboru tematu pracy

¹ Projekt planu poradnika opracował dr hab. Adam Kołodziejczyk na podstawie propozycji zgłoszonych przez zespół powołany przez dziekana WBLiZ.

² Na mocy tej decyzji w skład zespołu opracowującego *Metodykę opracowywania prac dyplomowych na kierunku bezpieczeństwo narodowe oraz obronność państwa* zostali powołani: dr hab. Adam Kołodziejczyk – przewodniczący; dr Mirosław Marciniak – zastępca; dr Jakub Adamkiewicz – sekretarz oraz członkowie: prof. dr hab. Marian Cieślarczyk, dr hab. Aleksandra Skrabacz, dr hab. Jerzy Stańczyk, dr hab. Jerzy Zalewski, dr Patrycja Bryczek-Wróbel, dr Natalia Moch oraz dr Justyna Stochaj.

dyplomowej, sposób jej weryfikacji w Jednolitym Systemie Antyplagiatowym (JSA) oraz składania w Archiwum Prac Dyplomowych (APD). Rozdział ten przedstawia też strukturę prezentacji wymaganej na egzaminie dyplomowym oraz informację o przebiegu egzaminu i kryteriach jego oceny.

Rozdział 2 poświęcony jest standardom etycznym w badaniach naukowych. Skupiono się przede wszystkim na takich kluczowych kwestiach obecnych w wielu kodeksach badań naukowych jak zasada wyrównywania kosztów i zysków badanych i prowadzących badania, prawo badającego do wyrażania zgody, odpowiedzialność badacza i poszanowanie prywatności badanych. Ponadto, w dobie Internetu, dużo uwagi poświęcono kwestiom zapewnienia anonimowości i poufności w badaniach, uwzględniając wskazania *Kodeksu etyki socjologa*³.

Rozdział 3 dotyczy całościowej struktury pracy dyplomowej, w tym: wymagań redakcyjnych, strony tytułowej pracy, sposobu numeracji stron z postawionymi dyplomantowi zadaniami, miejsca w pracy na opinie promotora i recenzenta z kryteriami oceny pracy. Ponadto przedstawiono wymagania formalne dotyczące spisu treści, elementy wstępu do pracy, wymagania odnoszące się do układu rozdziałów, zawartości zakończenia i bibliografii. Wreszcie rozdział ten zawiera podstawowe informacje dotyczące sporządzania załączników oraz wykazów tabel, rysunków, wykresów, a także map i zdjęć. Znajdują się tam również wymagania niedotyczące bezpośrednio treści pracy, takie jak oświadczenie studenta oraz informacja o załączonej do pracy prezentacji na CD.

Rozdział 4 zawiera charakterystykę podejścia naukowego w działalności badawczej - na wstępie pokazano jego istotę i podstawowe założenia przyjmowane w nauce. Ważnym elementem tego rozdziału są podstawowe cele nauk o bezpieczeństwie, którymi są: opis, wyjaśnianie - dedukcyjne i indukcyjne, przewidywanie oraz rozumienie typu Verstehen i rozumienie predyktywne. Wskazane są też trzy funkcje metodologii w badaniach naukowych oraz dwa podstawowe paradygmaty, w ramach których uprawiana jest wszelka działalność naukowa, tj. paradygmat nauki normalnej i nauki rewolucyjnej. Na końcu rozdziału opisane są dwie możliwe strategie badań w naukach społecznych, a więc strategia *teoria przed badaniami* i strategia *badania przed teorią*.

Rozdział 5 opisuje pierwszy etap procesu badawczego, jakim jest konceptualizacja badań. Zawiera ogólny model procesu badawczego oraz istotę formułowania problemu badawczego. Przestrzega przed popełnianiem charakterystycznych błędów podczas formułowania problemów badawczych - błędu ekologiczmu oraz indywidualizmu. Zawiera ponadto charakterystykę kilku kluczowych pojęć w badaniach naukowych, takich jak przedmiot badań (jednostka analizy), zmienne (zależne, niezależne, kontrolne), związki między zmiennymi (dodatnie i ujemne) oraz kierunki

³ *Kodeks etyki socjologa*, uchwalony przez Walne Zgromadzenie Delegatów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego 25 marca 2012 r., za: <https://pts.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/kodeks.pdf> (dostęp: 6.07.2022).

związku (dodatni i ujemny) i siła związku (związek doskonały i związek zerowy). Rozdział kończy definiowanie hipotez i wskazanie ich powiązania z problemami badawczymi oraz zdefiniowanie wskaźników w badaniach empirycznych i ich podstawowych typów, właściwości i funkcji.

Rozdział 6 pokazuje kolejny ważny element procesu badawczego, jakim są stosowane metody teoretyczne. Definiuje pojęcie metody, przedstawia klasyfikację metod teoretycznych, dokonuje rozróżnienia pomiędzy metodą i techniką badań. Centralnym punktem jest charakterystyka stosowanych w badaniach społecznych, w tym w naukach o bezpieczeństwie, metod teoretycznych, takich jak: analiza, synteza, indukcja, dedukcja, abstrahowanie, porównywanie, uogólnianie, klasyfikowanie, wnioskowanie. Rozdział kończy ważną w badaniach naukowych kwestia powiązania metod badawczych z problemami badawczymi.

Rozdział 7 charakteryzuje proces badawczy dotyczący czterech stosowanych metod empirycznych: metody ankietowej (sondażowej), obserwacji, wtórnej analizy danych oraz studiów przypadku (*case studies*). Metoda ankietowa pokazana jest przez pryzmat jej zalet i słabości oraz omówienia składników struktury stosowanego w jej ramach narzędzia badawczego, jakim jest kwestionariusz ankiety czy wywiadu. Wykorzystywane w metodzie ankietowej pytania (zamknięte, otwarte, filtrujące i alternatywne) zegzemplifikowane są przykładami zaczerpniętymi z badań ankietowych. Przedstawiono różne formaty pytań kwestionariuszowych i podstawowe błędy w ich konstruowaniu. Metoda obserwacji pokazana jest przez pryzmat jej istoty, rodzajów stosowanej obserwacji, ich zalet i słabości oraz narzędzia, jakim jest arkusz obserwacji. W omówieniu metody wtórnej analizy danych (inaczej zwana *desk research*) podobnie jak przy wcześniejszych metodach zawarto ekspozycję zalet i słabości, czy też ograniczenia, jak i sugestie dotyczące poszukiwania danych wtórnych. Metodę studiów przypadku przedstawiono, biorąc pod uwagę jej istotę - z ukazaniem celów studiów przypadku, ich podstawowych typów, procedur prowadzenia oraz przydatności.

Rozdział 8 zawiera sugestie praktyczne dotyczące opracowania pracy dyplomowej. Na początku zawarto wiele wskazań odnoszących się do opracowania koncepcji (planu) badań realizowanych w ramach pracy dyplomowej z wykorzystaniem wiedzy z poprzednich rozdziałów poradnika. Drugim składnikiem tego rozdziału są sugestie i zalecenia dotyczące opracowania rozdziału teoretycznego w pracach dyplomowych (teoretycznych i empirycznych). Trzecim składnikiem są sugestie dotyczące opracowania rozdziału metodologicznego w pracach empirycznych. Wreszcie kolejny element to zalecenia i sugestie dotyczące opracowania rozdziału empirycznego. Rozdział ten poświęcony jest temu, jak należy opracowywać dobrą pracę dyplomową.

Rozdział 9 zawiera liczne zalecenia i przestrogi o charakterze normatywnym w związku z korzystaniem z cudzego dorobku intelektualnego. Pokazuje pułapki plagiatu, rzutujące na przyjęcie lub odrzucenie pracy dyplomowej, kwestie poprawności i wzory stosowania przypisów oraz cytowania treści innych prac naukowych.

Informuje o zawartych w opracowaniu pt. *Dyplomowanie* wymaganiach dotyczących objętości prac magisterskich i licencjackich oraz ujętej w bibliografii literatury, w tym jej klasyfikacji. Zawiera ponadto zalecenia dotyczące zamieszczania (numeryrowania) w pracach dyplomowych tabel, rysunków, wykresów, zdjęć i map oraz innych załączników.

Opracowanie to ma charakter poradnika metodycznego ułatwiającego studentom kierunków *bezpieczeństwo narodowe* oraz *obronność państwa* WAT opracowywanie prac dyplomowych - licencjackich i magisterskich. W wielu punktach treści poradnika nawiązują do zapisów obowiązującego od 1 października 2020 roku dokumentu określającego zasady dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania WAT⁴. Autorzy opracowania zdają sobie sprawę, że nie wyczerpali tematu formalnej i metodologicznej poprawności prac dyplomowych, zwłaszcza że wiele dokumentów normatywnych odnoszących się do procesu dyplomowania podlega ciągłym zmianom. Mają jednak nadzieję, że przyczyni się ono do poprawy jakości prac pod względem respektowania obowiązujących wymagań normatywnych oraz standardów wynikających z metodologii badań społecznych i będących elementem nauk o bezpieczeństwie.

⁴ Zob. Decyzja nr 115/WLO/2020 z dnia 5 listopada 2020 roku dziekana Wydziału Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania w sprawie dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania WAT.

Rozdział 1. Proces dyplomowania w WAT

1.1. Czym jest praca dyplomowa?

Wyjaśniając istotę pracy dyplomowej, ograniczymy się do tych uwarunkowań, które są właściwe dla kierunków studiów bezpieczeństwo narodowe oraz obronność państwa prowadzonych w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania Wojskowej Akademii Technicznej im. Jarosława Dąbrowskiego w Warszawie (dalej: Wydział). Wspomniane kierunki studiów są przypisane do dziedziny nauk społecznych i dyscypliny nauk o bezpieczeństwie, co istotnie wpływa na metodologię procesu badawczego prowadzonego przez studentów w ramach pracy dyplomowej, w tym na formę jej opracowania. Przyjęto więc, że obowiązującą formą pracy dyplomowej na ww. kierunkach studiów jest pisemne opracowanie zagadnienia na dany temat.

W *Regulaminie studiów w Wojskowej Akademii Technicznej im. Jarosława Dąbrowskiego* (dalej: Regulamin studiów w WAT) określa się podstawowe wymagania na danym poziomie studiów i zobowiązuje się studentów do wykonania pracy dyplomowej w przypadku studiów drugiego stopnia (magisterskich) i jednolitych studiów magisterskich oraz studiów pierwszego stopnia (licencjackich), o ile przewiduje to program studiów. W przypadku kierunków bezpieczeństwo narodowe i obronność państwa na poziomie pierwszego stopnia programy studiów nakładają na studentów taki obowiązek.

Praca dyplomowa jest zarówno pisemnym opracowaniem zagadnienia, mającym swoje materialne wyrażenie w dokumencie, jakim jest wydruk lub jego postać cyfrowa zawierająca tekst, jak i zbiorem czynności badawczych studenta w ramach pracy dyplomowej, a także szeregiem czynności dydaktycznych i organizacyjnych w ramach procesu kształcenia organizowanego w ramach kierunku studiów, wyrażających się w specyficznej formie cykli przedsięwzięć organizacyjnych, czynności administracyjno-prawnych, zajęć dydaktycznych (np. seminarium dyplomowe), prowadzonych zgodnie z właściwą dydaktyką zajęć seminaryjnych, nacechowanych samodzielną pracą badawczą studentów pod kierunkiem promotora, aż do referowania przez studentów efektów swojej pracy dyplomowej w trakcie egzaminu dyplomowego.

Praca dyplomowa nie ma więc jednego znaczenia. Jest to forma pisemnej wypowiedzi studenta oraz złożony proces dydaktyczny i administracyjno-prawny, którego pozytywne zakończenie - złożenie pracy dyplomowej do opiniowania i recenzowania - jest warunkiem dopuszczenia studenta do egzaminu dyplomowego.

Jako forma pisemnej wypowiedzi studenta również bywa rozumiana dwójako: jako dokument tekstowy zawierający opis wyników zrealizowanego procesu badawczego oraz jako całość czynności badawczych studenta – od zapoznania się z tematem pracy czy też proponowania własnego tematu badań, poprzez kwerendę, czyli poszukiwanie informacji, przygotowanie koncepcji badań, ich prowadzenie, merytoryczne opracowywanie ich wyników, aż do pisemnego opracowania wyników badań w dokumencie nazwanym „Praca dyplomowa”.

Poradnik ten służy pokazaniu licznych właściwości i uwarunkowań kształtujących wszystkie wspomniane wyżej aspekty pracy dyplomowej.

1.2. Cechy pracy dyplomowej

Praca dyplomowa to najważniejsze opracowanie badawcze przygotowane przez studenta, wieńczące proces uczenia się na danym poziomie studiów. Pozytywne oceny promotora i recenzenta oraz zdany egzamin dyplomowy są warunkiem uzyskania tytułu zawodowego i cenzusu wyższego wykształcenia.

Regulamin studiów w WAT definiuje **pracę dyplomową** jako samodzielne opracowanie zagadnienia naukowego lub praktycznego albo dokonanie techniczne, prezentujące ogólną wiedzę i umiejętności studenta związane ze studiami na danym kierunku, poziomie i profilu oraz umiejętności samodzielnego analizowania i wnioskowania¹. Oznacza to, że „samodzielne opracowanie zagadnienia naukowego” powinno wykazać określoną zdolność studenta do badania rzeczywistości w aspektach związanych z problematyką kierunku studiów, a więc w tym przypadku bezpieczeństwa narodowego i obronności państwa.

Kwestia samodzielności studenta w pracy badawczej jest określona formalnymi i merytorycznymi relacjami promotor – student oraz kompetencjami promotora, którym jest nauczyciel akademicki spełniający określone w Regulaminie studiów w WAT wymagania, tj. posiada co najmniej tytuł zawodowy magistra (magistra inżyniera) w przypadku promowania pracy dyplomowej na studiach licencjackich oraz co najmniej stopień naukowy doktora – w przypadku studiów drugiego stopnia i jednolitych studiów magisterskich. W uzasadnionych przypadkach, po uzyskaniu akceptacji Wydziałowej Rady do spraw Kształcenia, promotorem może być pracownik Akademii niebędący nauczycielem akademickim z tytułem profesora lub stopniem naukowym albo specjalista spoza Akademii z tytułem profesora lub stopniem naukowym².

W ramach posiadanej samodzielności student prowadzi kwerendę, zapoznaje się z dostępną literaturą z zakresu wybranego (ewentualnie zaproponowanego)

¹ Regulamin studiów w Wojskowej Akademii Technicznej im. Jarosława Dąbrowskiego, WAT, Warszawa 2022, s. 28.

² Ibidem.

tematu, określa podstawowe założenia merytoryczne i metodologiczne przyszłej pracy badawczej i przygotowuje koncepcję pracy dyplomowej. Po zatwierdzeniu koncepcji przez promotora prowadzi badania właściwe i opracowuje ich wyniki w formie pisemnej.

Charakter pracy badawczej studenta uwarunkowany jest rozumieniem zawartego w Regulaminie studiów terminu „opracowanie zagadnienia naukowego lub praktycznego”. Odzwierciedla on przyjęty w polskim szkolnictwie wyższym podział kierunków studiów na studia o profilu ogólnoakademickim oraz praktycznym. Na Wydziale prowadzone są „studia na profilu: 1) ogólnoakademickim, na którym ponad połowa punktów ECTS jest przypisana zajęciom związanym z prowadzoną w Akademii działalnością naukową; 2) praktycznym, na którym ponad połowa punktów ECTS jest przypisana zajęciom kształtującym umiejętności praktyczne”³. Nie wyklucza to jednak prowadzenia badań i opracowania zagadnienia naukowego również na studiach o profilu praktycznym.

Wymóg „naukowości zagadnienia”, które student będzie opracowywał, jest częściowo związany z rolą promotora na etapie składania propozycji tematów prac dyplomowych. To on bowiem odpowiada za to, żeby w tematach prac dyplomowych pojawiły się zagadnienia, które świat nauki uznaje za naukowe i którymi się zajmuje, co znajduje swoje odzwierciedlenie na przykład w stosownych publikacjach naukowych. Również na promotorze spoczywa obowiązek takiego kierowania prowadzonymi pracami badawczymi studentów, aby naukowy charakter zagadnienia nie został utracony w trakcie opracowywania, np. w wyniku wadliwego zastosowania metod badawczych czy niepoprawnego opracowywania wyników badań.

Wskazany wyżej przepis Regulaminu studiów w WAT wymaga ponadto, aby praca dyplomowa prezentowała również ogólną wiedzę i umiejętności studenta związane ze studiami na danym kierunku, poziomie i profilu, a także umiejętności samodzielnego analizowania i wnioskowania. Również ten wymóg spełnia po części promotor, dostosowując zakres merytoryczny proponowanych tematów do realizowanych treści przedmiotowych na danym kierunku, poziomie i profilu studiów, tak aby student mógł ujawnić zakres i głębię swojej wiedzy ogólnej oraz umiejętności poznawczych (kognitywnych) uzyskanych i rozwiniętych w trakcie procesu uczenia się. Pośród wielu kompetencji poznawczych studentów niezwykle istotna jest umiejętność analizowania i wnioskowania, niezbędna dla spełnienia wymogu samodzielnego dochodzenia do rozstrzygnięcia problemu badawczego postawionego w pracy dyplomowej. Należy oczekiwać, że promotorzy będą kłaść szczególny nacisk na poprawne stosowanie w pracach badawczych dyplomantów metod badań analitycznych oraz reguł poprawnego wnioskowania, jako warunku spełnienia wymogów jakościowych pracy dyplomowej na każdym poziomie studiów.

³ Ibidem, s. 4.

1.3. Typy prac dyplomowych: licencjacka i magisterska

W Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania WAT realizuje się następujące rodzaje prac dyplomowych⁴:

1. **Praca licencjacka** – polega na samodzielnym rozwiązaniu problemu praktycznego w ramach jednej lub kilku dyscyplin naukowych zgodnych z kierunkiem studiów. Przedmiotem pracy są tematy, które przeważnie wynikają z problematyki omawianej podczas trwania studiów. Wykonanie powinno wykazać pogłębioną wiedzę oraz umiejętności jej zastosowania w zakresie podjętego tematu, jak również biegłość poszukiwania i wykorzystania piśmiennictwa wspierającego cel pracy.
2. **Praca inżynierska** – polega na samodzielnym rozwiązaniu zadania dyplomowego zgodnego z kierunkiem studiów. Autor powinien wykazać się przede wszystkim umiejętnością wykorzystania istniejącej wiedzy, może też tworzyć nową wiedzę. Rezultaty pracy mają charakter praktyczno-poznawczy. Polega na zastosowaniu metod, technik i narzędzi badawczych do osiągnięcia celu pracy. Zawiera przegląd literatury zawodowej dotyczącej podjętego tematu. Ma postać pisemnego monograficznego opracowania podzielonego na rozdziały i podrozdziały. Jej autor wykazuje się kreatywnością, umiejętnością logicznego i obiektywnego prezentowania informacji.
3. **Praca magisterska** – powinna prezentować pogłębioną wiedzę teoretyczną i/lub praktyczną związaną z kierunkiem studiów i jego specjalnościami. Praca powinna mieć charakter analityczny i twórczy. Należy ją realizować, bazując na umiejętnościach wykonywania pracy dyplomowej pierwszego stopnia (licencjackiej), wiedzy zdobytej w toku studiów na poziomie drugiego stopnia, a szczególnie wiedzy, jaką zdobywa student, gromadząc, studiując i dokonując analizy materiałów źródłowych. Realizacja pracy wymaga stosowania metod badawczych umożliwiających poznanie faktów oraz metod przetwarzania uzyskanych wyników badań.

Licencjackie prace dyplomowe zwykle mają charakter badań jakościowych i eksplanacyjnych, wyjaśniających istotę i naturę badanych zjawisk, ich przejawy i charakterystyki, struktury, właściwości systemowe, w tym elementy i relacje między nimi. Niekiedy dopuszcza się, aby praca licencjacka, mając charakter opisowy, była kompilacją wiedzy naukowej o danym zjawisku.

Magisterskie prace dyplomowe powinny mieć charakter bardziej zaawansowany co do zakresu i głębi badanych zjawisk, złożoności zaprogramowanego procesu badawczego, liczby i trudności stosowanych metod badawczych. Może mieć zatem postać pracy badawczej z zastosowaniem metod teoretycznych i/lub empirycznych, postawioną hipotezę oraz wynikającym z tego obowiązkiem przeprowadzenia

4 *Zasady dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania, WAT, 2020.*

własnych badań teoretycznych i empirycznych i w rezultacie przedstawienia dowodów weryfikujących hipotezę, opartych na procesie logicznego wnioskowania i poprawnego argumentowania.

1.4. Wymagania stawiane pracom dyplomowym

Praca dyplomowa, realizowana na kierunkach studiów prowadzonych w Wydziale, jest obowiązkowa na studiach zarówno magisterskich drugiego stopnia, jednolitych magisterskich, jak i licencjackich. Nieco odmiennie kształtują się jednak wymagania formalne i merytoryczne wobec studentów i ich prac dyplomowych opracowywanych na różnych poziomach kształcenia. Niewątpliwie cechą prac dyplomowych na wszystkich poziomach kształcenia powinno być samodzielne opracowanie przez studenta zagadnienia naukowego lub praktycznego prezentującego ogólną wiedzę i umiejętności związane ze studiami na danym kierunku, poziomie i profilu oraz z samodzielnym analizowaniem i wnioskowaniem w zakresie dyscyplin naukowych związanych z danym kierunkiem studiów. Ponadto praca dyplomowa powinna potwierdzać umiejętności studenta w zakresie krytycznej analizy literatury, odpowiedniego zastosowania metod badawczych, pisemnej wypowiedzi oraz redagowania i edycji tekstu.

Promotor może natomiast różnicować wymagania stawiane studentom i ich pracy badawczej w zależności od poziomu studiów. Ponadto przyjęło się w obyczaju akademickim formułować mniejsze oczekiwania wobec licencjackich prac dyplomowych co do objętości (liczby stron) oraz liczby wskazanych w bibliografii pozycji literatury. Licencjacka praca dyplomowa może mieć charakter opisowy i kompilacyjny. Od prac magisterskich należy natomiast oczekiwać, że będą miały charakter badawczy, teoretyczny lub empiryczny, a ponadto mogą to być prace projektujące, prognostyczne czy też aplikacyjne.

Używając innych kryteriów podziału, możemy wyróżnić prace przeglądowe, systematyzujące oraz klasyfikujące. Zwykle są one tworzone w wyniku analizy porównawczej literatury naukowej w zakresie badanego zagadnienia. Dorobkiem studenta jest więc wówczas usystematyzowana wiedza powstała w wyniku krytycznej oceny zgromadzonego i przeanalizowanego materiału porównawczego, a następnie jego systematyzacja i/lub klasyfikacja.

Natura procesu badawczego w ramach pracy dyplomowej zakłada możliwość, a czasami wręcz konieczność równoległego stosowania różnych czynności zbierania i przetwarzania informacji, co w konsekwencji powoduje, że deskrypcja wyników może mieć różny charakter w ramach jednej pracy. Rozdział poświęcony przedstawieniu aktualnego stanu badań może mieć charakter przeglądowy i systematyzujący. Rozdział przeznaczony na projekcję poglądów naukowych może mieć charakter opisowy i być kompilacją cytowań. Kolejny rozdział może mieć charakter badawczo-teoretyczny poprzez opis wyników analizy i syntezy wybranych tez i teorii. Następny rozdział może zawierać wnioski z własnych badań empirycznych weryfikujących postawione hipotezy.

1.5. Procedura wyboru tematów prac dyplomowych

Regulamin studiów w WAT określa wymogi formalne i merytoryczne dotyczące tematów prac dyplomowych. Nauczyciele akademicki składają ofertę promowania prac dyplomowych na proponowane przez siebie tematy, które podlegają zatwierdzeniu przez Dziekana Wydziału.

Przy formułowaniu tematów prac dyplomowych promotor powinien brać pod uwagę potrzeby Ministra Obrony Narodowej, Akademii, interesariuszy zewnętrznych oraz miejsc pracy studentów, ich zainteresowania i propozycje. Ponadto temat i zakres pracy dyplomowej powinny być zgodne z efektami uczenia się określonymi dla danego kierunku i poziomu studiów. Liczba proponowanych tematów prac dyplomowych musi umożliwiać wybór tematu przez studenta, to znaczy powinna być większa od liczby studentów uprawnionych do wyboru tematu.

Regulamin studiów w WAT stanowi, że tematy prac dyplomowych opracowuje się tak, aby każdy temat był realizowany przez jednego studenta. W uzasadnionych przypadkach dopuszcza się możliwość realizacji jednego tematu pracy dyplomowej przez więcej niż jednego studenta, z tym że praca wykonana przez jednego studenta musi stanowić samodzielną pracę dyplomową. W takiej sytuacji zadania do pracy dyplomowej oraz jej ocena przez promotora i recenzenta sporządzane są oddzielnie dla każdego studenta.

Proces udostępniania, zatwierdzania i przydzielania tematów prac dyplomowych studentom oraz składania, weryfikowania przez JSA i oceniania prac dyplomowych przez promotora i recenzenta realizowany jest z wykorzystaniem funkcjonalności systemu APD. Każdy nauczyciel akademicki będący pracownikiem uczelni może w tym systemie zgłosić propozycję tematu, którego będzie promotorem. Osoba zgłaszająca temat ma możliwość jego usunięcia oraz edycji. APD umożliwia osobie, która zgłosiła temat, przypisywanie do niego studentów. Ma ono formę notatki widocznej tylko dla promotora.

W każdym roku akademickim Dziekan Wydziału zatwierdza *Terminarz czynności związanych z wykonywaniem prac dyplomowych i przeprowadzaniem egzaminów dyplomowych w roku akademickim...*, w którym określa się terminy i czynności procesu dyplomowania, w tym termin, w którym student powinien dokonać wyboru tematu. Studentowi, który nie wybrał w ustalonym przez dziekana terminie tematu pracy dyplomowej wraz z przypisanym do niej promotorem, dziekan przydziela temat z zatwierdzonego wykazu. W uzasadnionych przypadkach zatwierdzony temat pracy dyplomowej oraz zadanie do pracy dyplomowej mogą być zmienione na pisemny wniosek promotora w uzgodnieniu ze studentem lub na pisemny wniosek studenta w uzgodnieniu z promotorem. Decyzję w tych sprawach podejmuje Dziekan Wydziału.

1.6. Weryfikacja pracy w JSA

Zgodnie z art. 76 ust. 4 ustawy z dnia 2018 r. *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* (Dz.U. z 2020 r. poz. 85 t.j. z późn. zm.) praca dyplomowa musi zostać przed egzaminem dyplomowym sprawdzona z wykorzystaniem Jednolitego Systemu Antyplagiatoowego (dalej JSA). JSA to system zapewniający wsparcie w zakresie przeciwdziałania naruszeniom przepisów o prawie autorskim i prawach pokrewnych prowadzony i nieodpłatnie udostępniony uczelniom przez Ministerstwo Edukacji i Nauki. Weryfikacja pracy w JSA jest krokiem obowiązkowym, bez którego nie można przekazać pracy do recenzowania.

JSA jest jedynym w Polsce systemem antyplagiatoowym, który ma pełen dostęp do stale aktualizowanej bazy pisemnych prac dyplomowych – ORPPD oraz korzysta z pełnej bazy polskiego Internetu NEKST. JSA to system nieodpłatny i wspólny dla wszystkich uczelni w kraju, co gwarantuje jednolite metody badawcze, które działają na jednorodnym zestawie danych odniesienia. Ponadto zaletą systemu jest zapewnienie wszystkim uczelniom i innym instytucjom nadającym tytuły zawodowe oraz stopnie i tytuły naukowe jednakowych standardów badania antyplagiatoowego.

JSA umożliwia uczelniom korzystającym z systemu należą standardyzację badania antyplagiatoowego prac dyplomowych poprzez odniesienie do wspólnych i jednakowych baz referencyjnych i korzystanie z tych samych algorytmów, co jednocześnie zapewnia równe traktowanie wszystkich dyplomantów. Sprawdzanie pracy dyplomowej możliwe jest zarówno bezpośrednio w systemie JSA, jak i za pośrednictwem funkcjonalności APD (Archiwum Prac Dyplomowych). Aby sprawdzić pracę w systemie antyplagiatoowym, promotor powinien w systemie APD przejść do zakładki ANTYPLAGIAT, a w celu przesłania pracy dyplomowej do sprawdzenia w systemie JSA należy kliknąć w link ZARZĄDZANIE BADANIEM.

Jeżeli na podstawie raportu z badania pracy dyplomowej uzyskanego z systemu JSA promotor uzna, że praca nie została przygotowana samodzielnie przez studenta lub zawiera dowody świadomej ingerencji w strukturę tekstu i edycji w celu ukrycia plagiatu, to wnioskuje o zbadanie sprawy przez komisję dyscyplinarną ds. studentów. W wydrukowanym raporcie ogólnym z badania promotor zaznacza wtedy odpowiednie pole, podpisuje raport i przekazuje prodziekanowi ds. studenckich. W tej sytuacji promotor nie przesyła pracy do recenzji i nie wykonuje w systemie APD kolejnych kroków.

Promotor, który akceptuje raport systemu JSA, składa w systemie APD oświadczenie: „Oświadczam, że niniejsza praca została przygotowana pod moim kierunkiem. Znam wynik raportu z badania antyplagiatoowego przeprowadzonego w Jednolitym Systemie Antyplagiatoowym i stwierdzam, że praca spełnia warunki do przedstawienia jej w postępowaniu o nadanie tytułu zawodowego”.

System dopuszcza również sytuację przekazania pracy do poprawy po jej sprawdzeniu przez system JSA i otrzymaniu raportu z badania pracy. Jeżeli po otrzymaniu raportu z badania pracy promotor chce skierować pracę do poprawy przez studenta, to postępuje zgodnie z opisem czynności w systemie APD. System APD zapisuje wyłącznie ostatnią pracę dyplomową sprawdzoną przez system JSA i rejestruje raport z badania ostatecznej wersji pracy dyplomowej sprawdzonej przez system JSA.

1.7. Procedura składania prac dyplomowych w APD

Archiwum Prac Dyplomowych (APD) jest serwisem internetowym współpracującym z Uniwersyteckim Systemem Obsługi Studiów (dalej: USOS). Opisywana aplikacja pełni wiele istotnych funkcji: jest zarówno katalogiem i elektronicznym repozytorium prac dyplomowych powstających na uczelni, jak i platformą internetową do obsługi uczelnianych procedur i czynności realizowanych w procesie dyplomowania aż do egzaminu dyplomowego włącznie.

Opisywana tutaj funkcjonalność APD polega na obsłudze czynności promotorów i studentów w procesie wprowadzania i udostępniania proponowanych przez promotorów tematów prac dyplomowych, przeglądania ich przez studentów i aplikowania, następnie wnioskowania przez promotorów o zatwierdzanie wybranych tematów prac dyplomowych i przekazywania ich do USOS, wprowadzania przez studentów opracowanych tekstów pracy dyplomowej oraz jej recenzowania przez promotora i recenzenta.

Promotor może przypisać do dowolnego zaproponowanego przez siebie tematu więcej niż jednego studenta. Ma możliwość zgłoszenia wniosku o zatwierdzenie tematu pracy dyplomowej w systemie APD. Po poprawnym opublikowaniu wniosku następnym zadaniem jest złożenie podpisów przez promotora oraz studenta, który wybrał ten temat. Podpisywanie wniosku odbywa się w ustalonej kolejności. Pierwszą osobą, która jest zobowiązana do złożenia podpisu, jest koordynator wniosku. Następnie wniosek podpisują promotorzy, a później autorzy pracy. Po każdym etapie składania podpisów wysyłane jest powiadomienie do kolejnej grupy osób. Złożenie podpisu przez ostatniego z autorów pracy powoduje zgłoszenie wniosku do komisji zatwierdzającej. Jeżeli ustalenia wybranej jednostki organizacyjnej nie wymagają zatwierdzenia przez komisję, to wniosek zostaje automatycznie zatwierdzony.

Podczas opracowywania pracy dyplomowej student przedstawia promotorowi efekty swojej pracy: czy to w formie częściowej - rozdziałami, czy też po opracowaniu całości tekstu. Promotor może udzielać studentowi porad i sugestii co do opisu wyników badań. W momencie gdy uzna, że praca spełnia wymogi jakościowe, poleca studentowi umieścić wersję elektroniczną pracy dyplomowej w module archiwizacji APD. Zwykle czynność ta powinna być wykonana w pierwszym tygodniu maja zgodnie z obowiązującym w danym roku akademickim *Terminarzem czynności związanych z wykonywaniem prac dyplomowych*.

Student po zalogowaniu się w APD adresem mailowym i hasłem jak do systemu USOS otwiera folder MOJE PRACE oraz wykonuje czynności nakazane w odnośniku ZADANIA, które w tym momencie zawierają polecenie: UZUPEŁNIJ INFORMACJE O PRACY. Otwierając folder z tematem pracy, student zostaje przekierowany do folderu, w którym umieszcza streszczenie pracy w języku polskim i angielskim, słowa kluczowe w języku polskim i angielskim, po czym zapisuje dane pracy. Następnie zapoznaje się z treścią oświadczenia autora pracy i dokonuje jego akceptacji za pomocą przycisku ZATWIERDŹ. Kolejnym krokiem jest przejście do folderu PRZEJDŹ DO DODAWANIA PLIKÓW – po wybraniu opcji PLIKI należy wybrać zapisany w komputerze albo na innym nośniku plik zawierający pracę dyplomową w formacie PDF oraz ewentualnie spakowane do jednego pliku archiwum ZIP, RAR albo 7Z pliki z załącznikami. Nazwa pliku z pracą dyplomową musi mieć następujący format: 3-literowy skrót uczelni, myślnik, numer indeksu studenta, myślnik, data wysłania w formacie dzień-miesiąc-rok (01.05.2021). Przykłady: WAT-12345-01.05.2021.pdf – praca w Wojskowej Akademii Technicznej.

Każdy ulokowany plik ujawni się na liście załączników. Możliwe jest również usuwanie plików z tej listy. Poprzez folder WRÓĆ DO EDYCJI DANYCH student może też ponownie edytować załączone pliki, np. w celu korekty treści pracy. Następną czynnością studenta jest przekazanie pracy do zatwierdzenia przez promotora – przez naciśnięcie przycisku PRZEKAŹ DO ZATWIERDZENIA PRZEZ PROMOTORA i zatwierdzeniu OK. System poinformuje promotora drogą mailową o gotowości pracy do akceptacji.

Promotor, korzystając z należnych mu funkcjonalności systemu APD, weryfikuje poprawność wprowadzonych przez studenta danych oraz zawartość załączonych plików. Jeżeli powyższe dane pracy dyplomowej (tytuł, streszczenie, słowa kluczowe oraz treść pracy dyplomowej) wymagają poprawy, to promotor przekazuje w systemie APD pracę do poprawy przez studenta – w tym celu należy kliknąć czerwony przycisk PRZEKAŹ DO POPRAWY. W takim przypadku student ponownie otrzymuje możliwość edycji informacji o pracy i dodawania załączników, o czym zostanie powiadomiony mailowo przez system APD.

Jeżeli dane pracy (tytuł, streszczenie, słowa kluczowe oraz treść pracy dyplomowej) zostały uznane przez promotora za właściwe i spełniające jego oczekiwania, to praca dyplomowa jest gotowa do kolejnego etapu – czyli sprawdzenia w systemie antyplagiatowym. Promotor przekazuje pracę do sprawdzenia przez system antyplagiatowy JSA.

Promotor po zapoznaniu się z raportem z badania pracy dyplomowej przez JSA i po zaakceptowaniu pracy podejmuje decyzję o jej przekazaniu do wpisania recenzji. W przypadku gdy raport JSA wskazuje na istotne uchybienia w poprawnej redakcji pracy, promotor kieruje ją do ponownej redakcji. Student jest automatycznie informowany mailowo o akceptacji lub cofnięciu pracy do ponownej edycji.

Promotor, podejmując decyzję o dopuszczeniu pracy dyplomowej do kolejnego etapu, jakim jest skierowanie pracy do recenzji, akceptuje oświadczenie promotora pracy – poprzez kliknięcie w przycisk ZATWIERDŹ, a następnie akceptuje wprowadzone informacje i załączniki oraz przekazuje pracę do wystawienia recenzji (przycisk: PRZEKAŹ DO WPISANIA RECENZJI). O tej operacji system powiadomi mailowo recenzentów, którzy jednocześnie otrzymują w systemie zadanie wypełnienia recenzji.

Aby przejść do zadania wpisywania recenzji, promotor i recenzent wykonują zadania: WPISZ RECENZJĘ. Po wystawieniu wszystkich recenzji status pracy zmienia się na PRACA GOTOWA DO OBRONY.

1.8. Prezentacja na egzamin dyplomowy

Podczas egzaminu dyplomowego w jego pierwszej części, czyli obrony pracy dyplomowej, student zostanie poproszony o zreferowanie swojej pracy. Zadaniem tego dziesięciominutowego referatu jest przekazanie podkomisji egzaminacyjnej podstawowych informacji o zrealizowanej pracy badawczej, takich jak: temat pracy, cel badań, główny problem badawczy, hipoteza (jeśli była sformułowana), zadania badawcze (jeśli zostały sformułowane), przyjęte podejście badawcze i zastosowane metody badań, ograniczenia badawcze, wnioski z analizy literatury naukowej przedmiotu badań, układ pracy jako deskrypcji wyników badań, główne wnioski.

Zaleca się, aby student, referując założenia merytoryczno-metodologiczne i wyniki pracy dyplomowej, posługiwał się prezentacją zawierającą wskazane powyżej treści. Zwykle ma ona nie więcej niż 15 slajdów. Poprawnie przygotowany referat i prezentacja pozwalają członkom podkomisji egzaminacyjnej zorientować się w specyfice tematu oraz wkładzie studenta w osiągnięte wyniki. Warto więc akcentować oryginalne ustalenia badawcze studenta, wnioski czy postulaty, a nie oczekiwać szczegółowo zreferowanych treści rozdziałów.

1.9. Przebieg i ocena egzaminu dyplomowego

Przepisy ustawy *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce*⁵ stanowią, że złożenie egzaminu dyplomowego jest jednym z trzech warunków ukończenia studiów i uzyskania dyplomu ukończenia studiów oraz nadania tytułu zawodowego licencjata albo magistra. Pozostałe to uzyskanie efektów uczenia się określonych w programie studiów oraz pozytywna ocena pracy dyplomowej – w przypadku studiów drugiego stopnia i jednolitych studiów magisterskich, a w przypadku studiów pierwszego stopnia, o ile przewiduje to program studiów.

⁵ Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, Dz.U. 2018 poz. 1668.

Spełnienie powyższych warunków odbywa się w określonej kolejności, to znaczy, aby student mógł być dopuszczony do egzaminu dyplomowego, musi najpierw uzyskać zaliczenie wszystkich zajęć występujących w programie studiów, a następnie złożyć pracę dyplomową oraz otrzymać pozytywne recenzje promotora i recenzenta. Wszystkie te czynności należy przeprowadzić w określonych terminach, które są ogłaszane na stronie Wydziału w dokumencie zatwierdzonym przez Dziekana Wydziału pt. *Terminarz czynności związanych z wykonywaniem prac dyplomowych i przeprowadzaniem egzaminów dyplomowych w roku akademickim...* Niedopełnienie wskazanych czynności w wyznaczonych terminach oznacza, że student nie zostanie dopuszczony do egzaminu dyplomowego w pierwszym terminie.

Szczegółowy przebieg oraz wymogi egzaminu dyplomowego na Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania WAT określa *Regulamin studiów w WAT w Rozdziale 8. Egzamin dyplomowy i ukończenie studiów*.

Data złożenia egzaminu dyplomowego jest jednocześnie datą ukończenia studiów. Student jest zobowiązany przystąpić do egzaminu dyplomowego w terminie wskazanym w decyzji Dziekana Wydziału. Niezłożenie egzaminu dyplomowego w terminie skutkuje skreśleniem studenta z listy studentów i oznacza nieukończenie studiów. Przed przystąpieniem do egzaminu dyplomowego student powinien uregulować wszystkie zobowiązania wobec Akademii, co jest potwierdzane wpisami do karty obiegowej w USOS.

Do przeprowadzenia egzaminu dyplomowego Dziekan Wydziału powołuje dla poszczególnych kierunków studiów komisję egzaminu dyplomowego, wyznaczając jej przewodniczącego i zastępców oraz sekretarzy. Zatwierdza również plan egzaminów dyplomowych (termin oraz miejsce przeprowadzenia egzaminu dyplomowego). Propozycję planu przedstawiają dziekanowi przewodniczący komisji egzaminów dyplomowych.

Członkami komisji powołanej decyzją Dziekana Wydziału są zazwyczaj nauczyciele akademicy z tytułem profesora lub stopniem naukowym. Wymóg ten nie dotyczy sekretarzy.

Przewodniczący komisji wyznacza kilka podkomisji egzaminacyjnych oraz ustala ich skład, tj. przewodniczącego podkomisji egzaminu dyplomowego, członków podkomisji (od trzech do pięciu), w tym sekretarza podkomisji oraz promotora pracy dyplomowej na prawach członka komisji. Skład podkomisji ustala każdorazowo przewodniczący komisji. Przewodniczącym podkomisji jest przewodniczący komisji lub jego zastępca. Nie może być to osoba, która jest jednocześnie promotorem pracy dyplomowej studenta uczestniczącego w egzaminie dyplomowym.

W egzaminie dyplomowym studenta mogą również uczestniczyć jako obserwatorzy, nie wchodząc w skład podkomisji: rektor, prorektorzy, dziekan, prodziekani oraz zaproszeni za zgodą dziekana przedstawiciele innych instytucji.

Do głównych zadań podkomisji należy:

1. przeprowadzenie oraz ocena egzaminu dyplomowego,
2. potwierdzenie uzyskania przez studenta efektów uczenia się na danym kierunku studiów,
3. ustalenie wyniku studiów oraz nadanie tytułu zawodowego.

Podkomisji przeprowadzającej egzamin dyplomowy udostępnia się w APD, przed jego rozpoczęciem, następujące dokumenty:

1. pracę dyplomową wraz z recenzjami promotora i recenzenta, o ile program studiów przewiduje przygotowanie pracy dyplomowej;
2. protokół egzaminu dyplomowego, wypełniony w części dotyczącej przebiegu studiów (średnia ocen uzyskanych w okresie studiów oraz ocena pracy dyplomowej).

Egzamin dyplomowy przeprowadza się na jawnym posiedzeniu podkomisji i jest egzaminem ustnym. W przypadku gdy program studiów przewiduje przygotowanie pracy dyplomowej, egzamin dyplomowy składa się z dwóch zasadniczych części:

- obrony pracy dyplomowej polegającej na odpowiedzi na pytania dotyczące treści pracy dyplomowej oraz
- odpowiedzi na pytania egzaminacyjne.

Jeżeli program studiów nie przewiduje przygotowania pracy dyplomowej, student odpowiada jedynie na pytania egzaminacyjne. Zwyczajowo egzamin dyplomowy rozpoczyna się po zaproszeniu studenta przez sekretarza podkomisji do sali, w której odbywa się egzamin. Na początku podkomisja przedstawia studentowi przebieg egzaminu dyplomowego i zostaje otwarty protokół.

W ramach procedury obrony pracy dyplomowej student przez około 10 minut referuje swoją pracę dyplomową, zazwyczaj posiłkując się prezentacją, a następnie odpowiada na pytania dotyczące pracy. Nie są one odnotowywane w protokole egzaminacyjnym, nie ocenia się także odpowiedzi studenta. Obrona pracy dyplomowej nie ma bowiem na celu oceny pracy, gdyż została już ona wystawiona przez promotora i recenzenta i jest pozytywna. Obrona to dla studenta wyzwanie intelektualne pozwalające na prezentację swojego dorobku, pozyskanej wiedzy, wyciągniętych wniosków i wyrażenie poglądów.

Przewodniczący podkomisji egzaminu dyplomowego ogłasza zakończenie obrony pracy dyplomowej i przejście do zadawania pytań egzaminacyjnych. Pytania te weryfikują osiągnięcie przez studenta zakładanych efektów uczenia się dla danego kierunku studiów. Mogą je zadawać studentowi: przewodniczący i członkowie podkomisji. Przewodniczący podkomisji ma prawo uchylić pytanie, jeżeli uzna, że wykracza ono poza wyżej wymieniony zakres zagadnień. Fakt uchylenia pytania jest odnotowywany w protokole egzaminu dyplomowego. Student ma prawo do 15 minut na przygotowanie odpowiedzi na pytania egzaminacyjne. Łączny czas trwania egzaminu dyplomowego nie powinien przekraczać 60 minut.

Sekretarz podkomisji prosi studenta o opuszczenie sali, gdyż ustalenie oceny egzaminu dyplomowego, wyniku studiów oraz nadanie tytułu zawodowego odbywa się na niejawnym posiedzeniu podkomisji.

Podczas oceniania egzaminu dyplomowego przewodniczący i członkowie podkomisji wystawiają oceny z zastosowaniem skali: 2, 3, 3,5, 4, 4,5, 5. Ocena egzaminu dyplomowego ustalana jest na podstawie średniej arytmetycznej ocen wystawionych przez poszczególnych członków podkomisji, wyliczonej i zaokrąglonej do drugiego miejsca po przecinku, według zasady:

1. 4,70-5,00 – bardzo dobry;
2. 4,26-4,69 – dobry plus;
3. 3,76-4,25 – dobry;
4. 3,26-3,75 – dostateczny plus;
5. 2,67-3,25 – dostateczny;
6. poniżej 2,67 lub gdy większość członków podkomisji wystawiła z egzaminu dyplomowego ocenę 2 – niedostateczny.

Podstawę do obliczenia wyniku studiów stanowią: średnia ocen uzyskanych w okresie studiów, ocena pracy dyplomowej, czyli średnia arytmetyczna ocen promotora i recenzenta pracy dyplomowej, a także ocena egzaminu dyplomowego. Wynik studiów stanowi średnia ważona, zaokrąglona do dwóch miejsc po przecinku, zgodnie z zasadami arytmetyki, o następujących wagach ocen składowych: 0,6 oceny uzyskanej w czasie studiów, 0,2 oceny pracy dyplomowej, 0,2 oceny egzaminu dyplomowego. Nie ustala się wyniku studiów w przypadku otrzymania z egzaminu dyplomowego oceny „niedostateczny”.

Po ustaleniu oceny sekretarz podkomisji zaprasza studenta ponownie celem poinformowania o decyzji podkomisji egzaminacyjnej. Wymóg regulaminowy zakłada, że ocena egzaminu dyplomowego i wynik studiów podawane są do wiadomości studenta przez przewodniczącego podkomisji w tym samym dniu, w którym odbył się egzamin dyplomowy.

W przypadku uzyskania z egzaminu dyplomowego oceny „niedostateczny” albo nieprzystąpienia do egzaminu dyplomowego w ustalonym terminie z przyczyn losowych, Dziekan Wydziału, na pisemny wniosek studenta złożony w ciągu 7 dni od daty ustania przyczyny, wyznacza dodatkowy termin egzaminu dyplomowego. Powinien być on wyznaczony przed upływem sześciu miesięcy od pierwszego terminu. Student, który nie zdał albo nie przystąpił do egzaminu dyplomowego w dodatkowym terminie, zostaje skreślony z listy studentów. W wyjątkowych przypadkach losowych, na pisemny wniosek studenta, dziekan może zmienić termin dodatkowego egzaminu dyplomowego.

Jeśli po egzaminie dyplomowym zaistnieją przyczyny stwierdzenia nieważności dyplomu, w tym w przypadku popełnienia plagiatu, rektor w drodze decyzji administracyjnej stwierdza nieważność dyplomu.

Rozdział 2. Standardy etyczne w badaniach naukowych

2.1. Rola etyki w badaniach naukowych

Etyka badań naukowych dotyczy etycznych aspektów czynności badawczych wykonywanych w ramach nauki. Są to reguły, których powinni przestrzegać wykonawcy tych czynności. W obrębie takich zasad dobrej praktyki badawczej są rozróżniane trzy grupy: reguły badawczej rzetelności, reguły lojalności wobec uczestników badań i reguły pożyteczności wyników badawczych¹. Wiążące się z tym problemy dotyczą w szczególności praw osób badanych oraz ochrony ich dóbr osobistych. Pojawiające się w związku z tym dylematy mogą mieć wpływ na podejmowane decyzje, a sposobem na radzenie sobie z takimi sytuacjami ma być właśnie przestrzeganie zasad etycznych.

Nauki społeczne i należące do ich obszaru nauki o bezpieczeństwie zawierają w sobie komponent humanistyczny, ponieważ ich przedstawiciele są często nie tylko obserwatorami procesu badawczego, lecz także jego uczestnikami. Zauważmy również, że badania w tych naukach nie są prowadzone w izolacji. Realizujący badania niezależnie od ich statusu naukowego cały czas pozostają w interakcji ze złożonym i wymagającym środowiskiem, które wpływa na ich decyzje badawcze. Dlatego też niezwykle ważnym aspektem badań realizowanych w ramach tych nauk jest przestrzeganie pewnych kluczowych ustaleń czy też zasad etycznych.

Wraz z rozwojem nauk społecznych i od niedawna nauk o bezpieczeństwie oraz stosowaniem lepszych, ale też coraz bardziej inwazyjnych i niejawnych metod badawczych zainteresowanie sprawami etyki w tych naukach staje się coraz większe. Zagadnienia dotyczące praw i dóbr osobistych ludzi uczestniczących w badaniach oraz powinności badaczy nie są jednak częstym przedmiotem dyskusji na forach reprezentantów nauk o bezpieczeństwie i dlatego przytaczane tu standardy czerpane są z innych nauk społecznych mających za sobą dłuższą drogę instytucjonalizacji. Większość towarzystw naukowych dokonała też adaptacji ogólnych zasad etycznych do własnej działalności dydaktycznej i badawczej. Towarzystwo Nauk o Bezpieczeństwie jeszcze tego nie uczyniło ze względu na krótki okres swojego istnienia.

¹ W. Galewicz, *O etyce badań naukowych*, „Diametros”, nr 19, marzec 2009, s. 48.

Z tego też względu będziemy się odwoływać do istniejących kodeksów etycznych obowiązujących w naukach społecznych² i opracowań metodologicznych podejmujących problemy etyczne w tych naukach³.

Problemy natury etycznej pojawiają się w trakcie realizacji różnych badań i na każdym etapie procesu badawczego. Wynikają z charakterystycznych cech problemów analizowanych w naukach społecznych czy też będących ich częścią naukach o bezpieczeństwie oraz specyfiki metod wykorzystywanych do zbierania adekwatnych danych (empirycznych). Autorzy podręczników z zakresu metodologii badań podają różne źródła problemów natury etycznej. Dla studentów i doktorantów realizujących badania w ramach prac dyplomowych użyteczny może być indeks problemów opracowany przez autorów książki *Research Methods in the Social Sciences*, którzy za źródła problemów etycznych uważają: sam problem badawczy, usytuowanie, w jakim odbywa się badanie, procedury wymagane w planie badawczym, metody zbierania danych, osoby będące uczestnikami badań, a także rodzaj danych zebranych w toku badań⁴.

2.2. Zasada wyrównywania kosztów i zysków

Patrząc z perspektywy procesu badawczego, problemy natury etycznej mogą powstawać przed badaniem, w jego trakcie i po wykonaniu badań prowadzonych w obszarze nauk o bezpieczeństwie. Znaczący problem etyki badań alarmują, że współcześnie zjawiskiem coraz powszechniej towarzyszącym badaniu staje się oszukiwanie. Dzieje się tak, ponieważ dane uzyskane w taki sposób mają wiele zalet metodologicznych i praktycznych. Na przykład badacze uzyskują bardziej miarodajne dane bez wiedzy i zgody osób badanych, nie ponoszą przy tym kosztów, gdyby przestrzegali odpowiedniej staranności w ochronie poufności danych. Ponadto dość często realizujący badania naukowcy, ale także doktoranci i studenci stają przed konfliktem wyboru pomiędzy dwoma istotnymi prawami: 1) prawem badacza do prowadzenia badań i zdobywania wiedzy i 2) prawem osób uczestniczących w badaniach do samookreślenia, prywatności i zachowania godności. Ten konflikt stanowi istotę dylematu etycznego osób prowadzących badania w naukach społecznych. Rozstrzygając ten dylemat, trudno dać jednoznaczną, całkowicie dobrą albo całkowicie złą odpowiedź. Wniosek dla prowadzących badania może

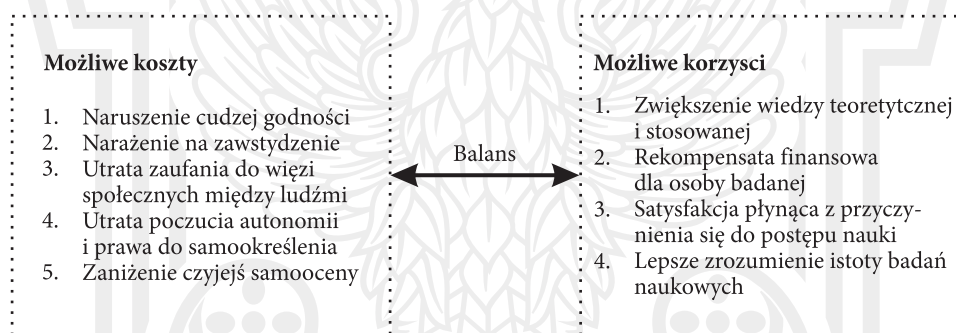
² *Kodeks etyki socjologa*, op. cit.

³ *Ethics in Social Sciences Research*, [in:] Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research Methods in the Social Sciences*, Eight Edition, Worth Publishers, A Macmillan Education Company, New York 2015, s. 63-78; E. Babbie, *Podstawy badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, Rozdział 3, *Etyka i polityka w badaniach społecznych*, s. 77-102; J. Sztumski, *Moralne aspekty badań społecznych*, [w:] *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydanie 6, „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, Katowice 2005, s. 28-33.

⁴ Por. Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWaard, *Research Methods in the Social Sciences*, op. cit., s. 65.

być następujący: przy planowaniu badań obowiązkiem badacza jest zestawienie potencjalnych korzyści czy zysków wynikających z badań z kosztami czy też stratami ponoszonymi przez osoby badane⁵.

Proces wyrównywania potencjalnych zysków i kosztów, jak wiele referowanych w tym rozdziale zagadnień decyzyjnych, ma z konieczności charakter subiektywny. Prowadzący badania, niezależnie od dyscypliny naukowej i realizowanego tematu, powinni wziąć pod uwagę cenione wartości, zanim podejmą decyzje dotyczące postępowania. Decyzje takie muszą być w wielu okolicznościach podejmowane indywidualnie, ponieważ proces podejmowania decyzji jest nie mniej ważny niż jego rezultaty. Reasumując ten fragment rozważań, można za autorami podręcznika przyjąć, że „badacz etyczny zna standardy etyczne, dokładnie analizuje moralne alternatywy, dokonuje oceny każdej sytuacji i bierze odpowiedzialność za swoje decyzje”⁶ (zob. rysunek 2.1).

Rysunek 2.1. Wyrównywanie kosztów i korzyści

Opracowanie własne na podstawie: Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Zysk i S-ka, s. 94

W kontekście zestawiania kosztów i zysków szczególnie ważne dla badaczy są dwa problemy: 1) prawo osoby badanej do wyrażania zgody na podstawie posiadanych informacji, 2) prawo osoby badanej do prywatności.

2.3. Prawo do wyrażania zgody

Wyrażenie zgody na podstawie posiadanych informacji jest absolutnie niezbędne w badaniach realizowanych w naukach o bezpieczeństwie z udziałem ludzi, zwłaszcza gdy osoby badane są narażone na ryzyko lub utratę szczególnie cenionych wartości osobistych. Wiele instytucji nadzorujących i/lub finansujących badania wymaga

⁵ Ibidem, s. 66-67.

⁶ Ibidem, s. 67.

opinii odpowiedniej komisji etycznej⁷, a standardem staje się uzyskanie pisemnej zgody na realizację badań w instytucjach państwa funkcjonujących w systemie bezpieczeństwa narodowego⁸. Większe uniwersytety dobrowolnie godzą się na przestrzeganie wytycznych rządowych przy recenzowaniu wszystkich prowadzonych przez siebie badań, i to bez względu na to, czy były one finansowane przez rząd, czy też nie. Elementami dbałości o standardy etyczne w wielu uczelniach oraz w Instytucie Bezpieczeństwa i Obronności na Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania WAT są: Jednolity System Antyplagiatowy (JSA) i Archiwum Prac Dyplomowych (APD), którym poświęcone zostały podrozdziały 1.6 i 1.7.

Zasada uzyskiwania świadomej zgody osób badanych na podstawie posiadanych przez nie informacji nie wyklucza prowadzenia badań w obrębie nauk o bezpieczeństwie, które mogą zawierać elementy ryzyka, co jak pokazaliśmy na przykładzie badań w resorcie obrony narodowej, wymaga uzyskiwania zgody na udział potencjalnych uczestników badań. W wymiarze indywidualnym osoby badane muszą jeszcze przed badaniem wiedzieć, że ich uczestnictwo w badaniach jest zupełnie dobrowolne, anonimowe i poufne oraz powinny wcześniej otrzymać pełną informację o celu badań, korzyściach z nich wynikających oraz swoich prawach, a zwłaszcza o ryzyku czy niebezpieczeństwie związanym z uczestnictwem w takich badaniach⁹.

Prawo do wyrażania zgody na podstawie posiadanych informacji wynika zarówno z akceptacji wartości kulturowych, jak i regulacji prawnych. Jego źródła można szukać w ogromnym znaczeniu, jakie przypisujemy wolności i podmiotowości czy też samookreślanu jednostki ludzkiej. W takiej humanistycznej perspektywie staje się oczywiste, że ludzie powinni być wolni i sami kierować własnym zachowaniem, ponieważ wolność jest jedną z najbardziej cenionych wartości. Inną przyczyną, dla której tak ważne jest wyrażenie zgody na podstawie posiadanych przez osoby badane informacji, jest przekonanie, że osoby dobrze poinformowane same najlepiej będą siebie chroniły. Ludzie na ogół chronią swoje własne interesy, zatem stworzenie im możliwości wolnego wyboru co do ich uczestniczenia w badaniach jest najlepszym zabezpieczeniem przed korzystaniem z nadmiernie ryzykownych procedur badawczych. Wreszcie, patrząc z perspektywy badacza, wyrażenie zgody na podstawie posiadanych informacji przenosi część odpowiedzialności za negatywne skutki badań na osoby w nich uczestniczące, a w sytuacjach procesowych zmniejsza

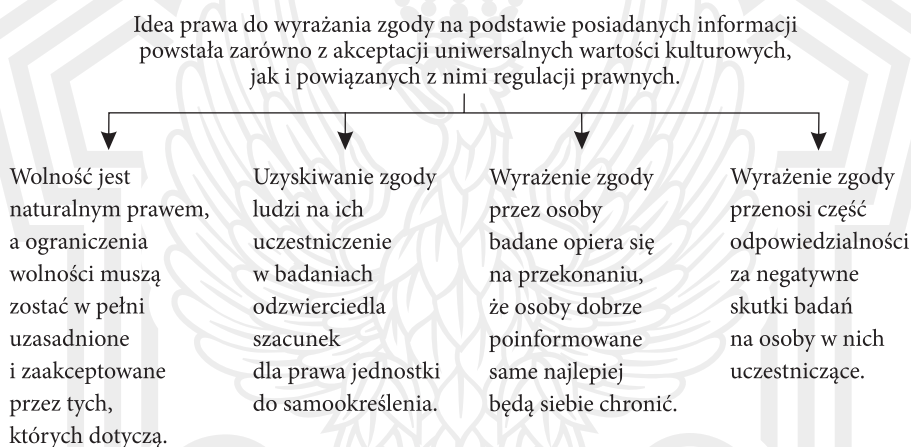
⁷ Takie wymagania stawia na przykład Narodowe Centrum Nauki (NCN) na etapie zgłaszania projektów badawczych do opiniowania.

⁸ Na przykład realizacja badań społecznych w resorcie obrony narodowej regulowana jest Decyzjami Ministra Obrony Narodowej nr 78/MON, nr 68/MON oraz nr 121/MON w sprawie prowadzenia badań społecznych w resorcie obrony narodowej.

⁹ Relacje z uczestnikami badań i związane z tym obowiązki realizujących badania socjologów szczegółowo przedstawia *Kodeks etyki socjologa*, op. cit., s. 2-3. Można z dużą pewnością przyjąć, że w podobne relacje wchodzić prowadzący badania reprezentanci nauk o bezpieczeństwie.

prawną odpowiedzialność badaczy, gdyż oznacza dobrowolny udział osób badanych w prowadzonym badaniu¹⁰.

Zasada uzyskiwania zgody potencjalnych osób badanych (respondentów) na podstawie posiadanych przez nie informacji ma szeroką akceptację w środowisku przedstawicieli nauk społecznych¹¹ i dlatego poświęcamy jej szczególną uwagę (zob. rysunek 2.2). Pomimo takiej akceptacji należy zauważyć, że badacze nadal nie stosują jej w sposób stały, nie tylko z powodu zaniedbania czy niedopatrzenia, lecz także dlatego, że nie zgadzają się co do znaczenia tej zasady w konkretnych przypadkach.

Rysunek 2.2. Dlaczego wyrażanie zgody jest konieczne

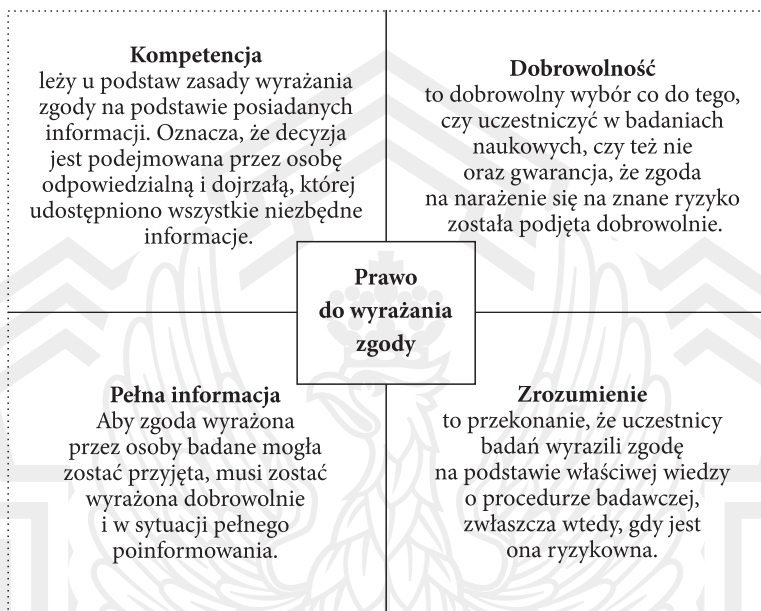
Opracowanie własne na podstawie: Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, op. cit., s. 68

Pomimo różnych kontrowersji można jednak spróbować określić, jaka jest intencja wprowadzenia zasady uzyskiwania zgody potencjalnych osób badanych, definiując istotę tej zasady i niektóre aspekty związane z jej stosowaniem. Edward Diener i Rick Crandall zdefiniowali i upowszechnili przez swoją publikację pojęcie zgody na podstawie posiadanych informacji: „Zgoda na podstawie posiadanych informacji jest to procedura, w trakcie której osoby podejmują decyzję, czy uczestniczyć w badaniach po tym, jak zostaną poinformowane o faktach, które mogłyby wpłynąć na ich decyzję”¹². Procedura ta obejmuje cztery aspekty opisane na rysunku 2.3, tj. kompetencję, dobrowolność, pełną informację i zrozumienie.

¹⁰ Zob. Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research Methods...*, op. cit., s. 68.

¹¹ *Kodeks etyki socjologa...*, op. cit., s. 2-3.

¹² E. Diener, R. Crandall, *Ethics in Social and Behavioral Research*, University of Chicago Press, Chicago 1978, s. 36.

Rysunek 2.3. Co oznacza prawo do wyrażania zgody

Opracowanie własne na podstawie: Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, op. cit., s. 68, 69, 70

2.4. Odpowiedzialność badacza

Praktyka uzyskiwania zgody osób badanych na podstawie posiadanych przez nie informacji jest ważna, ponieważ stanowi najogólniejsze rozwiązanie problemu prowadzenia badań w naukach społecznych, a zatem i w naukach o bezpieczeństwie, z poszanowaniem praw i dóbr osobistych osób badanych. Jeżeli wszystkie pokazane na rysunku 2.3 warunki wyrażenia zgody na udział w badaniach zostaną spełnione, to badacze mogą przyjąć, że zwrócili należytą uwagę na problem praw i dóbr osobistych osób badanych. Zasada uzyskiwania zgody na udział w badaniach nie jest jednak absolutnie konieczna we wszystkich badaniach prowadzonych w ramach wymienionych wyżej nauk. W przypadku organizacji publicznych, organów administracji, urzędników lub agencji wzmacnianie gwarancji prywatności lub poufności jest mniej istotne niż w przypadku osób prywatnych. Jeżeli jednak takich gwarancji udzielono, należy je uszanować, chyba że za odstąpieniem od nich przemawia oczywisty i istotny interes publiczny¹³.

¹³ Kodeks etyki socjologa..., op. cit., s. 4.

Chociaż zasada uzyskiwania zgody jest pożądana, to nie jest konieczna w tych badaniach, w których osoby badane nie narażają się na żadne ryzyko. W naukach społecznych zalecana jest w różnych kodeksach etyki badań następująca zasada: im bardziej poważne jest ryzyko podejmowane przez osoby badane w trakcie badań, tym większy obowiązek uzyskania ich zgody na udział w badaniach spoczywa na badaczach. W sytuacjach dużego ryzyka i możliwości zaistnienia zagrożeń dla bezpieczeństwa personalnego badanych badacze są również odpowiedzialni za negatywne skutki badań, nawet jeśli wcześniej badani wyrazili zgodę na udział w nich¹⁴. Odpowiedzialność badacza w sytuacji dużego ryzyka zaistnienia zagrożeń i jego braku pokazuje rysunek 2.4.

Zasada: Im bardziej poważne jest ryzyko podejmowane przez osoby badane w trakcie badań, tym większy obowiązek uzyskania ich zgody na udział w badaniach spoczywa na badaczach.

Uwaga: W sytuacjach dużego ryzyka i możliwości zaistnienia zagrożeń dla badanych badacze są również odpowiedzialni za negatywne skutki badań dla osób badanych, nawet jeśli wcześniej wyrazili oni zgodę na udział w badaniach.

Rysunek 2.4. Odpowiedzialność badacza
Opracowanie własne

Obecnie coraz częstsze staje się prowadzenie badań przez Internet, także w ramach prac dyplomowych i wbrew potocznym przekonaniom wymaga od badaczy szczególnej uwagi. Wśród problemów pojawiających się przy badaniach internetowych można za *Kodeksem etyki socjologa* wymienić: „uzyskiwanie świadomej zgody, negocjowanie umów dostępu, ocena granic między tym co publiczne a tym co prywatne, czy też zapewnienie bezpieczeństwa transmisji danych. Prowadzący badania w sieci powinni zapoznać się z treścią bieżących dyskusji na temat etyki w badaniach internetowych i wykazać szczególną ostrożność w formułowaniu sądów mogących wpływać na dobrostan osób badanych w sieci”¹⁵. W badaniach prowadzonych z wykorzystaniem Internetu obowiązuje także ogólny wzorzec odpowiedzialności badacza pokazany na rysunku 2.4.

¹⁴ Ibidem, s. 2.

¹⁵ Ibidem, s. 5.

2.5. Poszanowanie prywatności badanych

Naruszenie prywatności to problem angażujący wszystkich, zwłaszcza dzisiaj, gdy prywatne i państwowe skomputeryzowane bazy danych są tak łatwo dostępne. Prawo do prywatności, czyli „wolność jednostki co do wyboru czasu i okoliczności, i co ważniejsze, zakresu, w jakim chce ona lub nie chce ujawniać swoich postaw, wierzeń, zachowań i opinii”¹⁶, może zostać łatwo pogwałcone nie tylko w czasie realizacji badań, lecz także po ich zakończeniu. Aby ochronić osoby uczestniczące w badaniach, badacze w konstruowanych przez siebie bazach danych powinni oddzielać dane identyfikacyjne osób badanych od ich odpowiedzi, używać pseudonimów oraz wykorzystywać inne środki techniczne zacierające związek między danymi a identyfikowalnymi na ich podstawie osobami. Ponadto powinni dopilnować, by dane nie zostały opublikowane lub ujawnione w formie umożliwiającej faktyczną lub potencjalną identyfikację badanych bez uzyskania ich uprzedniej zgody pisemnej¹⁷.

Zazwyczaj o prywatności mówi się w trzech wymiarach: 1) istotności otrzymanych informacji, 2) otoczeniu, w jakim przeprowadza się badanie, oraz 3) udzielaniu informacji. Istotność informacji odnosi się do zakresu, w jakim informacje zbierane przez badacza mają charakter prywatny lub potencjalnie zagrażający osobie badanej. Można przyjąć, że w tej kwestii obowiązuje **zasada**: *Im bardziej osobiste są informacje udzielane przez osobę badaną, tym większy obowiązek zapewnienia ich ochrony spoczywa na badaczu*¹⁸.

Otoczenie, w którym przeprowadza się badanie, może być różne: od całkowicie prywatnego do w pełni publicznego. Dom na przykład jest traktowany w zachodniej kulturze jako miejsce najbardziej prywatne, a wejście do cudzego mieszkania bez zgody właścicieli jest zakazane przez prawo. Jednak w praktyce to, czy określone otoczenie należy traktować jako prywatne, czy publiczne, nie jest wcale tak oczywiste, jak by się wydawało, i dlatego decyzja taka może prowadzić do dylematów natury etycznej¹⁹.

Ostatni wskazany aspekt problemu prywatności dotyczy możliwości identyfikowania danych personalnych oraz łączenia ich z odpowiedziami udzielonymi przez osoby badane. Na przykład informacje dotyczące dochodów pozostaną informacjami prywatnymi, jeśli dostęp do nich będzie miał jedynie badacz. Jeżeli natomiast informacje dotyczące wielkości zarobków oraz nazwiska zostaną rozpowszechnione przez media, wówczas mamy do czynienia z poważnym naruszeniem prywatności. W tym przypadku obowiązuje **zasada**: *Im więcej ludzi może się dowiedzieć o szczegółach przekazywanych danych, tym większa powinna być troska o zachowanie ich tajności*²⁰.

¹⁶ M.O. Ruebhausen, O.G. Brim, *Privacy and Behaviour Research*, „American Psychologist” 1966, 21, s. 432.

¹⁷ Zob. np. *Kodeks etyki socjologa...*, op. cit., s. 4.

¹⁸ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, op. cit., s. 70.

¹⁹ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych...*, op. cit., s. 101.

²⁰ Ibidem.

Z większości praw oraz z prawa do prywatności można dobrowolnie zrezygnować. Osoby biorące udział w badaniu mogą zrezygnować z prawa do prywatności, godząc się na udzielanie nawet najbardziej osobistych informacji lub wyrażając zgodę, aby w raporcie z badań znalazły się ich prawdziwe nazwiska. W tym ostatnim przypadku konieczne jest uzyskanie zgody osób badanych. Jeżeli świadoma zgoda nie została uzyskana przed badaniem, należy ją otrzymać po badaniu, jednocześnie minimalizując ewentualne koszty badanych poniesione w związku z udziałem w badaniu²¹.

2.6. Zapewnienie anonimowości i poufności

Dwoma powszechnie stosowanymi technikami mającymi na celu bezpieczeństwo personalne osób badanych (respondentów) jest *anonimowość* i *poufność*. Obowiązek zapewnienia anonimowości osób badanych oraz poufnego charakteru zebranych danych wiążą się ze sobą i powinny stanowić zobowiązanie badacza. W tym przypadku obowiązuje **zasada**: *Anonimowość i poufność powinny być bezwzględnie spełnione także w badaniach realizowanych przez studentów i doktorantów, chyba że prowadzący badania wcześniej uzyskał pisemną zgodę na odstąpienie od tych zasad*. Podobnie jak w przypadku problemu prywatności także tutaj możliwości komunikowania się i prowadzenia badań przez Internet sprawiają, że zapewnienie anonimowości i poufności danych staje się imperatywem moralnym²².

2.6.1. Anonimowość

W praktyce badacze zapewniają anonimowość przez różne wspomniane wcześniej sposoby oddzielenia danych o tożsamości osób badanych od informacji, jakich one udzielają. Osoba badana jest uważana za anonimową, jeżeli badacz lub inne osoby nie potrafią powiązać konkretnych informacji z udzielającymi je osobami badanymi. Jeżeli zatem informacja zostanie udzielona anonimowo, a więc badacz nie będzie w stanie powiązać nazwisk z danymi, to tożsamość osoby badanej pozostaje niejawna nawet wtedy, kiedy udzieliła ona bardzo osobistych informacji. Można na przykład zachować anonimowość w badaniach metodą ankiety pocztowej, jeżeli dane identyfikacyjne zostaną usunięte z kwestionariuszy zaraz po ich zebraniu. Z drugiej strony jednak respondent w bezpośrednim wywiadzie kwestionariuszowym nie jest osobą anonimową, ponieważ ankierzy zawsze łatwo może go zidentyfikować²³.

²¹ Kodeks etyki socjologa..., op. cit., s. 4.

²² Ibidem.

²³ Por. E. Babbie, *Zagadnienia etyczne w badaniach społecznych*, [w:] idem, *Podstawy badań społecznych*, op. cit., s. 82-83.

Jedną z najprostszych technik gwarantowania anonimowości jest niepytanie o nazwisko i inne dane personalne mogące identyfikować osobę badaną. Można jednak prosić osoby badane o samodzielne zaszyfrowanie swoich odpowiedzi lub zakodowanie ich w jakiś łatwo dający się zapamiętać sposób. Anonimowość danych można zwiększyć, jeżeli nazwiska i inne dane identyfikacyjne zostaną powiązane z odpowiedziami za pomocą specjalnego kodu. Przygotowując dane do analizy, badacz może zadbać o anonimowość, oddzielając dane identyfikacyjne od pozostałych informacji. Inne działania zapewniające anonimowość mogą obejmować: ochronę danych przed ich kopiowaniem, wprowadzenie kodu dostępu (hasła) do danych i automatyczne monitorowanie sposobu korzystania z danych²⁴.

2.6.2. Poufność

Osoby uczestniczące w badaniach w ramach nauk społecznych i naukach o bezpieczeństwie często zapewnia się, że podane przez nie informacje będą traktowane jako poufne. Poufność oznacza coś innego niż anonimowość, chociaż oba imperatywy są ze sobą powiązane. Earl Babbie zauważa, że badacz może zidentyfikować respondenta, ale jednocześnie obiecuje, że jego dane identyfikujące nie będą upubliczniane. Chociaż na realizatorach badań spoczywa zarówno moralny, jak i profesjonalny obowiązek dotrzymania zobowiązania utrzymania poufności danych, Babbie wskazuje na pewne okoliczności, w których może to być bardzo trudne lub wręcz niemożliwe. Jedną z takich istotnych sytuacji opisuje, pokazując, jak zebrane w wyniku badań dane mogą posłużyć sądowi lub innym instytucjom prawnym²⁵. Zbierając dane, badacze powinni dokładnie i wyraźnie informować osoby uczestniczące w badaniach, czasami nawet w postaci pisemnej, o znaczeniu i ograniczeniach poufności danych. Obowiązuje **zasada**: *Im większe zagrożenie niosą same informacje i im większe szanse sformułowania na ich podstawie nakazu kontroli lub nakazu sądowego, tym wyraźniej należy o tym badanych informować*²⁶.

Donald T. Campbell i jego współpracownicy zaproponowali jedno z możliwych wyjaśnień, czy też formuł, jakie można podać osobom badanym²⁷. Jeżeli zbierane informacje nie są w żaden oczywisty sposób niebezpieczne dla osób badanych, to wystarczy ogólne zapewnienie o poufności zbieranych danych²⁸. Najczęściej służy temu powszechnie stosowana formuła: *Zrealizowane badania zostaną podsumowane*

²⁴ P. Reynolds, *Ethical Dilemmas and Social Science Research*, Jossey-Bass, San Francisco 1979, s. 97.

²⁵ E. Babbie, *Zagadnienia etyczne...*, op. cit., s. 82-83.

²⁶ Por. Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWaard, *Research Methods...*, op. cit., s. 72.

²⁷ D.T. Campbell et al., *Protection of the Right and Interests of Human Subjects*, [in:] *Program Evaluation, Social Indicators, Social Experimentation, and Statistical Analyses Based upon Administrative Records: Preliminary Sketch*, Northwestern University, Evanston, IL. 1976. Za: Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, op. cit., s. 103.

²⁸ Ibidem, s. 83-85.

w postaci danych statystycznych, obliczonych dla całej badanej populacji, tak więc nikt nie będzie mógł powiązać danych statystycznych z Pani/Pana danymi personalnymi. W ten sposób zapewnia się osoby badane, że wszystkie wywiady będą traktowane jako poufne. Jeżeli uczciwe i wyczerpujące odpowiedzi na pytania badawcze mogą zagrozić interesom respondenta, to, jak wskazaliśmy wcześniej, prowadzący badania powinien go o tym poinformować.

Opracowano wiele technik umożliwiających dostęp do zebranych danych osobom z zewnątrz, tak aby nie została naruszona zasada poufności. Poniżej przedstawiamy jedną z propozycji wskazujących na najbardziej powszechne sposoby zapewnienia poufności danych:

1. Usunięcie danych identyfikacyjnych - *na przykład usunięcie nazwisk, numerów ubezpieczenia lub adresu.*
2. Wprowadzenie szerokich kategorii dla danych - *na przykład posługiwanie się województwem zamiast miastem (czy spisem ludności), rokiem urodzenia zamiast konkretnej daty urodzenia, zawodem zamiast konkretnie wykonywaną pracą itd.*
3. Grupowanie danych - *tj. budowanie na podstawie danych indywidualnych obrazu „osoby przeciętnej” i udostępnianie tych danych zamiast danych surowych.*
4. Wprowadzanie błędów - *rozmyślnie wprowadzanie błędów do danych indywidualnych i pozostawienie bez zmian danych pogrupowanych*²⁹.

2.7. Kodeks postępowania etycznego

Reguły sterujące badaniami w naukach społecznych można obecnie rozważać na różnych poziomach. Tworzą je organizacje prawne, towarzystwa naukowe, komitety do spraw etyki badań, komisje etyczne powstające w uczelniach wyższych czy innych instytucjach. Kodeksy postępowania etycznego przestrzegane przez poszczególnych badaczy stanowią istotne mechanizmy regulujące ich zachowanie i wdrażające do takiego zachowania młodych pracowników nauki i studentów. Najpoważniejsze towarzystwa naukowe, w tym Polskie Towarzystwo Socjologiczne (PTS)³⁰, opracowały kodeksy etyczne dla własnych członków. Paul Reynolds przygotował kodeks postępowania etycznego złożony z zasad uwzględnionych w 24 różnych kodeksach opracowanych dla badań w naukach społecznych. Większość zasad została przyjęta przez różne krajowe towarzystwa naukowe zrzeszające badaczy w naukach społecznych³¹.

²⁹ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWaard, *Research Methods...*, op. cit., s. 72.

³⁰ *Kodeks etyki socjologa...*, op. cit.

³¹ P. Reynolds, *Kodeks postępowania etycznego w naukach społecznych...*, op. cit., s. 105-108.

Kodeksy etyczne tworzone są po to, aby w zasadach postępowania uwzględnione zostały specyficzne problemy i zagadnienia, z jakimi prowadzący badania naukowcy, doktoranci i studenci mogą się spotkać w badaniach prowadzonych w ramach określonej dyscypliny. Kodeksy uwrażliwiają badaczy na ciężące na nich zobowiązania, a także zwracają uwagę na problematykę dotyczącą pełnej zgody co do obowiązujących zasad etycznych postępowania. Są pomocne przede wszystkim dlatego, że określają i wyjaśniają, co jest dopuszczalne, a co zakazane w badaniach naukowych, także tych prowadzonych przez studentów i doktorantów w ramach prac dyplomowych.

Do najważniejszych zasad, które powinny być przestrzegane także przez dyplomantów, należy zaliczyć:

1. **Przestrzeganie zasad etyki ogólnoludzkiej**, w szczególności zasady dobrych obyczajów w nauce. Obejmuje to m.in. przestrzeganie normy prawdomówności, bezstronności i bezinteresowności. Dążąc do prawdy i dobra wspólnego, należy kierować się zasadami uczciwości i odpowiedzialności.
2. **Obowiązek znajomości przepisów prawa**, m.in. o ochronie danych osobowych, ochronie praw człowieka, praw autorskich czy ochronie czci.
3. **Dbłość o poprawność metodologiczną badań** wraz z określeniem stopnia własnej neutralności i zaangażowania.
4. **Obowiązek odnoszenia się w pracy badawczej do wyników i ustaleń dokonanych przez innych autorów** i tym samym wskazania źródeł takich informacji z poszanowaniem autorstwa opublikowanych prac. Materiały na prawach rękopisu mogą być wykorzystane wyłącznie za pisemną zgodą autora i ze wskazaniem źródła.
5. **Prowadzenie badań naukowych w sposób niewłaczający godności człowieka i nienaruszający zasad humanitarnych**. W związku z tym należy przestrzegać zasady dobrowolnej i świadomej zgody na uczestnictwo w badaniach oraz zasady poufności i anonimowości wyników badań. Badacz powinien tak prowadzić badania, by nie miały one negatywnego wpływu na stan fizyczny, społeczny i psychiczny ich uczestników, z poszanowaniem ochrony praw badanych, ich interesów, wrażliwości i prywatności.
6. **Otoczenie szczególną troską w badaniach osób starszych, niepełnosprawnych, chorych fizycznie i psychicznie, a także dzieci**. W wielu takich sytuacjach wymagane jest uzyskanie pisemnej zgody na badania od pełnomocników prawnych tych osób.
7. **Zadbanie o bezpieczne przechowywanie danych badawczych**, m.in. stosując techniki ochrony anonimowości.
8. **Uznawanie wkładu pracy wszystkich osób, które przyczyniły się do przeprowadzenia badań**. Może się to wiązać z zaznaczeniem wkładu pracy innych bez przypisywania autorstwa.

9. **Obowiązek rzetelnego przedstawienia wyników badań w sposób dokładny i zgodny z prawdą.** Obejmuje wskazanie ograniczeń, jakie wystąpiły w badaniach, nieukrywanie niewygodnych faktów i ustaleń, które pozostają w sprzeczności ze stawianymi hipotezami badawczymi, lub alternatywnych sposobów interpretacji wyników badań.

Uszczegółowienie tej problematyki znajduje się w wydanym w 2001 roku *Zbiórze zasad i wytycznych* Komitetu Etyki w Nauce przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, w którym zaleca się: „Wszystkie szkoły wyższe i instytuty badawcze powinny sformułować regulaminy rzetelnej pracy naukowej oparte na krajowych i międzynarodowych wzorcach, zgodne ze specyfiką dyscypliny, włącznie z określeniem odpowiedzialności za kierownictwo projektów, nadzór jakości i wiarygodności pracy”³². Aktualnie nad takim zbiorem zasad etycznych pracownika naukowego WAT pracuje specjalnie do tego celu powołany przez Rektora zespół reprezentujący różne dyscypliny nauki uprawiane w WAT. Taki zbiór zasad powinien być pomocny w prowadzeniu uczciwej i rzetelnej działalności naukowej, w tym także w kształceniu akademickim uczelni.

Przedstawione powyżej zasady etyczne odnoszące się do działalności naukowej nie wyczerpują problemu etyczności w badaniach naukowych. Zanim powstanie *Kodeks etyki pracownika naukowego WAT*, szczególnie użyteczny w rozwiązywaniu dylematów etycznych w nauce może być *Kodeks etyki pracownika naukowego* opracowany i uchwalony przez Polską Akademię Nauk, stanowiący załącznik do uchwały Nr 2/2020 Zgromadzenia Ogólnego PAN z dnia 25 czerwca 2020³³. Kodeks ten jest zbiorem zasad i dobrych praktyk opartych na podstawowych zasadach etyki, ukształtowanych w naszym kręgu kulturowym i uznanych za naturalne i powszechnie obowiązujące. Został zamieszczony na stronie Działu Nauki WAT pod zakładką „ETYKA W NAUCE”³⁴.

³² *Dobre obyczaje w nauce. Zbiór zasad i wytycznych*, Komitet Etyki w Nauce przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, wyd. III zmienione, Warszawa 2001, rozdz. 3, pkt 3.9.

³³ *Kodeks etyki pracownika naukowego*, https://instytucja.pan.pl/images/2020/kodeks/Kodeks_Etyki_Pracownika_Naukowego_Wydanie_III_na_stron%C4%99.pdf.

³⁴ Dział Nauki, Wojskowa Akademia Techniczna, <https://dna.wat.edu.pl/etyka-w-nauce>.

Rozdział 3. Struktura pracy dyplomowej

Każda praca dyplomowa jest wyjątkowa pod względem treści i charakteru. Zawsze jednak występuje w niej powtarzający się schemat – zasady określające sposób edycji i formatowania tekstu. Na Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania Wojskowej Akademii Technicznej instrukcję stanowią *Zasady dyplomowania*¹, które wprowadzone zostały Decyzją Dziekana WLO WAT nr 132/WLO/2020 z dnia 8 grudnia 2020 r. zmieniającą decyzję w sprawie wprowadzenia zasad dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania. Ten rozdział jest konkretyzacją tych wytycznych. Należy jednak zauważyć, że pewne odstępstwa od wytycznych edytorskich nie muszą wcale oznaczać błędu bądź dyskredytować pracy. Kluczową regułą dotyczącą przygotowania wszelkich prac pisemnych jest konsekwencja w stosowaniu przyjętych formuł. Innymi słowy niezależnie od formatu, którym się posługujemy, powinien on być zachowywany na każdym etapie opracowywania pracy.

3.1. Wymagania redakcyjne

Zagadnienie wymogów redakcyjnych – czyli technicznych wytycznych dotyczących sposobu formatowania poszczególnych elementów tekstu – określają wspomniane *Zasady dyplomowania*. Zostaną one zaprezentowane tutaj w postaci następujących po sobie punktów określających poszczególne wymagania. Nie jest to wprawdzie forma prezentacji wymagań zalecana w pracach dyplomowych, jednak ze względu na *stricte* edukacyjny (wręcz instruktażowy) charakter tego opracowania ten sposób przekazu informacji wydaje się właściwy. Tak więc:

- Praca dyplomowa składa się z następujących części pojawiających się we wskazanej kolejności: strona tytułowa; zadanie dyplomowe (wydane przez promotora na początku procesu przygotowania pracy dyplomowej); opinia promotora i recenzja recenzenta; spis treści; wstęp; poszczególne rozdziały pracy (które mogą również być dzielone na podrozdziały) oraz zakończenie; bibliografia; spisy rysunków, tabel i wykresów (jeśli występują w pracy); na końcu zaś załączniki – płyta CD i oświadczenie studenta o samodzielnym wykonaniu pracy.

¹ Zob. Decyzja nr 115/WLO/2020 z dnia 5 listopada 2020 roku dziekana Wydziału Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania..., op. cit.

- Należy stosować marginesy lustrzane: wewnętrzny 3,5 cm, zewnętrzny 1,5 cm, górny i dolny: 2,5 cm.
- Numeracja stron: lustrzana, w zewnętrznym górnym rogu.
- Czcionka: Arial, 12 pkt.
- Greckie litery i symbole w zdaniach: 12 pkt.
- Odstępy między wierszami: 1,5.
- Akapity: 1,00 cm.
- Tekst justowany (wyrównany obustronnie), z wyjątkiem tytułów rozdziałów, podrozdziałów, punktów, podpunktów, tytułów tabel i podpisów rysunków.
- Dzielenie wyrazów: automatyczne, z wyjątkiem tytułów rozdziałów, podrozdziałów, punktów, podpunktów, tytułów tabel i podpisów rysunków.
- Tytuły rozdziałów, podrozdziałów, punktów, podpunktów wyrównane do lewej, bez dzielenia wyrazów.
- Tytuły rozdziałów powinny być pisane wielkimi literami, pogrubione, 14 pkt, z numeracją 1, 2, 3 itd.
- Tytuły podrozdziałów małymi literami, pogrubione, 12 pkt, numeracja 1.1, 1.2, ..., 2.1, 2.2, ..., itd.
- Tytuły punktów (jeśli występują): podkreślone, 12 pkt, numeracja 1.1.1, 1.1.2, 1.1.3, itd.
- Tytuły podpunktów: kursywa, 12 pkt, numeracja 1.1.1.1, 1.1.1.2, 1.1.1.3, ..., dodatkowe odstępy przed 12 pkt i po 6 pkt, wysunięcie 1,5 cm (podpunkty niezalecane).
- Nie należy stawiać kropek na końcu tytułów rozdziałów, podrozdziałów, punktów, podpunktów.
- Błędem jest zostawianie pojedynczych znaków (litery, cyfry) na końcu wiersza, tzw. sierot, a także pojedynczych sylab lub wyrazów na końcu akapitu, tzw. wdów. Należy zatem stosować tzw. twardą spację (klawisze shift + control + spacja) zamiast zwyczajnego odstępu za pojedynczą literą. Dotyczy to również odstępów pomiędzy wartością i jednostką (np. 12 km/h, 77 kg).
- Przyjęło się, że w tekstach o charakterze naukowym nie należy używać formy pierwszoosobowej, np. „z badałem, opisałem, zestawiałem”. Zamiast tego sugeruje się korzystanie z bezosobowych form czasownika („zbadano, opisano, zestawiono”) lub formy trzecioosobowej („autor poddał analizie, autorka wykazała”).
- Nie należy dzielić tabel/rysunków oraz ich tytułów/podpisów na dwie strony. Jeżeli tabela nie mieści się na jednej stronie, to na kolejnej należy powtórzyć jej numer, np. Tabela 3.4 cd., a także nagłówek.

3.2. Tytuł i strona tytułowa

Stronę tytułową należy opracować według poniższego wzoru. Poszczególne „wykropkowane” elementy muszą oczywiście zostać wypełnione treścią zgodną z zawartością pracy dyplomowej i rzeczywistymi danymi:

WOJSKOWA AKADEMIA TECHNICZNA
im. Jarosława Dąbrowskiego

**WYDZIAŁ BEZPIECZEŃSTWA, LOGISTYKI
I ZARZĄDZANIA**

PRACA DYPLOMOWA
STUDIA PIERWSZEGO/ DRUGIEGO STOPNIA

Temat pracy: _____ **ARIAL (14 pkt.)**

_____ **ARIAL (14 pkt.)**
(stopień wojskowy, tytuł zawodowy, imiona i nazwisko dyplomanta)

_____ **ARIAL (12 pkt.)**
(kierunek służbowy)

_____ **ARIAL (12 pkt.)**
(specjalność)

_____ **ARIAL (12 pkt.)**
(stopień wojskowy, tytuł / stopień naukowy, imię i nazwisko promotora pracy)

WARSZAWA (ROK)

Rysunek 3.1. Wzór strony tytułowej

3.3. Numeracja stron

Sposób numerowania stron oraz umiejscowienie poszczególnych elementów pracy dyplomowej są ściśle określone w *Zasadach dyplomowania*. Zgodnie z wytycznymi zamieszczonymi w tym dokumencie obowiązuje numeracja każdej zapisanej strony w jej zewnętrznym górnym rogu. Kartki niezapisane są nienumerowane. Należy też zadbać o następujący układ opracowania:

- jako pierwszą umieszcza się stronę tytułową pracy; na odwrocie powinien znaleźć się tekst „Strona celowo pozostawiona pusta”; numeracja pojawia się dopiero od strony drugiej;
- na stronach 3-4 umieszczamy oryginał zadania dyplomowego;
- na stronach 5-6 opinia promotora;
- na stronach 7-8 recenzja recenzenta pracy dyplomowej;
- od strony 9 rozpoczyna się merytoryczna część opracowania zapoczątkowana spisem treści; od tego momentu kolejne części pracy i odpowiadające im strony zależne są odmiennie dla każdej pracy.

Należy jednak zauważyć, że zgodnie z nowymi procedurami przygotowywania prac dyplomowych wprowadzonymi w 2022 roku, dostosowanymi do zelektronizowanego systemu archiwizacji APD (Archiwum Prac Dyplomowych), obowiązują nieco inne wytyczne. Powtarzają się wymogi dotyczące strony tytułowej, natomiast spis treści umieszczany jest na stronie 5. Z kolei strony 2-4 pozostawia się niewypełnione.

3.4. Strona z zadaniami

Przygotowanie zadań dyplomowych przez promotora stanowi integralny element procesu dyplomowania na Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania WAT. Opiekunowie prac wskazują w tym dokumencie „kamienie milowe”, które dyplomanci powinni uwzględnić w swoich dziełach. Każdy zbiór zadań ma indywidualny charakter i jest dostosowany do tematyki pracy. Dokument ten tworzony jest przez promotora na początku procesu dyplomowania i przekazywany dyplomantowi za pośrednictwem Dziekanatu Wydziału lub systemu APD, co zostało opisane w podrozdziale 1.7. Wzór strony z zadaniami znajduje się na rysunku 3.2.

WOJSKOWA AKADEMIA TECHNICZNA
 Wydział BEZPIECZEŃSTWA, LOGISTYKI I ZARZĄDZANIA
 INSTYTUT: _____

„AKCEPTUJĘ”
 DZIEKAN WYDZIAŁU BEZPIECZEŃSTWA,
 LOGISTYKI I ZARZĄDZANIA

(stopień wojskowy, tytuł zawodowy, imię i nazwisko)

 Data: _____

ZADANIE
 (do pracy dyplomowej)

Wydane studentowi: _____
 Imię i nazwisko: _____
 Data wydania: _____
 Imię i nazwisko: _____
 Data wydania: _____

I. Temat pracy: _____

II. Treść zadania:

III. W rezultacie wykonania pracy należy przedstawić:

- 1) Prace dyplomową opracowaną na _____ stronach, zgodnie z wymogami redakcyjnymi, stawianymi pracownikom dyplomowym na ISKT.
- 2) Rysunki, tabele, wykresy, jeżeli występują, zgodnie z wymogami dla prac dyplomowych.

IV. Termin zdania przez studenta ukończonej pracy: _____ 201 r.
 V. Data wydania zadania: _____ 201 r.

PROMOTOR PRACY DYPLMOWEJ _____
 Imię i nazwisko: _____
 Data: _____

DYREKTOR INSTYTUTU* _____
 Imię i nazwisko: _____
 Data: _____

Zadanie otrzymam dnia _____
 *przebiegający wyznaczony

Rysunek 3.2. Wzór zadań do pracy dyplomowej

3.5. Opinia promotora

Każda praca dyplomowa na końcu procesu dyplomowania otrzymuje opinię promotora, który w tym dokumencie wyraża pogląd na temat współpracy z dyplomantem oraz ocenia jego dzieło. Zgodnie z procedurą APD (Archiwum Prac Dyplomowych) w opinii zawarte są następujące moduły informacji:

- zgodność treści pracy z kierunkiem studiów, tematem oraz stopień realizacji zadania dyplomowego;
- poprawność językowa oraz styl pracy;
- układ i struktura pracy;
- dobór źródeł, redakcja przypisów i odsyłaczy;
- ocena merytoryczna pracy, znaczące wyniki, nowatorstwo;
- istotne niedociągnięcia i błędy merytoryczne.

Z kolei w *Zasadach dyplomowania* zaznacza się, że promotor w swojej opinii powinien zamieścić:

- krótką charakterystykę merytoryczną wykonanej pracy dyplomowej;
- ocenę stopnia zrealizowania zadania dyplomowego;
- ocenę stopnia zrealizowania założonych w programie studiów efektów uczenia się;
- ocenę studenta za okres realizacji pracy dyplomowej, która obejmuje: zaangażowanie, samodzielność i umiejętność organizowania sobie pracy; zasób wiedzy zdobytej w czasie studiów i umiejętność jej wykorzystania; zdolność do przyswajania nowych zasobów wiedzy; umiejętność korzystania z dostępnej literatury; umiejętność analizowania i rozwiązywania problemów; umiejętność logicznego rozumowania; trafność i umiejętność wnioskowania; umiejętność formułowania i poprawnego wyrażania swoich myśli na piśmie;
- ocenę stopnia przygotowania studenta do pracy zawodowej i jego predyspozycji;
- stwierdzenie, czy praca dyplomowa spełnia wymagania stawiane licencjackim, inżynierskim lub magisterskim pracom dyplomowym.

Należy założyć, że wszystkie wymienione zagadnienia brane są pod uwagę przez promotorów podczas przygotowywania opinii.

3.6. Recenzja pracy

Oprócz opinii promotora prace dyplomowe otrzymują również drugą ocenę wystawioną przez niezależnego recenzenta – innego nauczyciela akademickiego. Także ta nota przygotowywana jest według określonych wytycznych. Biorąc pod uwagę obowiązującą procedurę APD, oczekuje się, że recenzent oceni tekst w kontekście:

- zgodności treści pracy z kierunkiem studiów, tematem oraz stopniem realizacji zadania dyplomowego;
- poprawności językowej oraz stylu pracy;
- doboru źródeł, redakcji przypisów i odsyłaczy;
- oceny merytorycznej pracy, istotnych wyników, nowatorstwa;
- istotnych niedociągnięć i błędów merytorycznych;
- ogólnej oceny pracy.

Zasady dyplomowania określają natomiast, że recenzja powinna zawierać:

- ocenę stopnia trudności i przydatności (aktualności) tematu;
- ocenę koncepcji rozwiązania problemu i układu pracy;
- ocenę metod rozwiązania problemu (metod badań, obliczeń itp.);
- ocenę uzyskanego rozwiązania głównego celu pracy;

- stopień realizacji zadania otrzymanego do pracy dyplomowej;
- ocenę jakości wniosków i ich spójność z wykonaną pracą;
- najważniejsze osiągnięcia (mocne strony) pracy;
- ocenę stopnia zrealizowania założonych efektów kształcenia;
- zakres wykorzystania wyników pracy w zastosowaniach praktycznych lub w dalszych pracach badawczych;
- ocenę trafności doboru i umiejętności wykorzystania literatury;
- ocenę jakości edycyjnego i graficznego wykonania pracy, poprawności użytego języka, stosowania właściwej terminologii i symboliki;
- główne niedociągnięcia (słabe strony) pracy;
- stwierdzenie, czy praca dyplomowa spełnia wymagania stawiane licencjackim, inżynierskim lub magisterskim pracom dyplomowym.

Opinia promotora oraz recenzja recenzenta zawierają zatem zarówno opisową, jak i wyrażaną w postaci cyfry ocenę pracy dyplomowej. Średnia arytmetyczna z tych wartości stanowi właściwą ocenę pracy dyplomowej.

3.7. Spis treści

Spis treści jest wykazem poszczególnych elementów pracy i jednocześnie mapą pozwalającą przeszukać jej zawartość. Składa się z listy tytułów kolejnych części dzieła: wstępu, rozdziałów, zakończenia, bibliografii oraz wykazów. Przy każdej przedstawionej pozycji musi znaleźć się informacja o stronie, na której się ona znajduje. Numery rozdziałów i podrozdziałów w spisie treści muszą odpowiadać precyzyjnie tym w treści pracy dyplomowej.

3.8. Wstęp

Wstęp jest jedną z najważniejszych części pracy, często pozostaje niedoceniany przez dyplomantów. Można powiedzieć, że stanowi „wizytówkę” dzieła. W tej części wyjaśnione są intencje autora pracy dyplomowej. Jednocześnie dobrze opracowany wstęp pozwala poznać metodologiczny fundament, na którym zbudowana została cała praca. Aby było to możliwe, należy umieścić tu następujące zagadnienia: uzasadnienie wyboru tematu, cel badawczy, problem badawczy, hipotezy, metody badawcze oraz skrócony opis poszczególnych rozdziałów. *De facto* oznacza to, że we wstępie powinny znaleźć się treści przygotowane wcześniej na etapie konceptualizacji pracy, występujące w *Koncepcji badawczej*. Wstęp może być opracowany na początku pisania pracy. Jednak na ogół dyplomanci opracowują tę część jako jedną z ostatnich, ze względu na odstępstwa od początkowych założeń badawczych, pojawiające się bardzo często w trakcie przygotowywania pracy.

Uzasadnienie wyboru tematu stanowi właściwy początek pracy dyplomowej. Autor może wyjaśnić, dlaczego podejmowany temat uważa za istotny. Prezentuje również osobisty stosunek do podejmowanego tematu i tłumaczy, dlaczego wydaje się interesujący. Jest to zatem ustosunkowanie się autora do podejmowanej problematyki, dzięki któremu można zrozumieć motywy kryjące się za wyborem tematu.

Cel badawczy służy doprecyzowaniu wcześniej zarysowanych intencji autora. Wskazując cel, dyplomant dokonuje konkretyzacji założeń badawczych. Jest to również drogowskaz dla prowadzonych badań, z których wnioski znajdują odzwierciedlenie w pracy. Dzięki niemu autor przez cały proces badań i przygotowania pracy wie, dokąd zmierza i jaką wiedzę pragnie uzyskać. Cel jest zatem kluczowym elementem przygotowań pracy dyplomowej i powinien zostać określony na samym początku tego procesu.

Problem badawczy służy doprecyzowaniu celu i pozwala skuteczniej dopasować metody badań. Zawsze jest pytaniem, dzięki niemu werbalizujemy interesującą nas wątpliwość (naukowe zaciekawienie), którą pragniemy wyjaśnić i zrozumieć. Główny problem badawczy jest jeden, ale należy określić także problemy szczegółowe w formie pytań, odnoszące się do pomniejszych kwestii występujących w obrębie ogólnego problemu. Ostatecznie w pracy powinny znaleźć się odpowiedzi na postawione problemy czy też pytania badawcze.

We wstępie należy też wskazać przypuszczalną odpowiedź na postawione ogólne pytanie problemowe. Jest nią hipoteza, którą dzięki badaniom autor będzie próbował zweryfikować (potwierdzić jej słuszność) lub sfalsyfikować (wykazać nieprawdziwość). Oba wyniki mają wartość dla danej dyscypliny naukowej. Hipoteza nie jest niezbędnym elementem badań naukowych, ale jest zalecana, ponieważ stanowi ułatwienie ich realizacji i jest wymagana w świetle *Zasad dyplomowania* na Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania.

We wstępie należy również zamieścić skrócony opis stosowanych metod badawczych. Nie musi być to szczegółowe wyjaśnienie. To bowiem – zwłaszcza w przypadku prac opartych na pogłębionych badaniach empirycznych – powinno zostać przedstawione w stosownym rozdziale metodologicznym. Jednak taka informacja, świadcząca o przeprowadzeniu określonych badań odpowiednimi metodami, jest wymagana.

Wstęp powinien wreszcie zawierać krótkie streszczenie poszczególnych rozdziałów pracy dyplomowej. Są to niedługie opisy najważniejszych założeń rozwijanych w kolejnych częściach opracowania. Wystarczy zatem kilka zdań poświęconych każdemu z następujących po sobie etapów pracy dyplomowej, aby czytelnik mógł dowiedzieć się, jakie istotne treści zawiera praca.

3.9. Podział na rozdziały: teoretyczny, metodologiczny, empiryczny

Kolejne rozdziały pracy dyplomowej stanowią jej kwintesencję. Tutaj rozwijane są spostrzeżenia, odkrycia i wnioski autora z realizowanych badań. Treści rozdziałów pracy są całkowicie zależne od podejmowanego tematu oraz kierunku rozważań przyjętych przez dyplomanta i jego promotora. Poszczególne rozdziały mają różną naturę w zależności od zagadnień w nich opisywanych. Mogą to być zatem rozdziały teoretyczne, metodologiczne i empiryczne.

W pracy dyplomowej może występować każdy z wymienionych typów rozdziałów lub tylko niektóre z nich. Jest to zależne od sposobu pozyskiwania danych wykorzystywanych w pracy oraz jej ogólnego charakteru. Jeśli praca oparta została na rozbudowanych badaniach terenowych, poszczególne treści należy rozwijać w ramach każdego typu rozdziału. Zatem założenia teoretyczne – wszelkie refleksje na temat podejmowanego przedmiotu rozważań lub związanych z nim definicji i pojęć – umieścimy w rozdziale teoretycznym. Szczegółowy opis technicznych założeń i elementów procesu badań – problemy, hipotezy, metody i wykorzystane narzędzia badawcze – opisane zostaną w rozdziale metodologicznym. Natomiast wnioski płynące z przeprowadzonych badań – wyniki analiz, dedukcji, indukcji itd. – powinny się znaleźć w rozdziale empirycznym.

Należy zauważyć, że przedstawiony układ pracy jest często niemożliwy do zrealizowania. Prace dyplomowe oparte na solidnie wykonanych badaniach empirycznych, chociaż zalecane, nie są bowiem częste. Przeważają opracowania teoretyczne, oparte przede wszystkim na interpretacji danych z istniejących już opracowań naukowych i specjalistycznych. W tego rodzaju pracach przeważa metoda badań, która jest analizą danych zastanych (*desk research*), czasem krytyczną analizą literatury lub podobnie. Wówczas dominują też rozdziały teoretyczne, w obrębie których wyprowadzane są wnioski dotyczące przedmiotu badań.

Istotną zasadą stosowaną podczas przygotowywania rozdziałów pracy jest zachowanie pewnej proporcjonalności kolejnych części. Wchodzące w skład pracy dyplomowej rozdziały nie muszą być identyczne pod względem liczby stron, jednak różnice w ich długości nie powinny być znaczące.

3.10. Zakończenie

Zakończenie wieńczy pracę dyplomową i gromadzi najważniejsze informacje dotyczące wyników badań. Jest podsumowaniem tego, co autor zamieścił w rozdziałach opracowania. W tej części autor ustosunkowuje się do informacji podanych we wstępie. Odpowiada na pytania kryjące się w problemach badawczych. Weryfikuje lub falsyfikuje hipotezy w zależności od wyników badań. Stwierdza, czy udało się osiągnąć zamierzony cel. Odnosi się do metod badawczych, wskazując, z jakimi problemami spotykał się w trakcie ich realizacji i czy mogły one wpłynąć na wyniki.

Wyznacza wreszcie potencjalne kierunki dalszych badań możliwych do realizacji w obrębie obszaru rozważań. Przede wszystkim jednak autor powinien w jasny sposób pokazać to, co jest najważniejszym osiągnięciem jego pracy – kluczowe wnioski płynące z pracy dyplomowej, wraz ze wskazaniem ich naukowych konsekwencji, czyli znaczenia teoretycznego i praktycznego.

3.11. Bibliografia i wykazy: tabel, rysunków, wykresów, map, zdjęć

Bibliografia to zbiór literatury i źródeł zastanych, z których korzystał autor pracy dyplomowej. Wykazuje się tylko te materiały, na które wcześniej autor powołał się w przypisach. Jest to bardzo ważna część opracowania, która świadczy o teoretycznym zapleczu pracy. Kolejne cytowane w pracy źródła umieszcza się w porządku alfabetycznym i w obrębie poszczególnych kategorii materiałów źródłowych. W *Zasadach dyplomowania* proponowany jest podział na: akty prawne, pozycje zwarte (monografie), artykuły, źródła internetowe oraz inne źródła. W dokumencie tym definiuje się również minimalną liczbę źródeł zamieszczonych w bibliografii – co najmniej 20 pozycji w pracach dyplomowych na studiach I stopnia (licencjackich) oraz 30 w przypadku studiów II stopnia (magisterskich).

Jeśli w pracy zamieszczane są graficzne prezentacje danych (tabele, rysunki itd.), na końcu należy przedstawić zbiorczo ich położenie w obrębie opracowania. Tworzy się zatem oddzielnie dla każdej kategorii wykazy: tabel, rysunków, wykresów, map oraz zdjęć. Prezentowane są one w kolejności pojawiania się w pracy wraz z opisującym je tytułem i numerem strony.

3.12. Załączniki (oświadczenie studenta, prezentacja pracy na CD)

Praca dyplomowa wymaga jeszcze dołączenia załączników, czyli dokumentów niewchodzących w obręb opracowania, ale istotnych w kontekście procesu dyplomowania. Stanowią je oświadczenie studenta oraz płyta CD z pracą w formie zapisu elektronicznego. W pierwszym z dokumentów dyplomant zapewnia, że jego praca nie jest plagiatem, lecz stanowi indywidualny projekt. Wzór takiego oświadczenia znajduje się poniżej. Płyta CD zawierająca pracę pozwala zachować dzieło w elektronicznym archiwum prac dyplomowych. Należy jednak zauważyć, że wprowadzony od niedawna system APD zmienia sposób zapisywania prac dyplomowych. W ramach tego systemu prace dyplomowe są archiwizowane za pośrednictwem odpowiedniej platformy internetowej udostępnianej studentowi w ramach Uniwersyteckiego Systemu Obsługi Studenta (USOS).

Warszawa, dniar.

Imiona i nazwisko:
Numer albumu:
Wojskowa Akademia Techniczna
Wydział Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania

O Ś W I A D C Z E N I E

Świadomy(a) odpowiedzialności kamej z tytułu naruszenia przepisów ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz. U. z 2019, poz. 1231 t.j.), oraz konsekwencji dyscyplinarnych określonych w Ustawie z dnia 20 lipca 2018 r. - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2020, poz. 85 z późn. zm.), a także odpowiedzialności cywilnoprawnej oświadczam, że przedkładana praca dyplomowa pod tytułem:

.....

.....

została napisana przeze mnie samodzielnie i nie była wcześniej podstawą żadnej innej urzędowej procedury związanej z nadaniem dyplomu wyższej uczelni lub tytułów zawodowych.

Jednocześnie oświadczam, że ww. praca nie narusza praw autorskich w rozumieniu ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych innych osób oraz dóbr osobistych chronionych prawem cywilnym.

Wszystkie informacje umieszczone w pracy, uzyskane ze źródeł pisanych i elektronicznych oraz inne informacje, zostały udokumentowane w wykazie literatury odpowiednimi odnośnikami.

.....
(data, podpis)

Wyrażam zgodę na udostępnienie mojej pracy dyplomowej przez Archiwum WAT w czytelni oraz wykonywanie kserokopii wybranych stron.

.....
(data i podpis)

WAT

Rysunek 3.3. Wzór oświadczenia studenta

Rozdział 4. Podejście naukowe w działalności badawczej

4.1. Istota podejścia naukowego

4.1.1. Kilka refleksji wprowadzających

Kiedy zadamy sobie pytanie: *czym różni się poznanie („podejście”) naukowe od tzw. poznania potocznego?* – odpowiedź może być albo skomplikowana i trudna do zrozumienia (co nierzadko spotyka się w publikacjach naukowych), albo stosunkowo prosta. Przyjmijmy ten drugi wariant. Najprościej chodzi o to, że *poznanie naukowe jest mniej zawodne* od poznania potocznego. Dlaczego tak się dzieje?

Wyobraźmy sobie jakąś sytuację, np. wypadek drogowy, którego świadkami było kilka osób. Kiedy poprosimy je o *opisanie* przebiegu wypadku, często ich relacje będą się od siebie znacząco różniły. Z czego to wynika? Upraszczając, można przyjąć, że każdy z nas nieco inaczej *postrzega* otoczenie, inaczej o nim *myśli* i je *opisuje*. *Wyjaśnianiu* przyczyn tego zjawiska poświęcono wiele pozycji literatury naukowej. Najprościej można powiedzieć, że *poznanie potoczne* charakteryzuje znaczny *stopień subiektywizmu i zawodności*. *Poznanie naukowe* jest bardziej zbliżone do tego, *jak rzeczywiście się działo*.

Dlatego bardziej realny przebieg wspomnianego zdarzenia uzyskamy wtedy, kiedy jego *opis*, czyli charakterystykę jego *przebiegu*, ale także *wyjaśnianie* jego *przyczyn* opiera się na relacji więcej niż jednej osoby. Poszczególne osoby znacząco się od siebie różnią pod względem *umiejętności patrzenia i widzenia, słuchania i słyszenia*, ale także *myślenia, rozumienia i nazywania*. Pod tym względem najbardziej różnią się od innych naukowcy. Wiele przykładów wskazuje na to, że sporządzony przez nich opis jakiegoś zdarzenia, np. wypadku samochodowego, będzie bardziej zbliżony do jego rzeczywistego przebiegu niż ten przekazany przez przedstawicieli wielu innych zawodów. Poza wcześniej wymienionymi czynnikami wpływa na to system wartości człowieka, ale także jego „kompetencje emocjonalne”. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że naukowcom łatwiej również *wyjaśniać* przyczyny jakiegoś zdarzenia, np. wypadku drogowego.

Poszukując odpowiedzi na pytanie: *dlaczego naukowcy lepiej radzą sobie z tym zadaniem?* – spotykamy się z dwoma rodzajami argumentów. Pierwszy jest taki, że ludzie zajmujący się nauką przyzwyczajeni są zawodowo do bardziej *ważnego*

patrzenia i słuchania oraz do bardziej precyzyjnego i krytycznego myślenia, a także do bardziej starannego dobierania słów czy wyrazów do opisywania jakiegoś faktu. Pomagają im w tym posiadana wiedza merytoryczna i metodologiczna, ale także ich *sposoby myślenia*. Każdy naukowiec doskonali je przez lata. Wspomaga się przy tym czymś „zewnętrznym”, co czyni jego *proces poznawania* jeszcze bardziej zobiektywizowanym, czyli mniej zawodnym. Tym czymś jest stosowana przez badacza **metoda** poznawania rzeczywistości, czyli **metoda badań**. Jest to argument drugi, pomagający zrozumieć, dlaczego poznanie (badanie) naukowe jest mniej zawodne od tzw. poznania potocznego. Spostrzeżenie to stanowi praktyczną wskazówkę dla dyplomanta, który zaczyna myśleć, *jak zorganizować proces badawczy* dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej. Praktycznie biorąc, zaczyna się on w naszym umyśle, a potem materializuje się w komputerze lub/i na papierze.

4.1.2. Proces badawczy dyplomanta

W różnych sytuacjach życiowych natrafiamy na trudności zwane problemami. Doświadczamy wtedy sytuacji, którą nazywa się *sytuacją problemową*. Kiedy się nad nią *zastanowimy, poznamy ją i opiszemy*, łatwiej nam będzie dostrzec i nazwać problem. Gdy dzieje się to w badaniach prowadzonych dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej, nazywamy go problemem badawczym. Przybiera on postać *pytania*, na które poszukujemy odpowiedzi. Bardziej szczegółowo zostanie to scharakteryzowane w rozdziałach 5 i 6.

Łatwiej radzimy sobie z rozwiązaniem *problemu*, czyli znalezieniem odpowiedzi na pytanie problemowe, kiedy „znajdziemy” *metodę badań* odpowiednią do charakteru problemu, który chcemy *poznać* (jest to *cel poznawczy* naszej aktywności) lub/i *rozwiązać* ten *problem*, albo *zaproponować jego rozwiązanie*. Wtedy mówimy o *praktycznym celu* naszych badań. Jeśli komuś nasuwa się w tym momencie pytanie: „ale o co chodzi?” – to odpowiemy na nie następująco. Chodzi o to, żeby w naszym *procesie badawczym* wykonać następujące zadania: po pierwsze – **zebrać najbardziej wiarygodne i wystarczające informacje** o przedmiocie naszego zainteresowania, czyli o **przedmiocie badań**. Może to być jakieś zdarzenie czy seria zdarzeń, które nazwane są *zjawiskiem*, np. *zwiększonej wypadkowości* w określonym miejscu i czasie, czyli w konkretnym miejscu drogi, zwanym czarnym punktem, gdzie wypadki występują częściej niż gdzie indziej. Także w niektórych porach roku w określonych dniach tygodnia i godzinach wypadki drogowe występują częściej niż w innych. Te i podobne im czynniki nazywamy *zmiennymi*. Są to dla badacza ważne informacje. Analizujemy je w procesie badawczym, żeby *wyjaśnić* przyczyny interesujących nas zdarzeń, np. wypadków drogowych.

W badaniach ważne jest również to, żeby zebrane informacje **przetworzyć** w taki sposób, który pozwala uzyskać **wiarygodną odpowiedź** na nurtujące nas pytanie problemowe. Zbliżyliśmy się w ten sposób do **metody badań**, która stanowi podstawę **podejścia naukowego**.

W czasie opracowywania i wykorzystywania w procesie badawczym konkretnej metody czy kilku metod badawczych stosujemy różne sposoby zbierania informacji oraz ich przetwarzania. Te czynności nazywamy **technikami badawczymi**. Wykorzystujemy do tego celu odpowiednie **narzędzia badawcze**. Przykładowo – jeśli ktoś był świadkiem wspomnianego wypadku drogowego i korzystał wtedy z kamery, to możemy o niej mówić jako o **narzędziu badawczym**. Dysponując nagraniem z wypadku, mamy możliwość wielokrotnego przeglądania tego materiału, co pozwala dokładniej poznać jego przebieg i ewentualne przyczyny. Pomagają w tym formułowane pytania, które kierunkują uwagę badacza. Nazywa się je **problemami badawczymi**. W takiej sytuacji pojawiają się również przypuszczalne odpowiedzi na pytania, które nazywa się **hipotezami**. Je również uwzględniamy w procesie badawczym. Wracając do wspomnianego przykładu, warto zauważyć, że nasze *przypuszczenia* zwane *hipotezami* mogą być formułowane przed oglądaniem filmu ukazującego przebieg wypadku, w czasie przeglądania nagrania z kamery albo po zakończeniu tej czynności. Wówczas w naszej świadomości mogą pojawiać się kolejne przypuszczenia umożliwiające formułowanie kolejnych hipotez. Przypomina to działanie „po nitce do kłębka”, którym jest znalezienie odpowiedzi na pytanie problemowe.

W procesie badawczym **hipoteza** jako rodzaj „drogowskazu” na naszej „mapie drogowej” może zostać potwierdzona albo nie. Z oboma wariantami trzeba się liczyć, przystępując do badań. Ich *celem poznawczym* jest udzielenie wiarygodnej odpowiedzi na postawione pytanie problemowe i osiągnięcie *celu badań*. Warto pamiętać, że jeśli w czasie badań dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej przyjęta przez nas hipoteza nie została potwierdzona, to praca kwalifikacyjna nie traci przez to na wartości. Może nawet uzyskać najwyższą ocenę, jeśli cały *proces badawczy* został przeprowadzony poprawnie, zgodnie z obowiązującymi zasadami.

Wspomniano już, że *proces badawczy* zaczyna się najczęściej od uświadomienia sobie przez studenta czy doktoranta **sytuacji problemowej**. Jej dokładne *poznanie* pozwala lepiej zrozumieć i właściwie *sformułować* kolejne elementy procesu badawczego. Bardziej szczegółowo zostanie to omówione w rozdziałach 5 i 6. W tym miejscu wspomnimy tylko, że czynności te polegają na sformułowaniu: a) *przedmiotu badań*, b) *celu badań*, c) *problemu badawczego* i d) *metody badań*. Całością czynności myślowych i praktycznych wykonywanych przez dyplomanta składa się na *metodę badań*¹ w jej szerokim rozumieniu². Znajduje ona odzwierciedlenie w postaci *koncepcji* pracy dyplomowej, którą dyplomant uzgadnia z promotorem. Ze względów praktycznych całość przewidywanego *procesu badawczego* dzielimy na etapy³.

¹ S. Kamiński, *Nauka i metoda. Pojęcia i klasyfikacja nauk*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1992, s. 192-200.

² M. Cieślarczyk, *O potrzebie i możliwościach badania współczesnych problemów bezpieczeństwa*, [w:] P. Sienkiewicz, M. Marszałek, H. Świeboda (red. nauk.), *Metodologia badań bezpieczeństwa narodowego*, tom III, AON, Warszawa 2012, s. 59.

³ M. Cieślarczyk (red.), *Metody, techniki i narzędzia badawcze oraz elementy statystyki stosowane w pracach magisterskich i doktorskich*, AON, Warszawa 2006. Przykład takiej koncepcji badań zaprezentowano na stronie 136.

Przedmiotem badań może być np. konkretny wypadek samochodowy lub zjawisko wypadkowości, określenie *celu badań* (opisanie, wyjaśnienie, ocena, zaproponowanie) oraz sformułowanie *problemu badawczego*, czyli pytania, na które poszukujemy odpowiedzi. Łatwiej będzie to osiągnąć wtedy, kiedy uświadomimy sobie, co jest *przedmiotem naszych badań*. W naukach o bezpieczeństwie są to najczęściej **zdarzenia**, np. wspomniany już wypadek, ale także **procesy**, czyli ciąg innych faktów, które poprzedziły wypadek, np. przemęczenie kierowcy, niesprawność samochodu itp. Jeśli w jakimś przedziale czasoprzestrzeni te same zdarzenia się powtarzają, możemy wówczas mówić o *zjawisku wypadkowości*, które również może być *przedmiotem naszych badań*.

Wspomniany już wcześniej element procesu badawczego, czyli **cel** naszych **badań**, może być formułowany z uwzględnieniem takich faz procesu badawczego jak: **opis** zdarzeń, procesów i zjawisk, ale także ich **wyjaśnianie**. Uwzględnianie w badaniach obu tych faz w takiej właśnie kolejności umożliwia **ocenę** zdarzeń, procesów i zjawisk oraz podjęcie próby **przewidywania** kierunku ich zmian. Sprzyja to formułowaniu wniosków przydatnych do **podejmowania działań praktycznych** służących – w tym przypadku – poprawie bezpieczeństwa ruchu drogowego, najlepiej przez działania prewencyjne. Wówczas satysfakcja z przeprowadzonych przez nas badań będzie naprawdę wysoka.

Żeby to osiągnąć, w badaniach powinniśmy starannie opracowywać i poprawnie stosować **metodę**, odpowiednio dobraną do przedmiotu badań, celu i problemów badawczych, a także składające się na nią **techniki i narzędzia badawcze**. To one właśnie, czyli techniki badawcze, pomagają zebrać odpowiednie informacje i przetworzyć je w taki sposób, żeby udzielić wiarygodnej i wyczerpującej odpowiedzi na postawione pytanie problemowe. Dzięki temu osiągamy zakładane cele badań. Pomocne są wtedy przyjęte przez badacza założenia o charakterze teoretycznym i metodologicznym.

4.2. Podstawowe założenia przyjmowane w nauce

Mówiąc o podstawowych założeniach, jakie student przyjmuje dla potrzeb swojej pracy kwalifikacyjnej, warto uwzględnić dwa ich podstawowe rodzaje. Są to **założenia teoretyczne i metodologiczne**, ich rdzeniem jest tzw. paradygmat, o którym nieco szerzej napisano w podrozdziale 4.5.

Założenia teoretyczne, wykorzystywane w procesie badawczym, to jakaś teoria, np. $E = mc^2$. Znajomość teorii adekwatnej do przedmiotu badań i umiejętność korzystanie z niej w naszych badaniach umożliwia lepsze **rozumienie** sytuacji problemowej. Tym samym jest pomocna przy bardziej precyzyjnym formułowaniu problemów badawczych, czyli pytań, na które szukamy odpowiedzi, oraz formułowaniu hipotez, jako przypuszczalnych odpowiedzi na pytania problemowe. Metaforycznie można przyjąć, że dobra teoria, czyli adekwatna do podejmowanej w naszych badaniach

problematyki, przypomina światło. Pozwala lepiej dostrzec i zrozumieć to, czego nie byliśmy w stanie zauważyć i pojąć bez „światła teorii”. Pomaga również w opracowaniu założeń metodologicznych, które dla potrzeb naszych badań przybierają postać wspomnianej już koncepcji badań. Kiedy koncepcja badań jest dobrze opracowana, to prezentuje metodę badań w jej najszerszym rozumieniu⁴. Wówczas dyplomant ma prawie gotowy rozdział metodologiczny swojej pracy.

W ten sposób doszliśmy do drugiej grupy założeń niezbędnych w procesie realizacji badań – **założeń metodologicznych**. W ogólnym zarysie przedstawiliśmy je wyżej. Zagadnienie to będzie rozwijane w kolejnych rozdziałach tego przewodnika, niezbędnego dla każdego licencjata i magistranta już wtedy, kiedy zaczyna myśleć o swojej pracy licencjackiej czy magisterskiej. W rozmowach z promotorem może wówczas pojawić się słowo/pojęcie **paradygmat**. Nieco szerzej zostanie ono scharakteryzowane w podrozdziale 4.5. W tym miejscu wspomnimy tylko, że oznacza ten rodzaj wiedzy o charakterze teoretycznym i metodologicznym, która na pewnym etapie rozwoju cywilizacyjnego i rozwoju wiedzy naukowej traktowana jest przez naukowców jako „twardy” punkt odniesienia w prowadzonych przez nich badaniach. Chociaż przez jakiś czas wiedza ta jest „niepodważalna”, w związku z tym powszechnie akceptowalna i wykorzystywana w procesie badawczym i w działaniach praktycznych, to jednak po jakimś czasie – wraz z rozwojem wiedzy – niektóre paradygmaty są zastępowane innymi. Jednak wśród nich są takie, które zachowują wartość ponadczasową. Jako przykład możemy podać wspomniany już $E = mc^2$.

Powyższe uwagi dotyczą także podstawowych założeń metodologicznych. Dlatego warto przytoczyć wypowiedź autora popularnej w naukach społecznych publikacji o charakterze metodologicznym. Earl Babbie napisał: „Obserwacja i próby interpretacji tego, co obserwowane, są naturalną ludzką formą aktywności i podstawą naszego przetrwania w świecie. W życiu codziennym jesteśmy jednak często nieuważnymi i nieświadomymi obserwatorami i interpretatorami, błądzimy więc w jednej i drugiej dziedzinie. Uczni czynią obserwację i interpretację aktami świadomymi i przemyślanymi. Nie ma jednej metody prowadzenia badań społecznych”⁵. Dlatego każdy dyplomant i magistrant, kierując się ogólnie przyjętymi zasadami badań naukowych, powinien wypracować taką metodę badań dla potrzeb swojej pracy kwalifikacyjnej, która jest dostosowana do dobrze określonego przedmiotu badań i problemów badawczych, a także w miarę precyzyjnie sformułowanych celów badań. W kolejnym podrozdziale ogólnie przybliżymy główne cele nauk o bezpieczeństwie i to, w jaki sposób formułować cele dla potrzeb swojej pracy kwalifikacyjnej.

⁴ Idem, *O potrzebie i możliwościach badania współczesnych problemów bezpieczeństwa...*, op. cit., s. 59.

⁵ E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 14.

4.3. Główne cele badań w naukach o bezpieczeństwie

4.3.1. Opis

W pierwszym etapie badań prowadzonych dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej dyplomant powinien dokonać „opisu” tego elementu rzeczywistości, który jest przedmiotem jego dociekań naukowych. Jak już wcześniej wspomniano, „opisanie” czegoś czy kogoś w sposób naukowy jest bardziej adekwatne do tego, jakie *to coś czy ktoś* rzeczywiście jest niż wykonanie tej czynności pobieżnie. Dlaczego tak się dzieje, staraliśmy się w najprostszy sposób wyjaśnić w podrozdziale 4.1. Warto w tym miejscu zauważyć, że w badaniach naukowych „opis” powinien poprzedzać „wyjaśnianie”. To stwierdzenie możemy traktować jako „paradygmat”, o którym wspominaliśmy wcześniej.

Chcąc **opisać** będące przedmiotem naszych zainteresowań badawczych *zdarzenie, proces* lub *zjawisko*, czyli *przedmiot* naszych badań, stawiamy zazwyczaj pytanie: **jak jest (jak było)?** W odniesieniu do przytoczonego przykładu wypadku samochodowego staramy się najpierw odtworzyć jego przebieg, czyli odpowiedzieć na pytanie: *jak było rzeczywiście?* Szczegółowe odtworzenie przebiegu wypadku i *opisanie jego przebiegu*, z uwzględnieniem różnych elementów tego zdarzenia, czyli tzw. zmiennych, a także relacji między nimi w czasie i przestrzeni, czyli kolejnych zmiennych, pozwala analizować przebieg zdarzenia w czasoprzestrzeni. Bardzo pomocne są wówczas informacje zarejestrowane przez kamerę, pokazujące sekwencję zdarzeń i czynników poprzedzających wypadek, jego przebieg i czas oraz sytuację po zdarzeniu. Wiele *czynności myślowych i praktycznych*, takich jak np. „klatka stop”, pozwala lepiej poznać i opisać przebieg wypadku, ale także **wyjaśnić** jego przyczyny, czyli odpowiedzieć na pytanie: **dlaczego tak się dzieje (działo)?** W zależności od przedmiotu badań i innych uwarunkowań stosowany jest wtedy dedukcyjny lub/i indukcyjny sposób wyjaśniania.

4.3.2. Wyjaśnianie dedukcyjne i indukcyjne

W literaturze metodologicznej znajdziemy dwa podstawowe sposoby wyjaśniania. Według cytowanego już E. Babbiego, stosując **metodę dedukcyjną**, wychodzimy od ogólnych zasad i praw zawartych w teorii, aby następnie przejść do obserwacji lub innych sposobów zbierania i przetwarzania informacji. Pozwala to badaczowi sprawdzić trafność założeń teoretycznych. Wychodząc np. od teorii oczekiwań co do ról płciowych w społeczeństwie amerykańskim, autor ten daje przykład hipotezy, że mężczyźni powinni przechodzić w niedozwolonych miejscach częściej niż kobiety. Następnie powinno się przejść do obserwacji prawidłowości w zachowaniu pieszych, by określić, czy nasz teoretyczny wniosek był poprawny. Proces ten Babbie określił jako **testowanie hipotezy**.

Stosując **metodę indukcyjną**, wykonuje się czynności badawcze w odwrotnej kolejności. Najpierw wychodzi się od konkretnych, szczegółowych obserwacji i stwierdzonych faktów, mając na celu odkrycie ogólnych zasad rządzących tym, co obserwowane. Autor ten proponuje, żeby rozpocząć badanie problemu przekraczania ulicy w niedozwolonych miejscach od szczegółowej obserwacji i rejestrowania zachowań pieszych na skrzyżowaniach. Następnie powinno się przeanalizować dane, by przekonać się, czy pewne typy ludzi częściej niż inne przechodzą przez ulicę w niedozwolonych miejscach.

Zarówno metoda indukcyjna, jak i dedukcyjna są w nauce uprawnione. Studiowanie poszczególnych tematów na ogół wymaga w praktyce łączenia obu metod: obserwacje mogą sugerować wyjaśnienia teoretyczne, wyjaśnienia te zaś sugerują, jakie inne prawidłowości powinniśmy móc zaobserwować. Kolejne obserwacje mogą stanowić test naszych oczekiwań, którego wyniki prowadzą do modyfikacji teorii i do kolejnych oczekiwań⁶. Uzyskana w ten sposób wiedza może mieć wieloaspektową wartość praktyczną. Pozwala efektywniej rozwiązywać trudności pojawiające się w różnych sferach życia, także w obszarze bezpieczeństwa, oraz podejmować skuteczniejsze próby *przewidywania* zmian sytuacji.

4.3.3. Przewidywanie

Z punktu widzenia bezpieczeństwa człowieka umiejętność *przewidywania* jest jednym z najważniejszych rodzajów czynności zarówno w badaniach naukowych, jak i w praktyce funkcjonowania w różnych sferach życia. Rzadko spotyka się ten rodzaj wysiłku intelektualnego w pracach kwalifikacyjnych. Przewidywanie jest bowiem najtrudniejszym elementem procesu badawczego. Wpływa na to „usypiana” od wieków intuicja człowieka, a z drugiej strony dynamiczne zmiany różnych rodzajów środowisk bezpieczeństwa. W XXI wieku stają się one coraz bardziej turbulentne i coraz trudniej przewidywalne. Fakty te powinny skłaniać do poświęcania temu zagadnieniu więcej uwagi niż dotychczas, także w pracach kwalifikacyjnych.

Lepsze poznanie istoty procesu badawczego oraz wykorzystywanie tej wiedzy i umiejętności w różnych sytuacjach życiowych sprzyja *rozwijaniu myślenia perspektywnego*, a wraz z nim odnajdywaniu w sobie „zapomnianego” rodzaju kompetencji człowieka – intuicji⁷. Wraz ze zmianami cywilizacyjnymi zajmowano się nią coraz rzadziej. Dotychczasowe wysiłki w zakresie doskonalenia umiejętności *przewidywania* częściej podejmowano w biznesie⁸ niż w naukach o bezpieczeństwie.

⁶ Ibidem, s. 46-50.

⁷ Więcej na ten temat: A. Kołodziejczyk, G. Fuchs, *Intuicja. Czynniki bezpieczeństwa w jednostce penitencjarnej*, FNCE, Poznań 2022.

⁸ Zob. P. Dittmann, *Prognozowanie w przedsiębiorstwie. Metody i ich zastosowanie*, Wydawnictwo Nieoczywiste, Kraków 2016.

Ci autorzy prac kwalifikacyjnych, którzy poznali w sposób rozumiejący istotę, znaczenie i strukturę procesu badań naukowych oraz umiejętnie realizują go, łącząc wiedzę teoretyczną z wynikami badań empirycznych, jednocześnie doskonalią swoją „technologię intelektu”⁹. Dzięki temu mają większe szanse na rozwijanie tych niedocenianych dotychczas rodzajów kompetencji, jakimi są: umiejętność dostrzegania, nazywania i rozwiązywania problemów, dokonywania trafnych ocen sytuacyjnych oraz sprawnego decydowania, działania i współdziałania. Pandemia wykazała znaczący deficyt tych kompetencji wśród podmiotów fizycznych i prawnych w wielu krajach na różnych kontynentach.

4.3.4. Podejście rozumiejące w badaniach naukowych

Termin „rozumienie” ma w literaturze metodologicznej dwa znaczenia: *Verstehen* (z niem. rozumienie „działań ludzkich” oraz „empatia”) i *rozumienie predyktywne*. Przyczyną istnienia tych dwóch znaczeń jest to, że z jednej strony człowiek jest podmiotem badań w naukach społecznych, a z drugiej jest także przedmiotem badań tych nauk. W związku z tym, zgodnie z koncepcją *Verstehen*, nauki przyrodnicze i społeczne tworzą dwie odmienne dziedziny wiedzy. Powodem tej odmienności jest właśnie natura właściwego im przedmiotu badań. Tak więc zwolennicy koncepcji *Verstehen* utrzymują, że nauki przyrodnicze i nauki społeczne muszą stosować różne metody badawcze. Z tej perspektywy *przedstawiciele nauk społecznych*, w tym nauk o *bezpieczeństwie*, powinni w badaniach uwzględniać zarówno historyczny wymiar ludzkiego zachowania, jak i subiektywny aspekt ludzkiego doświadczenia¹⁰.

Max Weber (1864–1930), wybitny socjolog niemiecki, uważał, że jeżeli w naukach społecznych mamy zrozumieć zachowanie jednostek i grup, to musimy się nauczyć „stawać na miejscu badanych”. Prowadząc badania, musimy zrozumieć cudzy punkt widzenia rzeczywistości, symbole, wartości i postawy innych. Stąd też socjologia Webera jest określana jako socjologia rozumiejąca, ze względu na centralne dla niej pojęcie rozumienia (*Verstehen*). Pojęcie to wyznaczało zasadniczą różnicę między naukami społecznymi a przyrodniczymi. Nauki przyrodnicze mają być oparte na wyjaśnianiu obiektywnych czynników. Fakty społeczne natomiast obok czynników obiektywnych kształtowane są również przez subiektywne sensory i motywy, które badacz musi zrozumieć. Weber odróżnił zachowanie od działania społecznego, czyli zachowania, które powiązane jest z pewnym subiektywnym sensem.

⁹ Zob. M. Marody, *Technologie intelektu*, PWN, Warszawa 1987.

¹⁰ Według S. Blackburne’a termin *Verstehen* oznacza nasze rozumienie czynności ludzkich. W ramach tradycji *Verstehen* czynności te rozumiane są od wewnątrz dzięki zupełnie innym środkom niż te, które umożliwiają poznanie przedmiotu przez obiektywną obserwację lub określenie jego miejsca w sieci regularności naukowych, [w:] *Oksfordzki słownik filozoficzny*, KiW, Warszawa 1997, s. 421-422.

Z tego powodu badania społeczne nie mogą być w pełni indukcyjne czy dedukcyjne, lecz muszą polegać na rozumieniu, które wykracza poza czysty opis. Powiązanie socjologii z rozumieniem subiektywnych znaczeń powoduje, że osiągnięcie obiektywnej wiedzy czy wzorowanie się na naukach przyrodniczych jest bardzo ograniczone¹¹.

Współcześnie podejście rozumiejące pojawiło się jako wytwór tradycji *Verstehen*. Kenneth Gergen, wybitny przedstawiciel tego podejścia, uważa, że: „Istnieje podstawowa różnica pomiędzy większością zjawisk, którymi zajmują się nauki przyrodnicze, i tymi, którymi zajmują się socjologowie (przedstawiciele nauk społecznych). Istnieje wiele przyczyn pozwalających wierzyć, że – w wypadku tych ostatnich – zjawiska, które są traktowane przez nich jako podstawowe, są mniej stabilne (trwałe, pewne czy powtarzalne) w porównaniu z naukami przyrodniczymi”¹².

W przeciwieństwie do nurtu *Verstehen* przedstawiciele empiryzmu logicznego wychodzą z założenia, że można uzyskać wiedzę obiektywną w naukach społecznych, badając zarówno świat społeczny, jak i przyrodniczy. Uważają, że można z powodzeniem prowadzić badania zarówno w naukach społecznych, jak i przyrodniczych, odwołując się do tych samych reguł metodologicznych. Co więcej, według empirystów logicznych rozumienie oparte na empatii może prowadzić do odkryć naukowych. Jeżeli jednak odkrycia te mają zostać włączone do całokształtu wiedzy naukowej, to muszą być poparte obserwacjami empirycznymi. Tak więc zgodnie ze stanowiskiem przedstawicieli empiryzmu logicznego rozumienie predyktywne (przewidujące, prognozujące) utożsamiane jest z wyjaśnieniem zweryfikowanym obserwacjami empirycznymi¹³.

4.4. Funkcje metodologii w badaniach naukowych

Czy skomplikowane problemy społeczne, w tym dotyczące spraw bezpieczeństwa, można rozwiązywać na podstawie badań naukowych? Odpowiedź na tak postawione pytanie może być twierdząca pod warunkiem, że przeprowadzimy badania przemyślane i, jak pokazaliśmy wcześniej, oparte na odpowiedniej metodologii, czyli adekwatnej do natury analizowanego zjawiska. Z tego wynika, że prowadzących badania naukowe łączy przede wszystkim stosowana metodologia, a nie przedmiot ich badań. Ale jak wykazaliśmy wcześniej, założenia metodologii nauk sprawiają, że podejście naukowe jest zdecydowanie odmienne i efektywniejsze od innych sposobów zdobywania wiedzy. Metodologia nauk stanowi zatem system jasno określonych reguł i procedur, do których odwołują się badania będące podstawą ewaluacji wiedzy.

¹¹ M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

¹² K.J. Gergen, *Toward Transformation in Social Knowledge*, New York: Springer Verlag, 1982, s. 12.

¹³ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods in the social sciences*, op. cit., s. 11-12.

System ten jest ciągle ulepszany, ponieważ nie jest ani niezmienny, ani niezawodny – prowadzący badania naukowe w trakcie ich realizacji odkrywają nowe metody obserwacji, analizy, logicznego wnioskowania, generalizacji¹⁴.

Przyjęcie nowych metod badań oraz wykazanie, że spełniają one założenia właściwe dla podejścia naukowego, jest koniecznym warunkiem włączenia ich do systemu reguł rządzących metodologią naukową. Nauka nie wymaga bezkrytycznej konfirmacji niepopartych dowodem twierdzeń. Każde twierdzenie mające status naukowy musi zostać poparte dającym się zaakceptować logicznym dowodem. Musi być on logicznie przeprowadzony oraz sprawdzony za pomocą dobrze znanych kanonów wnioskowania. Oznacza to, że metody nauki są niezmiennie i ważniejsze dla naukowców niż jakiegokolwiek rezultat szczegółowy uzyskany za pomocą środków naukowych. Dzięki metodom nauki realizacja zadań naukowych staje się procesem samokorygującym¹⁵.

Realizacja zadań naukowych, także tych prowadzonych w ramach prac dyplomowych, wymaga umiejętności formułowania i testowania hipotez. Analizowanie realizowanych zadań wiąże się z kolei z odkrywaniem kanonów prowadzenia badań. Metodologia nauk społecznych wypracowała takie standardy w wyniku długotrwałej wymiany idei, informacji i krytyki. W rezultacie nastąpiło zinstytucjonalizowanie powszechnie akceptowanych reguł i procedur oraz stworzenie właściwych metod i technik badań. Ukształtowany system reguł i procedur jest normatywnym składnikiem metodologii naukowej, ponieważ normy naukowe tworzą standardy powielane w badaniach i analizach naukowych. Procedury zaś umożliwiają komunikację, konstruktywną krytykę i naukowy postęp. Zadaniem nauk o bezpieczeństwie, na obecnym etapie rozwoju, jest twórcza adaptacja reguł i procedur wypracowanych w długim okresie rozwoju w ramach innych nauk mających ugruntowany status.

Jak zauważa Anatol Rapoport, podstawową funkcją metodologii jest *pomaganie i ułatwianie komunikowania się badaczy*, których łączy lub którzy chcą, aby ich łączyło wspólne doświadczenie. Co więcej, dzięki ujawnianiu reguł metodologii, sprawianiu, że jest ona publiczna i dostępna, tworzy się podstawa do powtarzania badań i ich konstruktywnej krytyki. *Replikacja*, czyli powtarzanie badań dokładnie w taki sposób, w jaki przeprowadzili je inni badacze i naukowcy, ma chronić przed niezamierzonymi błędami, a niekiedy oszustwami¹⁶.

Chociaż obserwacje i fakty empiryczne są podstawowe w podejściu naukowym, to jednak muszą być uporządkowane i powiązane w logiczną, systematyczną strukturę. Natomiast głównym narzędziem podejścia naukowego oraz rejestrowania faktów jest logika. Logika to system reguł wnioskowania pozwalających na wyrowadzanie rzetelnych wniosków z zaobserwowanych faktów. Procedury logiczne mają formę ściśle powiązanych ze sobą, wzajemnie się wspomagających twierdzeń.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ A. Rapoport, *Operational Philosophy: Integrating Knowledge and Action*, San Francisco: International Society for General Semantics, 1969, s. 12.

Stosując logikę jako podstawę naukowego myślenia, metodologia nauki powiększa wewnętrzną spójność twierdzeń formułowanych przez naukę¹⁷.

Metodologia wymaga zatem kompetencji w logicznym wnioskowaniu oraz analizowaniu. Program studiów w naukach o bezpieczeństwie WAT zawiera przedmioty uwzględniające wymagane elementy logiki i statystyki, a więc: reguły budowania definicji, reguły tworzenia klasyfikacji, formy wnioskowania dedukcyjnego, formy wnioskowania indukcyjnego (probabilistycznego), elementy teorii prawdopodobieństwa, procedury losowania, reguły pomiaru. Wszystko to tworzy metodologiczny warsztat badacza realizującego badania w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie „nauki o bezpieczeństwie”. Podkreśliśmy w tym miejscu ważne ustalenie, że korzystając z reguł logiki, nauka systematycznie, a niekiedy w sposób rewolucyjny i zaskakujący, czyni postępy¹⁸.

Metodologia spełnia także inną funkcję – dostarcza reguły intersubiektywności. Wyjaśnia akceptowane kryteria empirycznej obiektywności (prawdy) oraz metody i techniki jej weryfikacji. Obiektywność i trafność w dużym stopniu są od siebie zależne. Obiektywność zależy od weryfikacji tak bardzo, że naukowcy nie mogą kategorycznie orzekać o obiektywności, aż inni naukowcy nie zweryfikują ich wyników. Intersubiektywność będąca wymianą informacji wśród naukowców dotycząca wyników obserwacji i faktów jest niezbędna, ponieważ myślenie logiczne samo w sobie nie gwarantuje jeszcze empirycznej obiektywności. Zauważmy zatem, że logika zajmuje się trafnym wnioskowaniem, a nie prawdą empiryczną czy też potwierdzonymi faktami. Fakt jest 1) albo na pewno prawdziwy, albo 2) prawdziwy z określonym prawdopodobieństwem wtedy i tylko wtedy, gdy istnieje obiektywny dowód, który ten fakt potwierdza. Zatem twierdzenia nauki są trafne tylko wtedy, kiedy zostały logicznie wyprowadzone albo pochodzą z przyjętych *a priori* założeń. Zauważmy, że naukowcy mogą formułować błędne wnioski z potwierdzonych faktów (prawdziwe twierdzenia), jeżeli proces wnioskowania nie był poprawny. Na przykład: *tego roku lato było upalne, więc wnioskujemy, że zima będzie mroźna.*

Naukowcy mogą również wyciągać wnioski niepoprawne, jeżeli wnioskowanie było właściwe, czyli było to wnioskowanie logicznie trafne, ale nieodwołujące się do potwierdzonych faktów. Prawdziwość twierdzenia wynika z doświadczenia. Trafność twierdzenia wynika zaś z jego wewnętrznej zgodności lub zgodności tego twierdzenia z innymi twierdzeniami. Rodzaje wyjaśniania dedukcyjnego i probabilistycznego (oraz przewidywania) są zatem powiązane jedynie z wnioskowaniem trafnym logicznie. Innymi słowy, trafność wniosków wynika z przyjętych wcześniej założeń. **Uwaga:** prawdziwość twierdzeń nie może zostać ustalona czy potwierdzona jedynie na drodze logicznej. Aby zweryfikować prawdziwość twierdzenia, musimy odwołać się do dowodów empirycznych.

¹⁷ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods...*, op. cit., s. 13.

¹⁸ *Ibidem*, s. 13-14.

Jak pokazuje poniższy przykład, ściśle odwoływanie się do wnioskowania logicznego bez badania faktów empirycznych może prowadzić do absurdalnych wniosków. Przykład: *Wszyscy ludzie są istotami motywowanymi chęcią posiadania władzy. Wszystkie istoty motywowane chęcią posiadania władzy są destrukcyjne. Wszyscy ludzie są destrukcyjni*. Biorąc pod uwagę, że kryteria obiektywności empirycznej i metody weryfikacji są wytworami ludzkiego umysłu, termin „intersubiektywność” jest przez wielu metodologów uważany za bardziej odpowiedni niż termin „obiektywność”. Być intersubiektywnym oznacza, że wiedza (ogólnie) i metodologia nauk (szczególnie) muszą być komunikowalne w dwojakim sensie. Po pierwsze, *intersubiektywne komunikowanie* oznacza, że wiedza powinna być rozumiana przez każdego badacza wyposażonego w odpowiednie kwalifikacje (wiedzę i umiejętności). Tak więc reprezentant nauk o bezpieczeństwie (NoB) powinien zrozumieć to, co przekazuje mu inny przedstawiciel tych nauk. Po drugie, intersubiektywna komunikowalność to także intersubiektywna sprawdzalność. To zaś oznacza, że wiedza naukowa podlega kontroli, a zatem twierdzenia jednego badacza reprezentującego NoB powinny poddawać się tej samej procedurze sprawdzania zastosowanej przez innego badacza¹⁹. Krótko mówiąc, jeżeli jeden naukowiec prowadził badanie, to inny może je powtórzyć i porównać ze sobą dwa zbiory wyników. Taką czynność zabezpieczającą badaczy przed ryzykiem nieuprawnionej generalizacji, jak już wcześniej wspomniano, nazywa się *replikacją*²⁰.

Jeżeli zastosowaliśmy prawidłową metodologię i warunki, w jakich przeprowadzimy badanie, nie uległy zmianie, to mamy prawo oczekiwać podobnych rezultatów. Jednak warunki, w jakich zachodzi badanie, mogą się zmienić, ujawniając nowe, istotne dla wyników badań okoliczności. Istotność intersubiektywności polega jednak na zdolności naukowców do rozumienia i oceniania metod innych badaczy oraz warunków obserwacji w celu potwierdzenia faktów i wniosków empirycznych. Abraham Kaplan uważa, że: „pytanie o charakterze metodologicznym jest zawsze ograniczone do pytania, czy otrzymane wyniki obserwacji mogą być wykorzystane w kolejnych badaniach, nawet gdy konkretny obserwator przestał być dalej uczestnikiem badań”²¹.

4.5. Paradygmat nauki normalnej

Jak wiemy z poprzednich podrozdziałów, wiedzę naukową można sprawdzić zarówno za pomocą wnioskowania, jak i doświadczenia zmysłowego. Ważność metodologii nauk wynika przede wszystkim stąd, że dostarcza: 1) *reguł komunikacji*, 2) *reguł wnioskowania*, 3) *procedur i metod obserwacji*, 4) *procedur i metod weryfikacji*.

¹⁹ Por. J. Such, M. Szcześniak, *Filozofia nauki*, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1999.

²⁰ E. Babbie, *Podstawy badań społecznych*, op. cit., s. 24.

²¹ A. Kaplan, *The Conduct of Inquiry*, Harper & Row, New York 1968, s. 128.

W tym sensie metodologia ma charakter normatywny, tzn. wymaga zgodności z jej zasadami. Inaczej mówiąc, naukowcy odrzucają twierdzenia nauki, które sformułowano, nie respektując reguł i procedur zalecanych przez metodologię. W tym miejscu możemy zadać pytanie: Czy wymóg poprawności metodologicznej nie przeszkadza naukowcom w dokonywaniu nowych odkryć i w ten sposób nie utrudnia postępu naukowego? Filozofowie nauki i teoretycy nauk społecznych od dawna dostrzegali takie niebezpieczeństwo i je opisywali²².

Jak twierdzi Scott Greer: „Jeżeli mamy szczęście i nasza wiedza naukowa się akumuluje, to może się ona wspinać spiralnie do góry; może również krążyć w kółko na tym samym poziomie lub może spadać w dół – od teorii do doktryny dogmatyzmu”²³. Teoria Thomasa Kuhna opisująca naukowe rewolucje z perspektywy socjopolitycznej wprowadza rozróżnienie pomiędzy 1) nauką normalną a 2) nauką rewolucyjną. Nauka normalna według Kuhna to rutynowa weryfikacja i testowanie dominującej (w danym momencie historycznym) teorii. Jak pisze Kuhn: „Termin «nauka normalna» oznacza w niniejszych rozważaniach badania wyrastające z jednego lub wielu takich osiągnięć naukowych przeszłości, które dana społeczność uczonych aktualnie akceptuje i traktuje jako fundament swej dalszej praktyki”²⁴.

Podręczniki akademickie przedstawiają zespoły uznawanych teorii, omawiają ich udane zastosowania, konfrontując je z badaniami empirycznymi – obserwacjami i eksperymentami. Tego typu opracowania i zawarte w nich treści naukowe łączą studentów i praktyków w społeczności naukowej. Określają rodzaj problemów badawczych, rodzaj stosowanych założeń i pojęć oraz rodzaj wykorzystywanych metod badawczych. Takie teksty i badania według Kuhna mają dwie wspólne cechy zasadnicze. Reprezentowany w nich dorobek jest dostatecznie oryginalny i atrakcyjny, by mogła powstać konkurencyjna wobec dotychczasowych metod szkoła. Jednocześnie dorobek ten jest zarazem na tyle otwarty, że pozostawiał nowej szkole najrozmaitsze problemy do rozwiązania, wytyczając drogę do *nauki normalnej*. W swojej sztandarowej pracy, *Struktura rewolucji naukowych*²⁵, Kuhn stwierdza:

„Osiągnięcia odznaczające się wskazanymi cechami będą odtąd nazywał paradygmatami. Termin ten pozostaje w ścisłym związku z pojęciem nauki normalnej. Ma on wskazywać, że pewne akceptowane wzory faktycznej praktyki naukowej – wzory obejmujące równocześnie prawa, teorie, zastosowania i wyposażenie techniczne – tworzą model, z którego wyłania się jakaś szczególna, zwarta tradycja badań naukowych. Z takimi tradycjami mamy na przykład do czynienia, kiedy historycy mówią o astronomii ptolemeuszowej lub kopernikańskiej, dynamice arystotelesowskiej (czy newtonowskiej), optyce korpuskularnej (albo falowej) itd.

²² Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods...*, op. cit., s. 14-15.

²³ S. Greer, *The Logic of Social Inquiry*, New Brunswick, Transaction Books, New York 1989, s. 3-4.

²⁴ T.S. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2009, s. 31.

²⁵ Ibidem, s. 32.

Właśnie studiowanie paradygmatów, często o wiele bardziej wyspecjalizowanych niż te, które przykładowo wymieniałem, przygotowuje studenta do przyszłego uczestnictwa w pracach danej wspólnoty naukowej. Ponieważ w ten sposób przyłącza się on do grupy, która uczyła się podstaw swojej dyscypliny na tych samych konkretnych modelach, jego późniejsza działalność rzadko doprowadzi go do wniosków z gruntu sprzecznych z tym modelem w kwestiach podstawowych. Uczeni, których badania oparte są na wspólnych paradygmatach, podlegają w swojej praktyce naukowej tym samym regułom i standardom. Takie uczestnictwo i wynikająca z niego jednomyślność są niezbędnymi warunkami nauki normalnej, tzn. ukształtowania się i trwania określonej tradycji badawczej²⁶.

W naukach społecznych, a zwłaszcza w naukach o bezpieczeństwie, los wypieranych paradygmatów różnił się od tego, co Kuhn zaobserwował w naukach przyrodniczych. Przyrodzoznawcy, generalnie rzecz biorąc, wierzą, że zastępowanie jednego paradygmatu przez inny odzwierciedla postęp w przechodzeniu od poglądów błędnych ku poglądom prawdziwym. Na przykład żaden współczesny astronom nie wierzy, że Słońce obraca się wokół Ziemi. Natomiast w naukach społecznych teoretyczne paradygmaty mogą zyskiwać lub tracić popularność, lecz rzadko zostają całkowicie i trwale odrzucone. Paradygmaty nauk społecznych oferują różne perspektywy. Każda z nich uwzględnia pewne aspekty społecznego życia nieobecne w pozostałych, a jednocześnie pomija wątki ujawniane gdzie indziej²⁷. Nauki o bezpieczeństwie ze względu na swój przedmiot badań nie do końca poddają się paradygmatom nauk społecznych mimo formalnego zaklasyfikowania do tych nauk. Wędrujący charakter kategorii pojęciowej bezpieczeństwa sprawia, że w zależności od miejsca lokalizacji może ono podlegać zarówno paradygmatom nauk społecznych, jak i przyrodniczych²⁸.

Studenci uczestniczący w badaniach realizowanych w ramach prac dyplomowych stają się członkami wspólnoty naukowej. W trakcie studiów otrzymują podobną wiedzę i umiejętności pochodzące z tego samego źródła, jakim jest uczelnia, podobne podstawy metodologiczne i pojęciowe własnej dyscypliny. Zatem ich badania opierają się na wzorcach naukowości (paradygmatach) i są psychologicznie podporządkowani tym samym regułom, normom i standardom praktyki naukowej. Takie współuczestnictwo i wynikająca z niego jednomyślność są niezbędnymi warunkami uprawiania *nauki normalnej* ukształtowanej na określonej tradycji badawczej²⁹. Paradygmaty jako zasada organizująca badania naukowe są niewątpliwie konieczne. Bez nich badania naukowe jako działania zespołowe nie mogłyby być realizowane. Ustanowienie paradygmatu i prowadzenie według niego badań jest oznaką osiągnięcia etapu dojrzałości w rozwoju danej dyscypliny naukowej.

²⁶ Ibidem.

²⁷ E. Babbie, op. cit., s. 49.

²⁸ Zob. A. Kołodziejczyk, *Bezpieczeństwo jako „wędrujące” pojęcie*, [w:] B. Jagusiak, A. Jagiełło-Tondera (red. nauk.), *Język w dyskursie o bezpieczeństwie*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2020, s. 192-210.

²⁹ Por. T.S. Kuhn, *Struktura rewolucji...*, op. cit., s. 32-33.

W przypadku nauk o bezpieczeństwie taki etap rozwoju jest jeszcze przed nami. Jednak niezależnie od osiągniętego już etapu dojrzałości tych nauk powinniśmy wiedzieć, że czasami nauka normalna ogranicza zmiany i innowacje i dostarcza argumentu na rzecz konkurencyjnego wzorca naukowości, czy też paradygmatu, jakim jest nauka rewolucyjna³⁰.

4.6. Paradygmat nauki rewolucyjnej

Naukę rewolucyjną Thomas Kuhn postrzegał jako nagły rozwój konkurencyjnego paradygmatu oznaczającego rewolucję. Na przykład paradygmat, że ludzka inteligencja jest wytworem zarówno środowiska socjokulturowego, jak i procesów genetycznych, zmienił wcześniejszy paradygmat, zgodnie z którym jest ona determinowana tylko przez czynniki genetyczne. Nowy paradygmat zrewolucjonizował badania dotyczące osobowości i ludzkiego zachowania i stał się podstawą wielu działań o charakterze społecznym, edukacyjnym i ekonomicznym. Według Kuhna proces odrzucenia dominującego paradygmatu rozpoczyna się od próby jego weryfikacji, gdy prowadzący badania naukowe testują empirycznie różne wymiary i konsekwencje dominującego paradygmatu i odkrywają, że jego zgodność z wynikami badań empirycznych nie jest potwierdzona. Kuhn określa taki brak zgodności jako anomalie, stają się one bardziej zauważalne w trakcie procesu rozwiązywania problemów, w rezultacie którego tworzy się paradygmat konkurencyjny. W ten sposób powstaje konflikt pomiędzy zwolennikami starego i nowego paradygmatu. Ostatecznie środowisko naukowe akceptuje nowy paradygmat i wraca do działań typowych dla nauki normalnej. Jednak dominujący paradygmat ma tendencję do pozostawania paradygmatem akceptowanym jeszcze długo po tym, jak okazał się niezgodny z obserwacjami empirycznymi (faktami)³¹. Jest to charakterystyczne szczególnie dla nauk społecznych i nauk o bezpieczeństwie, w których równolegle mogą egzystować konkurencyjne paradygmaty charakterystyczne dla nauki normalnej i nauki rewolucyjnej.

Skrajnie odmienną koncepcję od opisanej przez Kuhna wizji nauki prezentuje Karl R. Popper. Według niego w nauce nigdy nie powinno dochodzić do uswięcenia jakiegoś dominującego paradygmatu. Nauka powinna się znajdować w stanie ciągłej rewolucji, a krytyka ma być istotą działań naukowych³². W tym miejscu należy nawiązać do rozróżnienia Hansa Raichenbacha wskazującego na dwa konteksty działalności naukowej: *kontekst uzasadniania* i *kontekst odkrycia*³³. Kontekst uzasadniania odnosi się do działań badaczy próbujących zweryfikować w sposób

³⁰ Ibidem, s. 28.

³¹ T.S. Kuhn, *Anomalie a pojawienie się odkryć naukowych*, [w:] idem, *Struktura...*, op. cit., s. 99-121.

³² K.R. Popper, *Logika odkrycia naukowego*, Fundacja Aletheia, Warszawa 2002.

³³ Zob. H. Reichenbach, *Experience and prediction*, Chicago 1938, na podstawie przekładu: *Trzy zdania epistemologii*, „Studia Filozoficzne” 1989, nr 7-8, s. 205-213.

logiczny i empiryczny twierdzenia nauki. W ramach tego kontekstu działania badaczy wyznaczone są przez metodologię badań naukowych. Metody nauki określają logikę uzasadniania ustaleń badawczych bez względu na to, w jaki sposób badacze dochodzą do swoich odkryć. W ramach kontekstu odkrycia działania badaczy nie są natomiast ograniczone przez metodologię badań naukowych. Wprawdzie metody nauki mogą ułatwiać działania prowadzące do odkrycia, ale na początkowych etapach konceptualizacji badań żadne sformalizowane reguły, a nawet logika nie powinny być traktowane jako obowiązujące i niepodważalne dogmaty.

Wnioski z powyższego fragmentu są więc następujące: twórczość, intuicja, wyobraźnia czy też inspiracja to bardzo ważne czynniki w nauce prowadzące niekiedy do rewolucyjnych odkryć i nie można ich pominąć w trakcie badań realizowanych w ramach prac dyplomowych w naukach o bezpieczeństwie.

4.7. Przyjęcie odpowiedniej strategii badań

Powinniśmy wiedzieć, że przystępując do badań naukowych w dziedzinie nauk społecznych czy też nauk o bezpieczeństwie, dyplomanci przyjmują rolę badaczy i działają w dwóch „światach”: 1) w świecie idei, teorii oraz modeli i 2) w świecie obserwacji i doświadczenia. Tworzenie racjonalnych połączeń między tymi dwoma światami pozwala realizować cel wymienionych nauk, czyli wyjaśniać zjawiska, rozumieć je i dokonywać odpowiednich predykcji. W tym miejscu, niezależnie od tematu badań, u prowadzących je powinny pojawić się dwa fundamentalne pytania dotyczące wyboru strategii badawczej: *Czy powinniśmy najpierw określić kontekst teoretyczny badań, a następnie podejmować badania empiryczne? Czy też odwrotnie: najpierw powinniśmy podjąć badania empiryczne, aby na tej podstawie sformułować teorię?* Jak się okazuje, możliwe są dwie diametralnie odmienne strategie badawcze³⁴.

4.7.1. Strategia teoria przed badaniami

Zgodnie z jedną z głównych szkół myślenia w działaniach badawczych najpierw powinna być formułowana teoria, a dopiero potem należy rozpocząć badania empiryczne. Ten sposób postępowania nazywa się *strategią teorii przed badaniami*. W najbardziej systematyczny sposób opracował ją Karl Popper (1902-1994)³⁵. W swojej fundamentalnej pracy *Logika odkrycia naukowego* twierdzi, że wiedza naukowa czyni największe postępy, gdy naukowcy tworzą idee (przypuszczenia) nie po to, aby je potwierdzić, lecz po to, aby je sprawdzić w doświadczeniu³⁶.

³⁴ Zob. K.R. Popper, *Conjectures and Refutations: the Growth of Scientific Knowledge*, Harper & Row, New York 1968.

³⁵ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods...*, op. cit., s. 39.

³⁶ K.R. Popper, *Logika odkrycia...*, op. cit., s. 35.

Popper wykluczał ewentualność, że badania empiryczne mogą w sposób systematyczny wpływać na teorie. Jak pisał: „nie wymagam, aby jakiś system (teoretyczny) można było wybrać raz na zawsze w sensie pozytywnym, wymagam natomiast, by miał on taką formę logiczną, aby testy empiryczne pozwoliły podjąć decyzję w sensie negatywnym: musi być możliwe obalenie empiryczne systemu naukowego przez doświadczenie”³⁷. Jego zdaniem nie istnieje nic takiego jak logiczna metoda wpadania na pomysł lub logiczna rekonstrukcja tego procesu, bowiem „każde odkrycie kryje w sobie «element irracjonalny» albo «intuicję twórczą» w sensie Bergsona”³⁸. Inaczej mówiąc, według Poppera badania empiryczne nie są źródłem nowych teorii, a logika nie jest źródłem nowych odkryć naukowych.

Strategia *teorii przed badaniami* składa się z pięciu podstawowych etapów ujętych w formę dyrektyw:

1. *Opracuj explicite teorię lub model.*
2. *Z teorii lub modelu wybierz twierdzenie, które poddasz empirycznej weryfikacji.*
3. *Opracuj plan badawczy pozwalający zweryfikować twierdzenie.*
4. *Jeżeli na podstawie danych empirycznych twierdzenie wyprowadzone z teorii zostanie odrzucone, to wprowadź zmiany do teorii lub planu badawczego (np. badanie, plan, pomiar) i powróć do etapu 2.*
5. *Jeżeli twierdzenie nie zostanie odrzucone, to wybierz inne twierdzenie w celu weryfikacji lub staraj się poprawić teorię*³⁹.

Strategia ta jest najczęściej nieświadomie stosowaną strategią w trakcie badań realizowanych w ramach prac dyplomowych na kierunku bezpieczeństwo narodowe w WAT. Najpierw definiowane są kluczowe pojęcia i twierdzenia tematu pracy będące składnikiem jakiejś teorii, a następnie formułowane problemy i hipotezy, które są poddawane teoretycznej i empirycznej weryfikacji. Jednak w badaniach realizowanych w pracach dyplomowych nie ma możliwości wprowadzenia zmian do twierdzeń teorii w celu powtórnej ich weryfikacji. W związku z tym zaleca się przedstawienie w końcowej części pracy (zakończeniu) odkrytych niezgodności z teorią i kierunków dalszych (pogłębionych) badań.

4.7.2. Strategia badania przed teorią

Strategię *badania przed teorią* sformułował Robert K. Merton, który słusznie zauważył, że „funkcja badań empirycznych wykracza daleko poza bierną rolę weryfikowania oraz sprawdzania teorii: czynią one więcej niż potwierdzanie lub obalanie hipotez. Badania empiryczne odgrywają rolę aktywną: spełniają co najmniej cztery podstawowe funkcje, które przyczyniają się do kształtowania rozwoju

³⁷ Ibidem, s. 26.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research Methods...*, op. cit., s. 39.

teorii. Zapoczątkowują, przeformułowują, nadają inny kierunek i precyzują teorię⁴⁰. Zgodnie z tym poglądem badania empiryczne stanowią nowe wyzwanie dla teorii. Wymagają kontynuowania prac teoretycznych prowadzących do zmian lub modyfikacji istniejących teorii, a także pełnią funkcję narzędzia ich weryfikacji.

Strategia *badania przed teorią* składa się z czterech następujących etapów⁴¹:

1. *Analiza zjawiska i określenie jego podstawowych cech.*
2. *Zmierzenie tych cech w różnych sytuacjach.*
3. *Analiza otrzymanych danych w celu określenia, czy są one systematycznym źródłem wariancji.*
4. *Jeżeli zostanie ustalone systematyczne źródło wariancji, to należy opracować teorię⁴².*

W wyniku zastosowania takiej strategii może pojawić się efekt, który Merton nazywa *schematem niespodzianki*. Możemy w wyniku naszych badań empirycznych zidentyfikować nieoczekiwany, nietypowy i strategiczny fakt, który skłania do zapoczątkowania jakiejś wersji teorii. Schemat niespodzianki przyczynia się do rozwinięcia nowej teorii albo rozszerzenia już istniejącej i można go bez trudu opisać. W badaniu problemów bezpieczeństwa jest to szczególnie ważny aspekt poznawczy i praktyczny.

Obie z opisanych powyżej strategii traktują teorię jako formę przejawiania się postępu naukowego. Rzeczywisty dylemat dotyczy miejsca teorii w procesie badawczym. Można kompromisowo przyjąć, że w badaniach nie trzeba zajmować stanowiska dogmatycznie akceptującego którąkolwiek z powyżej opisanych strategii, ponieważ nauki społeczne rozwijały się, wykorzystując obie. W rzeczywistości w procesie badawczym teoria i badania wchodzą ze sobą w ciągłe interakcje. Stąd też Ernest Nagel utrzymuje, że różnica między tymi strategiami jest raczej pozorna niż rzeczywista, teoria może być zadowalająca i owocna, mimo że dane na jej poparcie mają z konieczności charakter pośredni⁴³.

Planując badania, pamiętajmy, że systematyczne powiązania pomiędzy światem pojęć i światem empirii są możliwe za pomocą jednej z dwóch ogólnych strategii: strategii *teorii przed badaniami* oraz strategii *badania przed teorią*, których świadome stosowanie zwiększa znaczenie teoretyczne naszych badań.

⁴⁰ R.K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, PWN, Warszawa 1982, s. 170.

⁴¹ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods...*, op. cit., s. 39-40.

⁴² Może to być teoria w jednej z form wskazanych przez T. Parsonsa i D. Shilsa: systemy klasyfikacyjne *ad hoc*, taksonomie, struktury pojęciowe, systemy teoretyczne. Preferowane są tu systemy teoretyczne. Zob. T. Parsons, E.A. Shils, *Toward a General Theory of Action*, Harper & Row, New York 1962, s. 50-51.

⁴³ E. Nagel, *Struktura nauki*, PWN, Warszawa 1979, s. 85.

Rozdział 5. Proces badawczy – etap konceptualizacji badań

5.1. Ogólny model procesu badawczego

Proces badawczy można zdefiniować jako „celowo, logicznie uporządkowany ciąg czynności badawczych prowadzących do uzyskania zamierzonego wyniku naukowego”¹. Proces badań może składać się z następujących etapów: 1) etap wstępny, 2) etap badań zasadniczych, 3) etap finalizacji badań².

W trakcie trwania pierwszego etapu realizowane są badania wstępne, dokonywana jest identyfikacja sytuacji problemowej oraz następuje opracowanie koncepcji pracy badawczej. Koncepcja pracy, scharakteryzowana szczegółowo w rozdziale 8 tego opracowania, powinna zawierać:

- uzasadnienie podjęcia badań,
- przedmiot badań,
- cele badań,
- problemy badawcze (główny i szczegółowe),
- hipotezy (główną i opcjonalnie szczegółowe),
- metody, techniki i narzędzia badawcze,
- wstępną bibliografię,
- wstępną układ pracy badawczej.

Podczas etapu drugiego dochodzi do realizacji zasadniczego badania, które polega na zastosowaniu odpowiednich metod badawczych w zależności od przyjętych celów i problemów badawczych. Punkt wyjścia stanowi krytyczna analiza literatury przedmiotu. Dobór metod badawczych powinien rozpocząć się już na etapie przygotowania i odpowiadać sformułowanym problemom badawczym.

¹ E. Wiśniewski, *Metodyka wojskowych badań naukowych*, cz. 1, z. 3, ASG WP, Warszawa 1990, s. 162.

² M. Cieślarczyk (red.), *Metody, techniki i narzędzia badawcze oraz elementy statystyki stosowane w pracach magisterskich i doktorskich*, op. cit., s. 23-24.

Etap trzeci wiąże się z finalizacją badań i polega na rozwiązaniu zidentyfikowanych problemów badawczych, zweryfikowaniu założonych hipotez oraz przygotowaniu raportu z badań. Obejmuje takie przedsięwzięcia jak:

- analiza i ocena danych,
- udzielenie odpowiedzi na postawione problemy badawcze,
- ocena stopnia rozwiązania problemów badawczych,
- ocena stopnia osiągnięcia zakładanego celu badań,
- weryfikacja założonych hipotez badawczych.

Wszelkie przedsięwzięcia realizowane w toku badań powinny służyć opracowaniu wyników badań w formie pracy badawczej.

5.2. Sformułowanie problemu badawczego

Problem badawczy może być rozumiany jako pytanie lub grupa pytań, na które należy znaleźć odpowiedzi w toku prowadzonych badań³. Jest to obszar niewiedzy, do uzupełnienia którego dąży badacz. Ponadto można wskazać, że jest przedmiotem wysiłków badawczych oraz tym, co skupia przedsięwzięcia poznawcze badacza⁴. Sformułowanie problemu badawczego powinno być poprzedzone zaznajomieniem z literaturą przedmiotu, co dostarcza dyplomantowi występującemu w roli badacza wiedzy dotyczącej zagadnienia, które zamierza zbadać.

Wyróżnia się trzy główne kryteria określania problemów badawczych:

- uzasadnienia – zakłada się, że tworzony problem badawczy powinien być nowy lub może być znany, ale wymaga ponownego zbadania lub uszczegółowienia. Ponadto problem badawczy powinien być istotny z punktu widzenia analiz literatury przedmiotu. Tworzenie problemu badawczego jest uzasadnione również w sytuacji, gdy potrzebne jest znalezienie rozwiązania tego problemu, gdyż przykładowo pomoże to usprawnić funkcjonowanie otoczenia lub jego fragmentu;
- formułowania – podczas formułowania problemu badawczego należy uwzględnić jego właściwości. W związku z tym badacz powinien umieć dokonać charakterystyki problemu badawczego, wskazać, jaki jest jego cel, określić jego ważność, scharakteryzować dostępność źródeł umożliwiających rozwiązanie danego problemu, sformułować zakres i złożoność problemu, a także określić czas jego występowania;
- sprecyzowania – określenie problemu badawczego wymaga jasnego wyrażenia problemu w postaci pytania, określenia miejsca analizowanego problemu wśród innych problemów rozwiązywanych w ramach analizowanego zagadnienia, analizy treści zawartości zidentyfikowanego problemu badawczego,

³ S. Nowak, *Metodologia badań socjologicznych*, PWN, Warszawa 1979, s. 214.

⁴ J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, op. cit., s. 41.

ustalenia głównych założeń i ograniczeń wiążących się z jego rozwiązaniem, a także przedstawienia i uzasadnienia ważności oraz aktualności problemu badawczego⁵.

W pracach dyplomowych realizowanych na kierunku bezpieczeństwo narodowe w WAT formułuje się dwa rodzaje problemów: główny i składające się na niego problemy szczegółowe. Problem główny powinien być odzwierciedleniem treści zawartych w temacie pracy dyplomowej.

5.3. Błędy w formułowaniu problemu badawczego

Błąd ekologiczmu⁶ polega na tym, że na podstawie wyników badań dla określonych grup wyciągane są wnioski dotyczące pojedynczych jednostek. Przenoszenie wniosków na jednostki jest nieuzasadnione, gdyż opiera się na błędnym wnioskowaniu. Tego typu błąd może dotyczyć zależności przyczynowo-skutkowych lub cech jednostek. Może wynikać z różnych czynników niebranych pod uwagę. Jest założeniem, że to, czego dowiadujemy się o jednostce zbiorowej, mówi nam coś także o pojedynczych elementach, z których się ona składa.

Błąd indywidualizmu⁷ polega na tym, że wnioski o grupach i społeczeństwach wyprowadzane są na podstawie zachowań pojedynczych jednostek. Podobnie jak w przypadku błędu ekologiczmu błąd indywidualizmu bazuje na błędnym wnioskowaniu. Również może wynikać z nieuwzględnienia w badaniu wszystkich niezbędnych czynników.

5.4. Określenie przedmiotu badań

Przedmiot badań można określić jako „interesującą badacza dziedzinę zjawisk społecznych. Jednakże ustalenie tak pojętego przedmiotu zainteresowań nie jest jeszcze określeniem problematyki badawczej”⁸. Określenie przedmiotu badań jest możliwe na podstawie ośmiu głównych kryteriów: typy, częstotliwość, wielkość, struktury, procesy, przyczyny, skutki oraz sprawczość⁹. Przedmiotem badań w dyscyplinie naukowej nauki o bezpieczeństwie są: rzeczy, fakty, zjawiska, procesy, systemy, struktury czy ich funkcjonowanie. Jest to zatem określona tytułem pracy część rzeczywistości objętej badaniami wraz z przyjętą perspektywą poznawczą.

⁵ M. Kasperski, J. Michniak, H. Popiel, *Metodyka przygotowania prac dyplomowych*, WAT, Warszawa 2015, s. 21-22.

⁶ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych...*, s. 68.

⁷ Ibidem.

⁸ S. Nowak, *Metodologia badań...*, op. cit., s. 30.

⁹ J. Lofland, D. Snow, L. Anderson, L. Lofland, *Analiza układów społecznych. Przewodnik metodologiczny po badaniach jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009, s. 206.

5.5. Definiowanie zmiennych

Zmienna to cecha, która może przyjmować przynajmniej dwie wartości¹⁰. Można ją również określić jako wymiar lub system kategorii służący do opisanego zjawiska, obiektu, zbioru, procesu lub stanu¹¹. Złożoność badanych zjawisk i zdarzeń jest przyczyną pojawiających się trudności z dobraniem do nich odpowiednich zmiennych. W związku z tym badacz powinien ze szczególną uwagą i starannością dobrać i nazwać cechy, które tworzą badane zjawisko. Wśród zmiennych mogą się pojawić przykładowo przejawy danego zjawiska, jego źródła, skutki lub kontekst, w jakim zachodzi.

W literaturze przedmiotu na ogół można spotkać podział zmiennych na zależne i niezależne¹² oraz zmienne kontrolne, ciągłe i dyskretne.

Zmienne zależne. Zmienna zależna to „zmienna, co do której zakłada się, że jest powodowana przyczynowo lub uzależniona od innej zmiennej (zmiennej niezależnej)”¹³. Mogą to być przykładowo: sposób postrzegania i oceny danego zjawiska, zachowanie ludzi podczas badania. Zmienne zależne są nazywane również zmiennymi kryterialnymi.

Zmienne niezależne. Zmienna niezależna to „zmienna, której wartości w analizie traktuje się jako dane i nie próbuje się tłumaczyć. Zakłada się, że zmienne niezależne determinują wartości zmiennych zależnych lub wpływają na nie”¹⁴. Mogą to być przykładowo: wiek, płeć, poziom wykształcenia, miejsce zamieszkania. Zmienne niezależne nazywane są czasami zmiennymi predykcyjnymi.

Zmienne kontrolne. Jest to cecha badanego przedmiotu, której wartość utrzymuje się na stałym poziomie po to, aby zweryfikować, czy nie wpływa ona na wartości pozostałych zmiennych. Zmienna kontrolna pozwala ustalić, czy zidentyfikowany związek pomiędzy zmienną zależną i niezależną nie jest jedynie pozorny, a faktycznie występuje. Ten rodzaj zmiennych najczęściej wykorzystuje się w przypadku badania zachowań jednostek ludzkich oraz zjawisk społecznych.

Zmienne ciągłe. Jest to cecha każdej zmiennej, którą da się zmierzyć. Oznacza, że zmienne ciągłe da się wyrazić liczbowo. Przykładowo może to być liczba lat, wzrost lub waga.

Zmienne dyskretne. To zmienne losowe, które przyjmują wartości skończone z określonym prawdopodobieństwem. Oznacza to, że przykładowo badana zmienna może przyjąć pięć wartości i dla każdej z nich powinno zostać określone prawdopodobieństwo jej wystąpienia.

¹⁰ G. Babiński, *Metodologia a rzeczywistość społeczna*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2004, s. 72.

¹¹ J. Brzeziński (red.), *Metodologia badań społecznych. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2011, s. 61.

¹² E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 44.

¹³ Ibidem, s. 633.

¹⁴ Ibidem.

5.6. Związki między zmiennymi (kowariancja)

W pracach dyplomowych opartych na badaniach empirycznych w trakcie opracowywania wyników badania ilościowego należy sprawdzić, czy i jaki zachodzi związek pomiędzy zmiennymi. Dzięki temu badacz uzyska informację o tym, czy któraś ze zmiennych wpływa na inne, i będzie wiedział, jaki jest kierunek tego wpływu oraz jego siła.

5.6.1. Kierunek związku: dodatni, ujemny

Kierunek związku pomiędzy zmiennymi może być *dodatni* lub *ujemny*. Pomędzy zmiennymi może również nie zachodzić żaden związek. *Związek dodatni* oznacza, że wzrostowi wartości jednej zmiennej towarzyszy wzrost wartości drugiej zmiennej. Przykładowo oznaczałoby to, że wraz ze wzrostem wieku respondentów rośnie liczba zachowań bardziej bezpiecznych. *Ujemny* związek pomiędzy zmiennymi oznacza, że wzrostowi jednej zmiennej towarzyszy spadek drugiej zmiennej. Przykładowo wraz ze wzrostem wieku respondentów spada liczba zachowań bezpiecznych.

5.6.2. Siła związku: związek doskonały i związek zerowy

Siłę związku pomiędzy zmiennymi można wyrazić za pomocą liczb. Najczęściej wykorzystywany jest *współczynnik Pearsona*, określany również *współczynnikiem korelacji liniowej*. Przyjmuje on wartości od minus jeden do plus jeden¹⁵. Gdy współczynnik korelacji przyjmuje wartość *zero*, wówczas wskazuje to na wystąpienie braku związku pomiędzy zmiennymi. Jeżeli współczynnik korelacji przyjmuje wartości w przedziale od minus jeden do plus jeden z wyłączeniem zera, wówczas wskazuje to na zajście związku pomiędzy zmiennymi. W przypadku uzyskania wartości ujemnej pomiędzy zmiennymi oznacza to, że związek jest ujemny. Z kolei gdy współczynnik korelacji przyjmuje wartość dodatnią, wskazuje to na *związek dodatni* pomiędzy zmiennymi. Im bardziej współczynnik korelacji zbliża się do wartości jeden lub minus jeden, tym większa jest siła związku pomiędzy badanymi zmiennymi. W przypadku gdy wartość współczynnika korelacji wynosi równo jeden lub równo minus jeden, zakłada się, że występuje *związek doskonały* pomiędzy zmiennymi, co oznacza, że zmienne są ze sobą idealnie powiązane. W takim przypadku można z dużym prawdopodobieństwem mówić o bezpośrednim związku pomiędzy zmiennymi oraz o braku przypadkowości w zaobserwowanych powiązaniach.

W literaturze metodologicznej można znaleźć przynajmniej kilka propozycji podziału wartości siły związku. W tabeli 5.1 przedstawiono jedną z nich.

¹⁵ T. Majewski, *Ankieta i wywiad w badaniach wojskowych*, AON, Warszawa 2002, s. 54.

Tabela 5.1. Opis wartości siły związku współczynnika korelacji

Wartość siły związku	Określenie siły związku
$r = 0$	brak
$0 < r < 0,1$	niska
$0,1 \leq r < 0,3$	słaba
$0,3 \leq r < 0,5$	przeciętna
$0,5 \leq r < 0,7$	wysoka
$0,7 \leq r < 0,9$	bardzo wysoka
$0,9 \leq r < 1$	niemal pełna
$r = 1$	pełna

Zródło: A. Góralski, *Metody opisu i wnioskowania statystycznego w psychologii i pedagogice*, PWN, Warszawa 1987, s. 38

Warto zauważyć, że przedstawione w powyższej tabeli propozycje podziału wartości siły związku są umowne, gdyż w rzeczywistości może nie występować różnica pomiędzy danymi, jakie uzyskuje współczynnik korelacji. Przykładowo pomiędzy siłą związku 0,49 a 0,5 taka różnica może nie zachodzić.

5.7. Hipotezy – ich formułowanie, cechy i sposób weryfikacji

Termin „hipoteza wywodzi się z greckiego słowa *hypothesis*, a jego polskim odpowiednikiem jest słowo *przypuszczenie* lub *domysł*. Chodzi tu więc o przypuszczenie lub domysł wysunięty dla określenia lub wyjaśnienia czegoś, co oczywiście wymaga sprawdzenia, czyli weryfikacji poprzez odpowiednie badania stosowane w danej nauce¹⁶. Formułowanie hipotez jest zalecane w przypadku prowadzenia badań wyjaśniających. Wówczas określenie problemów badawczych nie jest wystarczające i zaleca się sformułowanie możliwych odpowiedzi na postawione pytania problemowe¹⁷. Hipotezy definiuje się jako „wszelkie twierdzenia częściowo tylko uzasadnione, przeto także wszelki domysł, za pomocą którego tłumaczymy dane faktyczne, a więc też i domysł w postaci uogólnienia osiągniętego (...) na podstawie danych wyjściowych”¹⁸.

Hipoteza naukowa, aby była przydatna w badaniach, powinna posiadać następujące cechy:

- nowość – wskazuje na nieznanne aspekty badanego zagadnienia,
- ogólność – obejmuje wszelkie elementy związane z badanym zagadnieniem, tj. fakty, procesy, zjawiska,

¹⁶ J. Sztumski, *Wstęp do metod...*, op. cit., s. 52.

¹⁷ T. Majewski, *Miejsce problemów i hipotez w procesie badań naukowych*, AON, Warszawa 2003, s. 11.

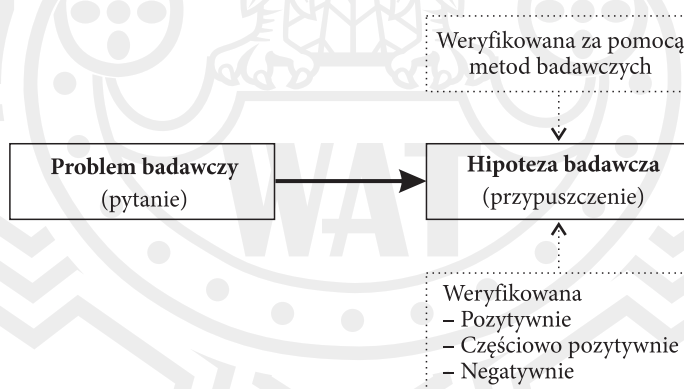
¹⁸ T. Kotarbiński za: T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1995, s. 25.

- pojęciowa jasność – sformułowana przy użyciu jednoznacznych terminów,
- niesprzeczność wewnętrzna – nie zawiera informacji sprzecznych ze sobą,
- empiryczna sprawdzalność – daje się zweryfikować w toku badań przy użyciu określonych metod badawczych,
- niebanalność – nie jest trywialna¹⁹.

W toku prowadzonych badań hipotezę można zweryfikować w całości lub w części pozytywnie lub negatywnie. Pozytywna weryfikacja oznacza, że przypuszczenie poczynione na początku procesu badawczego zostało potwierdzone. Negatywna weryfikacja oznacza, że założenie rozwiązania problemu badawczego sformułowane na początku prowadzenia badań w ich toku zostało *sfalsyfikowane*. Negatywna weryfikacja hipotezy oznacza, że przypuszczenie badacza w toku badań okazało się nieprawdziwe.

5.8. Problemy badawcze *versus* hipotezy

Hipoteza to przypuszczenie naukowe, które w sposób prawdopodobny, lecz nie w pełni jeszcze uzasadniony i sprawdzony tłumaczy (wyjaśnia) pewne fakty, zjawiska lub prawidłowości obserwowane w rzeczywistości. Jest więc założeniem opartym na przypuszczeniu, nadającym kierunek badaniom. Jej cechą charakterystyczną jest to, że można ją weryfikować. Treści hipotezy powinny stanowić wstępne, przypuszczalne odpowiedzi na problemy badawcze. Związek problemu badawczego ilustruje rysunek 5.1.

Rys. 5. 1. Związek problemu badawczego z hipotezą

Źródło: opracowanie własne

¹⁹ Ibidem, s. 54, za: M. Kasperski, J. Michniak, H. Popiel, *Metodyka przygotowania...*, op. cit., s. 27.

5.9. Wskaźniki, ich typy, właściwości i funkcje

Wskaźnikiem jest empiryczny czynnik, który określa, jaka jest badana cecha (zmienna). Inaczej jest to „wybrana obserwacja, którą traktujemy jako odzwierciedlenie zmiennej, którą chcemy badać”²⁰. Wskaźniki mają charakter „namacalny”. Przykładowo, gdy zmienną jest wiek badanych, to jej wskaźnikiem jest liczba lat, gdy natomiast zmienną jest płeć, wówczas wskaźniki to płeć żeńska i płeć męska.

W literaturze metodologicznej wyróżnia się następujące typy wskaźników:

- rzeczywiste – odnoszą się do obiektywnie istniejących cech,
- fikcyjne – nierzeczywiste,
- jakościowe – wskazujące na występujące atrybuty badanych zjawisk lub przedmiotów,
- ilościowe – wskazujące na zmiany ich miar,
- korelacyjne – ukazujące występujące uwarunkowania,
- przyczynowo-skutkowe – przedstawiające możliwe skutki na podstawie zidentyfikowanych przyczyn,
- obiektywne – fakty i cechy istniejące pomimo woli badaczy i innych osób,
- subiektywne – opinie i odczucia badaczy i innych osób uczestniczących w badaniu²¹.

Zarówno teoretycy, jak i praktycy wskazują na konieczność występowania w badaniach następujących właściwości wskaźników:

- możliwość dokonania charakterystyki całości badanego zbioru, a nie wyłącznie jego części,
- powinny umożliwiać dokonanie różnych analiz badanych zjawisk, procesów itp.,
- powinny umożliwiać rozłożenie ich na mniejsze części, wynikające z logicznych przesłanek,
- powinny być porównywalne w czasie,
- powinny być porównywalne regionalnie²².

Zaleca się, aby wskaźniki spełniały następujące funkcje:

- opisowe – umożliwiające dokonanie charakterystyki badanego przedmiotu,
- analityczne – umożliwiające pokazanie zachodzących przeobrażeń,
- oceniające – pozwalające na szacowanie wartości wykonywanych działań,
- normatywne – umożliwiające ustandaryzowanie wyników badań,
- ostrzegawcze – wskazujące na zachodzące trendy i tendencje²³.

²⁰ E. Babbie, *Badania społeczne...*, op. cit., s. 632.

²¹ J. Sztumski, *Wstęp do metod...*, op. cit., s. 61-62.

²² Ibidem, s. 63.

²³ Ibidem, s. 64.

Rozdział 6. Proces badawczy – stosowane metody teoretyczne

Wprowadzenie

Pod pojęciem „proces badawczy” rozumie się zazwyczaj *całościową czynność myślowych i praktycznych* wykonywanych przez studenta dla potrzeb jego pracy kwalifikacyjnej. Wykonywane są one zgodnie z obowiązującymi zasadami przedstawionymi w rozdziale 5. Warto przypomnieć, że ogólną charakterystykę *procesu badawczego* zaprezentowano w rozdziale 4. Zwrócono w nim uwagę, że poznanie naukowe różni się od tzw. poznania potocznego tym, że to pierwsze – czyli poznanie naukowe – jest mniej zawodne. Ułatwia to człowiekowi lepszą orientację i ocenę różnych sytuacji oraz sprzyja bardziej skutecznemu rozwiązywaniu wielu problemów o charakterze poznawczym i praktycznym. Ćwiczeniem w celu zdobycia tego rodzaju kompetencji naukowych studenta może być poprawnie przeprowadzony przez niego proces badawczy, realizowany dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej.

Poznanie naukowe wymaga zastosowania odpowiedniej *metody badań*. Każda metoda badań składa się z trzech rodzajów czynności: a) *myślowych*, b) *organizacyjnych* i c) *wykonawczych*, przeprowadzonych zgodnie ze sprawdzonymi przez metodologów zasadami. Czynności te mają na celu *rozwiązanie problemu badawczego*, czyli udzielenie wiarygodnej i wyczerpującej odpowiedzi na postawione przez badacza pytania problemowe.

Najogólniej biorąc, metody badań dzielimy na *teoretyczne i empiryczne*. W tym rozdziale zajmiemy się teoretycznymi metodami badań. Razem z metodami empirycznymi są one przydatne studentowi w poprawnym przygotowaniu i przeprowadzeniu procesu badawczego dla potrzeb jego pracy kwalifikacyjnej. Rozważania na ten temat zacznijmy od przybliżenia pojęcia „metoda badań”.

6.1. Pojęcie „metoda badań”

Przez „*metodę badań*” zazwyczaj rozumie się zespół teoretycznie uzasadnionych zabiegów koncepcyjnych i instrumentalnych obejmujących całość postępowania badacza zmierzającego do *rozwiązania określonego problemu naukowego*¹. Metodę badań można rozpatrywać w szerokim lub wąskim znaczeniu.

¹ S. Kamiński, *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacji nauk*, op. cit.

Zacznijmy od opisu metody badań w jej szerokim rozumieniu. Przystępując do badań naukowych, dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej najpierw uświadamiamy sobie, co chcemy badać, czyli co jest *przedmiotem* naszych badań. To pierwszy krok procesu badawczego studenta, a zarazem szeroko rozumianej metody badań. W naukach o bezpieczeństwie przedmiotem badań są najczęściej: *fakty, procesy i zjawiska* oraz ich *uwarunkowania i skutki*. Korzystając z przykładu przywoływanego w rozdziale 4, możemy przyjąć, że badaniem przez nas *faktem* może być *wypadek samochodowy*. Gdy pojawia się wiele takich wypadków w określonym miejscu i czasie, możemy mówić o *zjawisku* wypadkowości w ruchu drogowym w jakimś kraju lub mieście czy na konkretnej ulicy. Zjawisko to może się nasilać lub zmniejszać, np. w zależności od dnia tygodnia lub pory roku, warunków atmosferycznych itp. Są to tzw. *zmiennie*, czyli czynniki, które wpływają na wypadkowość. W zależności od stopnia skumulowania tych czynników następują *zmiany nasilenia procesu* wypadkowości, który przebiega w określonym miejscu i czasie. Czynniki te warto uwzględnić w *procesie badawczym*. Jak wspomniano już w rozdziale 5, nazywamy je *zmiennymi*.

Przez *proces badawczy* traktowany jako całość rozumie się *metodę badań w jej szerokim znaczeniu*, składa się na niego kilka wykonywanych przez studenta grup czynności myślowych i praktycznych. Zalicza się do nich: a) charakterystykę *sytuacji problemowej*, b) określenie *przedmiotu i celu badań* oraz c) *problemów badawczych*, a także wskazanie d) *metody badań* (w jej wąskim znaczeniu) i związanych z nią *technik i narzędzi badawczych*. Są one ujęte w pewne określone ramy organizacyjne. Konkretnie przykłady tych elementów procesu badawczego przedstawiono w rozdziale 4.

Praktycznie *proces badawczy* – rozumiany jako szeroko pojmowana „metoda” badań – rozpoczyna się zazwyczaj, gdy student *uświadamia sobie sytuację problemową*. Może to być np. zwiększająca się w jakiejś miejscowości liczba wypadków samochodowych. Dokładnie przemyślana i starannie scharakteryzowana sytuacja problemowa, opisana we *wstępie* lub w rozdziale metodologicznym pracy kwalifikacyjnej, umożliwia studentowi podejmowanie kolejnych czynności w ramach procesu badawczego. Jak wspomniano powyżej, na proces ten składają się: formułowanie *przedmiotu i celów badań* oraz *problemów badawczych*, a także wypracowywanie *metody badań* (w jej wąskim rozumieniu) oraz *technik i narzędzi badawczych* wchodzących w skład danej metody. *Techniki i narzędzia badawcze* powinny być dopasowane do przedmiotu i celu czy też celów badań oraz sformułowanych *problemów badawczych*.

W taki sposób, najogólniej rzecz ujmując, przebiegają kolejne czynności procesu badawczego dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej. W zapisanej formie przyjmują one postać **koncepcji pracy kwalifikacyjnej**, o czym więcej w rozdziale 7, którą następnie wykorzystujemy jako metodologiczną część pracy licencjackiej, magisterskiej czy doktorskiej. W naukach o bezpieczeństwie te rodzaje prac kwalifikacyjnych różnią się zakresem i głębokością podejmowanych problemów. Wspomniano już, że proces

badawczy dotyczy określonego *faktu*, *procesu* lub *zjawiska* będącego *przedmiotem badań*. W odniesieniu do przywoływanego wcześniej przykładu przedmiotem badań może być „zjawisko wypadkowości w miejscowości X”. W przypadku pracy magisterskiej może to dotyczyć jakiejś konkretnej miejscowości, a w pracy doktorskiej np. województwa.

Przy formułowaniu *celów badań* uwzględnia się rodzaje czynności stosowane w następującej kolejności: a) *opisywanie faktu, procesu* lub *zjawiska*, czyli poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: „jak jest?”; b) *wyjaśnienie* „dlaczego tak jest?”; c) *próba przewidywania* kierunku zmian badanych procesów lub/i zjawisk; d) *ocena sytuacji* w danym obszarze bezpieczeństwa oraz e) *sformułowanie zaleceń* dotyczących *działań mających na celu poprawę bezpieczeństwa w jakimś obszarze*; w tym konkretnym przypadku – „poprawę bezpieczeństwa ruchu drogowego w miejscowości X”.

Osiągnięcie tak nakreślonych *celów badań* jest możliwe dzięki zastosowaniu właściwej *metody badań* (w jej wąskim znaczeniu), a w niej odpowiednich *technik* i *narzędzi badawczych*. Wybierając odpowiednią metodę badań, powinniśmy kierować się między innymi następującymi kryteriami: przedmiotem i celem badań oraz rodzajem problemu badawczego; ilością czasu, sił i środków, które możemy przeznaczyć na badania; znajomością przez studenta i możliwością wykorzystania przez niego metod, technik i narzędzi badawczych. Od ich znajomości i umiejętności wykorzystania w dużym stopniu będzie zależała poprawność badań i jakość pracy kwalifikacyjnej. Wskazane jest, żeby praca kwalifikacyjna w naukach o bezpieczeństwie miała charakter teoretyczno-empiryczny. Wymaga to znajomości metod.

6.2. Klasyfikacja metod

Wspomniano już, że w literaturze metodologicznej wyróżnia się *teoretyczne* i *empiryczne metody badań*. Oba rodzaje są stosowane w naukach o bezpieczeństwie, także dla potrzeb prac kwalifikacyjnych. Jak sygnalizowano wcześniej, zarówno teoretyczne, jak i empiryczne metody badań można rozumieć wąsko lub szeroko².

Przypomnijmy więc, że w *szerszym znaczeniu na metodę badań* składają się poprawnie zaprojektowane, spójne i efektywnie zrealizowane czynności: a) *myślone*, b) *organizacyjne* i c) *realizacyjne* wykonywane przez badacza. Obejmują one całość procesu badawczego, zaczynając od uświadomienia sobie przez studenta sytuacji problemowej, a w niej przedmiotu i celu badań oraz związanych z nimi problemów badawczych. Ważny jest wówczas również pomysł na metodę badań w jej wąskim znaczeniu. *Metoda badań w jej wąskim znaczeniu* to jeden z elementów procesu badawczego. Może się na nią składać kilka technik i narzędzi badawczych. Krótko przedstawimy je w dalszej części tego rozdziału.

² M. Cieślarczyk, *O potrzebie i możliwościach badania współczesnych problemów bezpieczeństwa i obronności*, op. cit., s. 58-70.

6.3. Metoda i technika badań

Metody badań w ich szerokim rozumieniu w odniesieniu do większości podejmowanych w naukach o bezpieczeństwie problemów są podobne – procedura badań problemów o charakterze teoretycznym i empirycznym składa się z podobnych elementów i ma podobny przebieg. Proces badawczy w naukach o bezpieczeństwie jako *szeroko rozumiana metoda badań* ma podobną strukturę.

Natomiast w *węższym znaczeniu* pojęcia „metoda badań” pojawiają się znaczące różnice w metodach stosowanych przez badaczy. Wpływa na to charakter przedmiotu i celu badań, ale także przyjęte problemy badawcze. Oczywiście jest, że zastosowana przez badacza metoda badań w jej wąskim znaczeniu będzie zależała od tego, czy podejmuje on badania teoretyczne, czy empiryczne. Model idealny zakłada, że w każdej pracy kwalifikacyjnej opracowywanej w naukach o bezpieczeństwie powinny znajdować się elementy badań o charakterze teoretycznym i empirycznym.

Przyjęta przez studenta metoda badań w jej *węższym znaczeniu* decyduje o doborze odpowiednich technik badawczych, a w nich adekwatnych do potrzeb narzędzi badawczych. Patrząc na tę kwestię z drugiej strony, można przyjąć, że zespół odpowiednich technik i narzędzi badawczych oraz właściwy sposób ich wykorzystania składają się na adekwatną do potrzeb metodę badawczą.

Na zakończenie tej części rozważań warto odpowiedzieć na pytanie, co kryje się pod pojęciami „technika” badań, a w niej „narzędzia” badawcze, oraz czym różni się „technika” od „metody” badań. Analizując poglądy na ten temat różnych metodologów³, można przyjąć w dużym uproszczeniu, że *technika badań służy do zbierania informacji niezbędnych w procesie badawczym*. Wykorzystuje się do tego celu odpowiednie narzędzia.

Natomiast *„metoda” badań* jako pojęcie szersze od „techniki” ma na celu *rozwiązanie problemu badawczego*. Uzyskujemy to dzięki określeniu: a) z jednej strony – jakich rodzajów informacji potrzebuje badacz i z jakich źródeł będzie je czerpał; b) z drugiej strony – w jaki sposób będą przetwarzane i weryfikowane informacje, żeby uzyskać wiarygodne i wyczerpujące odpowiedzi na postawione przez badacza pytania problemowe oraz osiągnąć zakładane cele badań.

Cele badań najlepiej formułować przez pryzmat wspomnianych już wcześniej czynności badawczych, takich jak: naukowe *opisywanie* interesujących faktów, procesów i zjawisk (poszukiwanie odpowiedzi na pytanie „jak jest?”); ich naukowe *wyjaśnienie* („dlaczego tak jest?”) oraz próba *przewidywania* kierunku zmian badanych procesów oraz ich *ocena z punktu widzenia* bezpieczeństwa podmiotów,

³ S. Kamiński, op. cit.; J. Pieter, *Zarys metodologii pracy naukowej*, Instytut Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego, Warszawa 1975; S. Nowak, *Metodologia badań socjologicznych*, PWN, Warszawa 1970; J. Such, *Wstęp do metodologii ogólnej nauk*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1993; E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, op. cit.; W. Pytkowski, *Organizacja badań i ocena prac naukowych*, PWN, Warszawa 1985; J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, op. cit.

których bezpieczeństwo badamy. Ważne jest także sformułowanie zaleceń dotyczących „działań naprawczych”.

Żeby tego dokonać, niezbędne jest wykorzystanie odpowiednio dobranych i przetworzonych założeń teoretycznych, którymi „podświetlamy” badaną rzeczywistość. Pomagają nam w tym „metody” stosowane w badaniach o charakterze teoretycznym. Ich celem jest uzyskanie „światła” wiedzy niezbędnej do opracowania (wykorzystania) technik i narzędzi badawczych. Przyjęte założenia teoretyczne, adekwatne do przedmiotu badań i problemów badawczych, są przydatne w procesie rozumiejącego interpretowania materiału badawczego zebranego przez studenta. Z dotychczasowych rozważań wynika, że materiał ten może mieć charakter teoretyczny lub/i empiryczny. W dalszej części rozdziału 6 zajmiemy się metodami teoretycznymi.

6.4. Metody teoretyczne

Najogólniej **metody teoretyczne** stosowane w badaniach można podzielić na **proste** i **złożone**. Do prostych zalicza się: analizę i syntezę, klasyfikowanie, porównywanie, analogię, abstrahowanie, uogólnienie i wnioskowanie⁴. Ta ostatnia czynność myślowa, czyli wnioskowanie, może mieć charakter: *dedukcyjny*, *redukcyjny* lub *indukcyjny*, o czym szerzej w dalszej części rozdziału.

Wymienione wyżej czynności określane są również naukowymi *sposobami myślenia* człowieka. Wiele wskazuje na to, że te kompetencje umysłowe człowieka można doskonalić w procesie dydaktyczno-naukowym, a szczególnie wtedy, kiedy student przygotowuje i realizuje badania dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej. Poniżej przedstawimy w dużym skrócie istotę ww. metod teoretycznych, nazywanych także *naukowymi sposobami myślenia* człowieka.

6.4.1. Analiza

Element procesu badawczego zwany **analizą**⁵ jest wykorzystywany zarówno w odniesieniu do zebranych przez studenta materiałów teoretycznych, jak i uzyskanych przez niego danych empirycznych. Czynność ta jest oparta na zdolności umysłu ludzkiego do myślowego „rozkładania na części” różnych pojęć, rzeczy, zjawisk, zdarzeń, struktur i złożonych procesów, w celu ich lepszego poznania. Warto jednak pamiętać, że w procesie badawczym analiza współwystępuje z **syntezą**. Analiza warunkuje syntezę, a synteza z kolei może stanowić punkt wyjścia do kolejnych analiz. Procesy analityczne leżą u podstaw precyzowania problemu

⁴ E. Wiśniewski, *Metodyka wojskowych badań naukowych*, cz. 4, ASG WP, Warszawa 1990.

⁵ Analiza (gr. *análysis* = rozbiór) - myślowe, pojęciowe wyodrębnienie cech, części lub składników badanego zjawiska, przedmiotu; badanie cech elementów lub struktury oraz związków między nimi zachodzących. *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, PWN, Warszawa 1980, s. 31.

badawczego i sformułowania hipotezy. Przybierają one jednak ostateczny kształt dzięki procesowi syntezy.

Metoda analityczna występuje w procesie badawczym zarówno jako operacja myślowa w ramach szerszej metody, jak i jako względnie samodzielna metoda badawcza, którą jednak trudno jest oddzielić od procesu syntezy. Dzieje się tak dzięki połączeniu tzw. wiązańkami obu półkul mózgowych człowieka. Jedna z tych półkul specjalizuje się w procesach analitycznych, druga zaś ma większe predyspozycje syntetyzujące.

W procesie analizowania, niezależnie od tego, czy jest to tylko operacja myślowa, czy bardziej złożona metoda, a także bez względu na to, jaką przybiera postać, traktuje się rzeczywistość jako zbiór pojedynczych szczególnych cech i zdarzeń. Analiza polega na myślowym rozłożeniu przedmiotu badań na części i badaniu każdej z nich osobno. W procesie tym następuje „wykrycie” składników przedmiotu badań w celu kolejnego, odrębnego i wszechstronnego ich zbadania oraz określenia ich istoty. W rezultacie daje to podstawę do uogólnienia, co prowadzi do poznania przedmiotu badań w jego całościowym ujęciu.

Rozłożenie czy wyodrębnienie składników, czy raczej czynników, stanowi wstępny etap analizy, jednak ważny dla całego procesu badawczego. Dogłębne analityczne podejście i poznanie wyodrębnionych składników to najważniejsza część analizy. Jednak rozłożenie badanego obiektu (procesu, zjawiska itp.) czy wyodrębnienie składników powinno mieć uzasadnienie albo w teorii (wyjściowej wiedzy teoretycznej o obiekcie), albo w wynikach badań empirycznych. W modelu idealnym znajduje to oparcie zarówno w teorii, jak i w wynikach badań empirycznych. Jednocześnie powinno odpowiadać budowie „obektu” i jego strukturze.

W poszczególnych badaniach analizę prowadzi się pod jakimś kątem. Oznacza to, że analizuje się tylko jeden lub kilka wyróżnionych aspektów obiektu (zjawiska, procesu), na czas badania celowo odizolowanych od innych. Dlatego też analizie nieustannie towarzyszy czynność *abstrahowania* (wyłączania, izolowania) od czynników nieistotnych, drugorzędnych czy przypadkowych. W pracach kwalifikacyjnych pojęcie „analiza” pojawia się często jako „analiza i krytyka źródeł oraz krytyka piśmiennictwa (literatury przedmiotu)”. Warto jednak wiedzieć, że w procesie badawczym można także przewidywać i praktycznie wykorzystywać takie rodzaje analiz jak: *elementarna, strukturalna, funkcjonalna, przyczynowa, logiczna, pojęciowa, porównawcza, genetyczna, matematyczna, ilościowa, jakościowa, ilościowo-jakościowa, analiza systemowa i analiza wartości*⁶.

Na zakończenie tego podrozdziału warto zauważyć, że poza wieloma zaletami różne rodzaje analiz mają także słabszą stronę. Może być to nadmierne eksponowanie

⁶ Szerzej na ten temat w: M. Cieślarczyk (red. nauk.), *Metody, techniki i narzędzia badawcze oraz elementy statystyki stosowane w pracach magisterskich i doktorskich*, AON, Warszawa 2001 i kolejne wznowienia.

szczegółów, co powoduje utratę z pola widzenia całości przedmiotu badań. Utrudnia to poznanie badanej rzeczywistości w całej złożoności wielu elementów cząstkowych połączonych licznymi relacjami z bliższym i dalszym otoczeniem. Sprawdzonego sposobem zmniejszenia ryzyka wystąpienia tej „pułapki myślowej” może być umiejętne korzystanie z przedstawionych krótko niżej innych „metod” teoretycznych, a także wykorzystanie „uniwersalnego” dla potrzeb nauk o bezpieczeństwie teoretycznego narzędzia badawczego, jakim jest „abecadło bezpieczeństwa”⁷, będące efektem procesu badawczego zwanego syntezą.

6.4.2. Synteza

W literaturze metodologicznej można znaleźć stosunkowo mało opracowań charakteryzujących *syntezę* jako proces myślowy, a zarazem jako „metodę” badań teoretycznych. Jest ona oparta na zdolności umysłu ludzkiego do myślowego łączenia rzeczy, zdarzeń i zjawisk, które wcześniej były postrzegane i traktowane rozdzielnie. W procesie syntetyzowania łączy się je według pewnych zasad w określoną całość, w celu lepszego poznania tych elementów⁸.

Nie oznacza to, że synteza jest prostym odwróceniem analizy. Gdyby tak było, nie pełniłaby roli samoistnej, a jedynie sprawdzającą w stosunku do analizy. Tymczasem *istota syntezy* polega na tym, że dzięki niej dochodzi się do nowych, całkiem nieoczekiwanych rezultatów dzięki długim i splątanim drogom rozważań⁹. W procesie syntezy uzyskuje się nową jakość wiedzy wykraczającą poza sumę jej poszczególnych elementów. Jest to rodzaj intelektualnej *synergii*.

Z wielu faktów i stwierdzeń, z pozoru odosobnionych, należy utworzyć całość wewnętrznym spójną, dającą odpowiedzi na zasadnicze pytania stawiane na początku badań, ale także w trakcie ich realizowania. Wiązanie faktów szczegółowych z jednoczesnym „odsiewaniem” niektórych i uogólnieniem innych sprzyja tworzeniu z nich określonej całości. Dalej następuje ich wiązanie i uogólnienie w jeszcze większe całości. Czynność tę nazywa się *metodą syntezy*. W trakcie nadawania jej stosownej formy i treści wykorzystuje się takie czynności badawcze jak: *abstrakcja izolująca* i *generalizująca*, *porównania*, *grupowania*, *generalizacja historyczna* i *sprawozdawcza*, *analogia*, *indukcja*, *dedukcja* itp. Niektórzy teoretycy uważają, że *metoda syntezy* jest połączeniem ww. operacji myślowych, uwzględniając charakter przedmiotu badań oraz cele przyjęte przez badacza.

⁷ M. Cieslarczyk, *Nauki o bezpieczeństwie (i obronności) w świetle doświadczeń z pandemii COVID-19*, [w:] P. Swoboda, A. Polończyk (red. nauk.), *10 lat nauk o bezpieczeństwie. Potencjał, problematyka, perspektywy*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2021, s. 126.

⁸ Synteza (gr. *synthesis*), łączenie elementów w całość; ujęcie pewnych zjawisk jako tworzących całość. *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, PWN, Warszawa 1980, s. 723.

⁹ W. Pytkowski, *Organizacja badań i ocena prac naukowych*, PWN, Warszawa 1981, s. 114.

Chociaż synteza jest trudniejszą metodą naukową niż analiza, to jednak bez jej uwzględniania w procesie badawczym wartość dokonywanych analiz traci na znaczeniu. Dlatego w trosce o poprawny przebieg *syntezy* i jej rezultat końcowy warto uwzględniać następujące zalecenia:

- przystępując do syntezy, należy mieć wyraźnie określone założenia i plan tej operacji myślowej; potrzebne są więc odpowiednio przygotowane techniki i narzędzia badawcze;
- w procesie syntezy należy unikać jej przeładowania drobnymi i mało znaczącymi szczegółami, a także przedstawiania poszczególnych elementów syntezy w oderwaniu od siebie lub niedostatecznie ze sobą powiązanych;
- podczas *syntezy* należy wykorzystywać pogłębioną wiedzę o przedmiocie badań i jego elementach, ale także o relacjach między nimi;
- realizując poszczególne czynności badawcze w maksymalnie precyzyjny i krytyczny sposób, należy unikać tworzenia i wykorzystywania pojęć oraz twierdzeń wieloznacznych lub ogólnikowych¹⁰.

Dzięki syntezie łatwiej osiągać tak ważny w praktyce badawczej cel, jakim jest *wyjaśnianie* zdarzeń, procesów i zjawisk. Wykorzystujemy wtedy dwa podstawowe sposoby wyjaśniania: *indukcyjny* i *dedukcyjny*, scharakteryzowano je poniżej.

6.4.3. Indukcja

Stosując **metodę indukcyjną**, badacz wychodzi od konkretnych, szczegółowych obserwacji i stwierdzonych faktów, mając na celu odkrycie ogólnych zasad rządzących tym, co jest obserwowane. E. Babbie proponuje¹¹, żeby np. badając bezpieczeństwo ruchu drogowego, a bardziej szczegółowo - problem przekraczania ulicy w niedozwolonych miejscach - zacząć od szczegółowej obserwacji i rejestrowania zachowań pieszych na skrzyżowaniach. Następnie powinno się przeanalizować zebrane w ten sposób dane, by przekonać się, czy pewne typy ludzi częściej niż inne przechodzą przez ulicę w niedozwolonych miejscach. Proces ten można powtarzać wielokrotnie, stosując różne techniki i narzędzia badawcze. Dobre efekty przynosi także umiejętne łączenie indukcji z dedukcją. Poniżej omówiono krótko jej istotę.

6.4.4. Dedukcja

Według przywoływanego wyżej amerykańskiego socjologa, stosując **metodę dedukcyjną**, wychodzimy od ogólnych zasad i praw zawartych w teorii, aby następnie przejść do obserwacji lub innych sposobów zbierania i przetwarzania informacji. Pozwala to badaczowi sprawdzić trafność założeń teoretycznych. Wychodząc np.

¹⁰ M. Handelsman, *Historyka*, Nakład Gabethnera i Wolfa, Warszawa 1928, s. 202.

¹¹ E. Babbie, op. cit., s. 46-50.

od teorii oczekiwań co do ról płciowych w społeczeństwie amerykańskim, autor ten daje przykład hipotezy, że mężczyźni powinni przechodzić w niedozwolonych miejscach częściej niż kobiety. Następnie powinno się przejść do obserwacji prawidłowości w zachowaniu pieszych, by określić, czy nasz teoretyczny wniosek był poprawny. Proces ten Babbie określił jako **testowanie hipotezy**.

Cytowany autor uważa, że „Zarówno metoda indukcyjna, jak i dedukcyjna są w nauce uprawnione. Studiowanie poszczególnych tematów na ogół wymaga w **praktyce łączenia ich obu**: obserwacje mogą sugerować wyjaśnienia teoretyczne; wyjaśnienia te zaś sugerują, jakie inne prawidłowości powinniśmy móc zaobserwować. Kolejne obserwacje mogą stanowić test naszych oczekiwań, którego wyniki prowadzą do modyfikacji teorii i do kolejnych oczekiwań”¹². Uzyskana w ten sposób wiedza może mieć wieloaspektową wartość praktyczną. Pozwala bardziej skutecznie rozwiązywać trudności pojawiające się w różnych sferach życia, także w sferze bezpieczeństwa, oraz podejmować bardziej skuteczne próby *przewidywania* zmian sytuacji. Przydatne okazują się wtedy umiejętności myślowe zwane *abstrahowaniem*.

6.4.5. Abstrahowanie

W procesie badawczym *abstrahowanie* występuje zarówno jako czynność (operacja) myślowa, którą wtedy najczęściej nazywa się abstrahowaniem, ale także jako metoda naukowa zwana *metodą abstrakcji*. Może ona przybierać bardziej złożoną postać i nazywa się wtedy *metodą abstrakcji i stopniowych przybliżeń* (konkretyzacji)¹³. W procesie abstrakcji (abstrahowania) wykonuje się następujące czynności: *pomijanie (eliminowanie), odłączanie (izolacja), wyodrębnianie*.

Wymienione czynności można uznać za istotę abstrakcji. Są one zawsze ściśle powiązane z innymi czynnościami, którym abstrakcja służy i których wykonanie przygotowuje, umożliwia i warunkuje. Należy do nich zaliczyć przede wszystkim analizę i syntezę, uogólnianie (generalizację), a także tworzenie modeli i idealizację. Jest to wprowadzanie w zakres wiedzy teoretycznej i rozważanie tzw. obiektów idealnych.

Abstrakcja rozumiana jako czynność myślowa (czynność abstrahowania) polega na myślowym wyodrębnieniu (pominięciu, eliminacji) określonych elementów przedmiotu badań uznanych z pewnych względów za nieistotne czy drugorzędne oraz uwzględnianiu w tych rozważaniach innych jego elementów, które pod jakimś względem są istotne¹⁴. Abstrakcja rozumiana w ten sposób może przybierać formę analizy izolującej lub generalizującej¹⁵. *Abstrakcja izolująca* sprowadza się do wyod-

¹² Ibidem.

¹³ E. Wiśniewski, op. cit., s. 72.

¹⁴ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, PWN, Warszawa 1996, s. 11.

¹⁵ E. Wiśniewski, op. cit., s. 73.

rębnienia (izolacji) badanych zjawisk, obiektów z większej całości w celu umożliwienia ich analizy lub przy przeprowadzaniu syntezy może polegać na pominięciu pewnych elementów badanego przedmiotu.

W procesie myślowym *abstrakcja generalizująca* obejmuje nie jeden, lecz wiele przedmiotów (zjawisk, procesów) składających się na wyróżniony pod jakimś względem zbiór. Wyodrębnia się wówczas (izoluje) pewne cechy wspólne badanych przedmiotów, a następnie dokonuje ich generalizacji (uogólnienia). Na tej podstawie formułuje się pojęcia ogólne, zasady i prawa.

W naukach społecznych, w których zastosowanie eksperymentu na większą skalę jest ograniczone, abstrakcja występuje jako złożona metoda badawcza, nazywana **metodą abstrakcji i stopniowych przybliżeń**. W takiej postaci abstrakcja jest metodą (sposobem) tworzenia modelu przedmiotu badań i pracy na nim, polegającą na poznawaniu struktury, sposobów funkcjonowania, istoty badanego przedmiotu itp.

Postępowanie badawcze nazywane *abstrahowaniem* przebiega w dwóch etapach. Pierwszy etap – abstrakcja właściwa (wyjściowa) – polega na tworzeniu ogólnego obrazu (ogólnego modelu) badanego przedmiotu, w którym uwzględnia się tylko cechy najważniejsze, a odrzuca (eliminuje) to, co uznajemy za drugorzędne, nieistotne. Powstający w ten sposób model ma umożliwić zbadanie i sformułowanie podstawowych prawidłowości dotyczących przedmiotu i zbudowanie zasadniczej struktury teorii o nim. Uzyskana w ten sposób wiedza o przedmiocie jest na wysokim poziomie abstrakcji i stanowi podstawę dla drugiego etapu – *etapu stopniowych przybliżeń* abstrakcyjnego obrazu do rzeczywistości, czyli konkretyzacji modelu. W efekcie otrzymujemy taki obraz przedmiotu badań i występujących w nim prawidłowości, że można je odnosić do konkretnej rzeczywistości, poddać weryfikacji i stosować użytkowo¹⁶. Użyteczne w tym procesie może okazać się *porównywanie*.

6.4.6. Porównywanie

Porównanie jest procesem myślowym lub logiczną metodą badawczą, polega na wykrywaniu cech podobieństwa i odmienności w badanym przedmiocie, zjawisku, strukturze i procesie poprzez odniesienie do innych przedmiotów, zjawisk, struktur i procesów. Pozwala to ustalić podobieństwa i różnice między badanymi zjawiskami (przedmiotami itp.). Określone fakty lub/i zjawiska mogą być właściwie oceniane tylko wtedy, gdy zostaną porównane z innymi, podobnymi lub niepodobnymi pod jakimś względem faktami i zjawiskami.

Porównanie jest nieodzowne, kiedy bada się jakiś obiekt lub zjawisko w procesie jego zmian i rozwoju, który przebiega w czasie i przestrzeni. Dokonując porównania wyróżnionych wycinków czasowych stanu zjawiska w procesie jego zmian, łatwiej ustalić zachodzące prawidłowości, istotne oraz trwałe, a także ważne nowe cechy.

¹⁶ Ibidem, s. 75.

Na tej podstawie można *przewidywać* dalszy kierunek zmian zjawiska, a w nim przyszłe możliwe przemiany i stany.

Metodę porównania łączą ściśle związki z innymi metodami logicznymi, czyli abstrahowaniem, uogólnieniem i analogią, tak przydatnymi w analizach i syntezach. Praktycznie użyteczne okazują się wówczas następujące zalecenia. Po pierwsze, porównywać zjawiska podobnego rodzaju, które pozostają ze sobą w określonych związkach i współzależnościach. Po drugie, uwzględniać nie tylko cechy podobieństwa, lecz także różnice między zdarzeniami, procesami i zjawiskami stanowiącymi przedmiot porównań. Po trzecie, porównywać przede wszystkim właściwości (cechy) istotne dla badanych zjawisk¹⁷. Przydatna okazuje się wówczas umiejętność klasyfikowania.

6.4.7. Klasyfikowanie

Prowadząc badania naukowe, uzyskujemy różnego rodzaju wyniki, które stanowią tzw. materiał badawczy. Mogą to być np.: protokoły z obserwacji, wywiadów, eksperymentów, badań ankietowych, testów, filmy, nagrania itp. W trakcie pozyskiwania mają charakter tzw. materiałów surowych, które należy opracować, aby na ich podstawie móc przeprowadzić kolejne etapy procesu badawczego. Wstępne opracowanie uzyskanego materiału naukowego polega na jego weryfikacji, selekcji, klasyfikacji, kategoryzacji i skalowaniu danych.

Podobnie wygląda sytuacja wtedy, kiedy „badania wkraczają w nowe dziedziny zjawisk, naukowiec stoi wobec zbioru surowych danych, dla których nie ma gotowych kategorii teoretycznych. Warunkiem jakiegokolwiek analizy danych jest stworzenie jakichkolwiek zasad klasyfikacji materiału, [...] tak aby można było o nich informować innych, poddawać obliczeniom i analizować je”¹⁸.

Są to więc z jednej strony operacje myślowe dotyczące klasyfikacji faktów, rzeczy i zjawisk, które służą *analizie*. Z drugiej strony to operacje zmierzające do *syntezy*, czyli służące budowaniu całości. T. Pilch przyjmuje następującą definicję logiczną klasyfikacji: „Klasyfikacja jest zbiorem nazw o określonych stosunkach między ich zakresami oraz o określonych stosunkach między ich zakresem a zbiorem klasyfikowanym”. Z kolei J. Sztumski w przystępny sposób napisał, że klasyfikacja, będąca czynnością porządkującą materiał badawczy, polega: „na gromadzeniu i podziale danych według pewnych przyjętych przez badacza cech, których wyróżnienie uważamy za konieczne”¹⁹.

¹⁷ Ibidem, s. 76.

¹⁸ S. Nowak, *Klasyfikacja i kodowanie materiałów z ankiet i wywiadów*, [w:] B. Szatur-Jaworska (red. nauk.), *Wprowadzenie do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1988, s. 155.

¹⁹ J. Sztumski, *Wstęp do metod...*, op. cit., s. 110.

Głównym celem klasyfikacji jest uproszczenie operowania wielką liczbą pojedynczych obserwacji przez połączenie ich w mniejszą liczbę grup w taki sposób, aby w każdej z nich znalazły się przypadki bardziej lub mniej podobne z punktu widzenia danego problemu. Jeżeli jednak klasyfikacja będzie zbyt prosta, tj. będzie zawierała tylko kilka grup, to połączą się w jej ramach elementy dość od siebie odległe – różne. Z drugiej strony, jeżeli klasyfikacja będzie zawierała zbyt wiele grup, posługiwanie się nią mogłoby stać się niewygodne. Dylemat ten możemy rozwiązać, stosując klasyfikację wielostopniową: złożoną z szeregu stopni, poczynawszy od kilku ogólnych kategorii, które dalej rozbite są na coraz bardziej szczegółowe²⁰.

6.4.8. Uogólnianie

Podobieństwo zjawisk (przedmiotów), występowanie w nich wspólnych cech (właściwości) pozwala na formułowanie twierdzeń ogólniejszych. Służy temu **metoda uogólnienia**, która jest operacją myślową przechodzenia od twierdzeń o pojedynczym zjawisku (przedmiocie) do pojęć i twierdzeń bardziej ogólnych, dotyczących grupy lub klasy zjawisk, a następnie do jeszcze bardziej ogólnych itd. Pozwala na to łączenie faktów (przedmiotów, zdarzeń, zjawisk, procesów) na zasadzie stwierdzenia ich podobieństw pod jakimś względem.

Ze względu na swoją logiczną strukturę uogólnienie często pokrywa się z indukcją niepełną, czasem indukcją pełną. Szczególnym rodzajem (postacią) uogólnienia opartego na porównaniu jest synteza czy też różne grupowania porządkujące przedmiotów (faktów, procesów)²¹. Uogólnienie ściśle wiąże się z abstrahowaniem, a także z analizą. Dzięki uogólnieniu możliwe jest ujawnienie cech i zjawisk powtarzalnych, co z kolei prowadzi do wykrywania prawidłowości oraz formułowania na tej podstawie praw nauki, zasad działania, a także dokonywania systematyzacji, typizacji i klasyfikacji zjawisk.

W naukach społecznych szczególne znaczenie może mieć zastosowanie *uogólnienia*, nazywane w metodologii *uogólnieniem historycznym* lub *generalizacją historyczną*. Uogólnienie historyczne może mieć różny charakter i występować w postaci uogólnienia sprawozdawczego lub indukcyjnego, przy czym uogólnienie indukcyjne ma dwie odmiany. Pierwsza dotyczy przypadków przeszłych, których tylko pewna liczba została przebadana. Druga odmiana tego uogólnienia nie ogranicza się wyłącznie do przypadków przeszłych, ale uwzględnia także przewidywanie przyszłych stanów. Jak widać, obydwa uogólnienia indukcyjne wykraczają poza zakres opracowanego materiału badawczego. Zakres uogólnienia sprawozdawczego nie wykracza poza przypadki przebadane. Takie uogólnienia stanowią wynik *indukcji zupełnej*.

²⁰ S. Nowak, op. cit., s. 156.

²¹ T. Pilch, *Organizacja procesu badawczego w pedagogicznych badaniach środowiskowych*, [w:] R. Wroczyński, T. Pilch (red.), *Metodologia pedagogiki społecznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974, s. 129.

6.4.9. Wnioskowanie

W procesie poznawania naukowego, w tym także w trakcie tworzenia i sprawdzania teorii, pomocne są metody wnioskowania. Są one szczególnie ważne w badaniach, w których identyfikacja i selekcja przesłanek stanowi o zawodności lub niezawodności wniosków. Poza tym wiedzę, którą uzyskuje badacz, zdobywa się bezpośrednio w wyniku poznania empirycznego dzięki organom zmysłów. Jednak jej ogromną część uzyskuje się dzięki rozumowemu wyprowadzeniu nowej wiedzy z już istniejącej. Tę nową wiedzę nazywa się *wiedzą wywnioskowaną* lub *pośrednią*. *Wnioskowanie* jest więc sposobem i formą logiczną uzyskiwania wiedzy pośredniej.

W najprostszym ujęciu wnioskowanie to proces myślowy polegający na tym, że jako podstawę rozumowania przyjmuje się jako prawdziwe pewne zdanie (twierdzenie) lub kilka zdań. Za ich pośrednictwem zyskuje się przeświadczenie o prawdziwości innego, nowego zdania, czyli wyprowadza się nowe twierdzenie naukowe. Dla poprawności procesu wnioskowania przydatna jest znajomość logiki formalnej²², ale także umiejętność korzystania z ww. metod teoretycznych. Szczególnie ważną rolę spełnia wówczas umiejętne łączenie analizy z syntezą oraz metody dedukcyjnej z indukcyjną.

Przypomnijmy więc, że metoda *dedukcyjna* to ogólny sposób postępowania naukowego, właściwy i charakterystyczny dla nauk dedukcyjnych (formalnych). Polega na wyprowadzeniu z twierdzeń pierwotnych uznanych za prawdziwe nowych twierdzeń, stanowiących ich konsekwencję logiczną. Twierdzenia wyjściowe w naukach dedukcyjnych są przeważnie aksjomatami. Twierdzenia niebędące aksjomatami włącza się do systemu twierdzeń, gdy wyprowadza się je dedukcyjnie (według zasad wynikania logicznego) z twierdzeń poprzednio uznanych za prawdziwe (mające uzasadnienie wyłącznie w poprawności wywodu logicznego).

Metodę indukcyjną uznaje się za ogólny, typowy dla nauk realnych (indukcyjnych, empirycznych) sposób postępowania poznawczego. Polega on na zbieraniu faktów jednostkowych, ich uogólnianiu (między innymi indukcyjnym), stawianiu hipotez objaśniających nowe fakty, ich uzasadnianiu i weryfikowaniu tych hipotez (w tym za pomocą metod indukcyjnych) w konfrontacji z rzeczywistością w celu tworzenia teorii naukowych. W postępowaniu indukcyjnym duże znaczenie ma nakaz opierania się na doświadczeniu empirycznym, zarówno podczas wykrywania, jak i uzasadniania nowych twierdzeń oraz teorii naukowych.

6.5. Powiązanie metod z problemami badawczymi

Najogólniej patrząc, podejmowane w pracach kwalifikacyjnych problemy badawcze, czyli pytania, na które poszukujemy odpowiedzi, mogą mieć charakter teoretyczny i empiryczny. Każda z tych grup problemów wymaga zastosowania

²² K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, PWN, Warszawa 1965, i inni.

odpowiednich metod badawczych. W tym rozdziale starano się krótko scharakteryzować metody badawcze przydatne w badaniach o charakterze teoretycznym. Metody badań empirycznych scharakteryzowano w kilku innych miejscach poradnika.

Warto jednak zauważyć, że idealny model badań w naukach o bezpieczeństwie uwzględnia zarówno problemy teoretyczne, jak i empiryczne. Dlatego w badaniach dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej powinno uwzględniać się oba rodzaje problemów i dobranych do nich metod. Metody teoretyczne są szczególnie przydatne przy opracowywaniu *konceptji pracy kwalifikacyjnej*, która przyjmuje potem postać rozdziału metodologicznego, oraz w trakcie prac związanych z opracowaniem rozdziału teoretycznego.

Zarówno przyjęte przez badacza założenia teoretyczne, znajdujące się często w pierwszym rozdziale pracy kwalifikacyjnej, jak również założenia metodologiczne, prezentowane zazwyczaj w rozdziale 2, stanowią dobrą podstawę do opracowania narzędzi badawczych. Przy ich konstruowaniu wykorzystywane są (czasami bezwiednie, a tym samym mało skutecznie) omówione powyżej w dużym skrócie metody teoretyczne, określane czasami jako sposoby myślenia. Każdy człowiek je posiada, tylko na różnym poziomie rozwoju.

Ich znaczenie staje się widoczne także podczas prac nad zebrany materiałem empirycznym, prezentowanym w kolejnym rozdziale pracy kwalifikacyjnej, a także przy opracowywaniu końcowej części pracy noszącej często tytuł *Uogólnienia, wnioski i rekomendacje*. Już sam tytuł tej części pracy wskazuje, jakie metody teoretyczne wykorzystywaliśmy. Oczywiście jest, że pomocne w tym zakresie były także inne rodzaje metod teoretycznych, a więc analiza i synteza, klasyfikowanie i porównywanie oraz abstrahowanie, a także podejście indukcyjne i dedukcyjne. Łatwo o tym pisać, trudniej realizować w praktyce. Dlatego na zakończenie zaproponowano kilka praktycznych wskazówek.

6.6. Kilka praktycznych wskazówek

Zdarza się, że studenci znają nazwy „metod” teoretycznych i wymieniają je w swojej pracy kwalifikacyjnej, nie zawsze jednak potrafią się nimi posługiwać *rozumiejąco i praktycznie*. Może o tym świadczyć nie tylko jakość części prac kwalifikacyjnych, ale także odpowiedzi na pytania stawiane przez komisję egzaminacyjną podczas obron. Jak sobie z tym radzić?

Doświadczenie podpowiada, że kiedy zapamiętamy i zrozumiemy, na czym polega analiza i synteza, abstrahowanie, porównanie, uogólnienie, analogia i wnioskowanie (dedukcyjne, redukcyjne i indukcyjne) oraz świadomie się nimi posługujemy w naszym myśleniu i działaniu, to rozwijamy w sobie „umysłowy program operacyjny”, który po pewnym czasie zaczyna działać automatycznie. Warto więc ten rozdział czytać tak długo w sposób rozumiejący, aż stanie się to „własnością” każdego czytelnika.

Niektórzy studenci mówią wówczas: „weszło to w mój krwiobieg informacyjny”. Wtedy łatwiej dostrzegać i nazywać różne problemy, ale także opisywać je, wyjaśniać, oceniać i rozwiązywać, zresztą nie tylko dla potrzeb pracy kwalifikacyjnej. Wówczas żyje nam się godniej, wygodniej i bezpieczniej. Zaś deficyt odpowiednich kompetencji poznawczych człowieka i jego systemu wartości przyczynia się do generowania przez niego coraz to nowych problemów, które we współczesnym świecie są aż nazbyt odczuwalne.

Kończąc tę część, warto przypomnieć, że istnieje więcej bardziej złożonych metod teoretycznych, do których można przykładowo zaliczyć: *analizę systemową, scenariuszową, wielokryterialną, statystyczną* itd. W badaniach problemów bezpieczeństwa bardzo przydatna okazuje się np. *klasyczna analiza RAND*. Ich szerszą charakterystykę, przedstawioną w przystępny sposób, można znaleźć w niektórych pozycjach literatury metodologicznej²³. Studenci i doktoranci prowadzący w naukach o bezpieczeństwie badania o charakterze wielodyscyplinarnym (inter-, multi-, trans-) mogą skorzystać z przykładów dotyczących metod teoretycznych²⁴ i empirycznych²⁵.

²³ M. Cieślarczyk, *Teoretyczne i metodologiczne podstawy badania problemów bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Naukowe UPH w Siedlcach, Siedlce 2011, s. 224-226; P. Sienkiewicz, M. Marszałek, H. Świeboda (red. nauk.), *Metodologia badań bezpieczeństwa*, t. I-VII, AON, Warszawa 2010-2014.

²⁴ A. Glen (red. nauk.), *Jednoczenie wiedzy w naukach o bezpieczeństwie*, Wydawnictwo Naukowe UPH w Siedlcach, Siedlce 2020.

²⁵ M. Cieślarczyk, A. Kołodziejczyk, *Czynnik X. Morale w życiu osobistym, w działalności społecznej i zawodowej*, Difin, Warszawa 2019, załącznik w formie elektronicznej.

Adam Kołodziejczyk
Aleksandra Skrabacz
Krzysztof Szwarz
Jerzy Zalewski

Rozdział 7. Proces badawczy – stosowane metody empiryczne

Kiedy zdecydujemy, *co i jak chcemy badać*, przechodzimy do etapu zbierania danych dzięki odpowiednim metodom. Historia myśli społecznej pokazuje, że problem znalezienia właściwej metody badań był ważny już za czasów Arystotelesa. Na ważną rolę metody w tworzeniu obrazu świata wskazywało wielu myślicieli, podejmując próby poszukiwania jednej „uniwersalnej” metody, która jednocześnie miałaby charakter metody niezawodnej¹. Wypowiadając się w kwestii metod poznawania świata, Durkheim słusznie zauważył, że „metody zmieniają się w miarę postępów wiedzy”², a więc nie są sformułowane raz na zawsze.

Jedną z podstawowych zasad metodologii ogólnej, tj. nauki filozoficznej o metodach poznania, a więc badającej metody badań naukowych, jest klasyfikacja znanych metod poznania naukowego. Można zgodzić się z opinią, że dotychczas nie powstała wyczerpująca i poprawna klasyfikacja metod z powodu, jak sądzą niektórzy, niezadowalającego stopnia zaawansowania samej metodologii oraz ze względu na właściwości tych metod badań naukowych. Na przykład w pewnych okolicznościach metoda ankietowa może być zaklasyfikowana do metod ilościowych, w innych do metod jakościowych, a w jeszcze innych do mieszanych. Pomimo to w literaturze poświęconej tej problematyce spotyka się rozmaite podziały metod, przy czym dokonane są one na podstawie różnych dowolnie dobranych kryteriów klasyfikacji.

Sposób stosowania poszczególnych metod w różnych dziedzinach nauki zależy od jej specyfiki. W naukach o bezpieczeństwie ze względu na inter- i transdyscyplinarny charakter pojęcia bezpieczeństwa i zróżnicowane spektrum zagrożeń możliwe jest wykorzystanie różnorodnych metod badań, zarówno teoretycznych, jak i empirycznych. Tworzy to problem metodologiczny związany z kwestią wyboru stosownej do jednostki analizy metody, czy raczej wielu metod adekwatnych do przedmiotu badań³.

¹ Zob. J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, op. cit., s. 68.

² E. Durkheim, *Zasady metody socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 6.

³ Problem związany z wyborem metod badawczych w odniesieniu do kategorii pojęciowej *bezpieczeństwo* wiąże się według A. Kołodziejczyka z „wędrującym” charakterem tego pojęcia. Zob. A. Kołodziejczyk, *Bezpieczeństwo jako „wędrujące pojęcie”*, op. cit., s. 192-210.

Można zauważyć, że niektóre metody są szczególnie użyteczne na poziomie konceptualno-teoretycznym, inne zaś na poziomie określanym jako empiryczno-obszaryjny. Zbiór metod teoretycznych omówiony został w rozdziale szóstym opracowania. Natomiast podstawowe metody empiryczne mające zastosowanie w naukach o bezpieczeństwie omówione zostaną krótko w tym rozdziale. Warto też zauważyć, że metody stosowane w odniesieniu do jednego konkretnego problemu mogą nie dać się zastosować do innego.

Uwaga: aby uniknąć błędów w doborze metod badawczych w pracy dyplomowej, należy na etapie konceptualizacji badań, po ustaleniu przedmiotu i problemów badawczych, rozważyć, jakie metody badawcze dają zadowalające rezultaty w badaniach każdego podjętego w pracy problemu. Na tej podstawie można ustalić zbiór odpowiednich metod badawczych (teoretycznych i empirycznych) zastosowanych podczas realizacji tematu pracy dyplomowej.

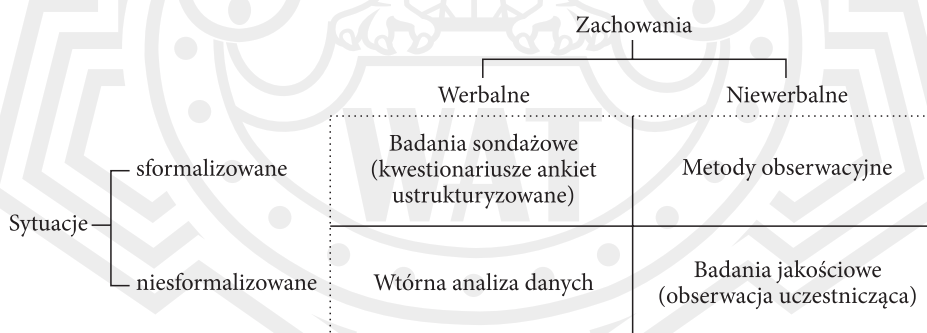
Podsumowując rozważania dotyczące podziału metod badawczych, należy podkreślić, że nie ma jednej zadowalającej klasyfikacji metod spełniającej wszystkie wymogi stawiane podziałowi logicznemu. Z drugiej strony próby klasyfikacji metod, jakkolwiek obarczone wadami, spełniają określone zadanie w praktyce poznania naukowego i w metodologii. Pokazują bowiem nie tylko różnice pomiędzy poszczególnymi metodami, a więc ich specyfikę, lecz także ich wzajemne przenikanie i – co szczególnie istotne – zalety poszczególnych metod oraz ich słabości czy też ograniczenia. Aby odpowiednio implementować metody badawcze do badań w ramach prac kwalifikacyjnych, konieczne jest poznanie właściwości podstawowych metod badawczych w naukach o bezpieczeństwie (teoretycznych i empirycznych), właściwych dla tych metod narzędzi badawczych, znajomości mocnych i słabych stron stosowanych metod, uwzględnienie możliwości realizacyjnych wiążących się z zastosowaniem odpowiednich metod, a także znajomość często popełnianych błędów dotyczących użycia określonych metod w praktyce badawczej.

Do najczęściej stosowanych klasyfikacji metod badawczych należy podział metod empirycznych na *ilościowe* i *jakościowe*. W praktyce nie jest on tak dysjunktywny, jak się wydaje. Przy stosowaniu metod jakościowych podejmuje się bowiem próby kwantyfikacji opisywania faktów i nie wyklucza się możliwości korzystania z analiz statystycznych. Podobnie przy stosowaniu metod ilościowych pojawia się potrzeba odwoływania do jakościowych charakterystyk tego, co jest przedmiotem badań. Przykładowo obserwacja uczestnicząca jest uważana za metodę jakościową. Jednak w czasie jej stosowania badający stara się nie tylko opisywać postrzegane fakty, lecz także dąży w jakimś stopniu do kwantyfikacji swoich spostrzeżeń, ustalając ich częstotliwość, natężenie czy też inne parametry statystyczne. Zatem metody jakościowe i ilościowe w naukach społecznych uzupełniają się nawzajem, czyli są **komplementarne**⁴.

⁴ J. Sztumski, *Wstęp do metod...*, op. cit.

Istnieje wiele metod zbierania danych empirycznych. Prawie każda dyscyplina naukowa posługuje się kilkoma kluczowymi metodami badawczymi. Zwykle przy rozwiązywaniu konkretnego problemu badawczego jedną metodę przyjmuje się jako wiodącą (główną), a inne są metodami pomocniczymi (uzupełniającymi). J. Pieter do zasadniczych tzw. roboczych metod badawczych zalicza metody: obserwacyjne, eksperymentalne, statystyczne, konstrukcyjne, krytyki źródłowej, porównawcze i analizy logicznej. Co ciekawe, szczególnie miejsce wśród metod badawczych zajmują metody intuicyjne⁵. Autorzy podręcznika *Research Methods in the Social Sciences* wyróżniają cztery podstawowe zestawy metod zbierania danych w naukach społecznych: 1) *badania sondażowe*, 2) *metody obserwacyjne*, 3) *wtórny analizę danych* oraz 4) *badania jakościowe*⁶.

Jak widać, badacze stosują wiele różnych konkretnych metod, gromadząc dane w każdy z tych sposobów. Najbardziej rozpowszechnione są metody omawiane w kolejnych rozdziałach opracowania. Każda z nich ma nie tylko swoje unikatowe zalety, lecz także wewnętrzne ograniczenia. Dlatego też badacze korzystają z techniki **triangulacji metod**, tzn. stosują więcej niż jeden sposób zbierania danych w celu przetestowania tej samej hipotezy. Poniżej scharakteryzowano, stosowane w naukach o bezpieczeństwie, metody badań empirycznych stanowiące uzupełnienie opracowanych w rozdziale 6 metod teoretycznych. Do częściej stosowanych metod zbierania danych zalicza się **metodę: ankietową, wywiadu (osobistego, grupowego), obserwacji, wtórnej analizy danych** oraz **studiów przypadku** (w zależności od przypadku możliwa do ulokowania w każdym z pokazanych na rysunku pól). Przedstawiona lista metod badawczych nie jest pełna i z tego względu zaleca się korzystanie z bibliografii załączonej do tego poradnika, gdzie wskazano wiele możliwych do stosowania metod.

Rysunek 7.1. Podstawowe zbiory metod badań empirycznych w naukach społecznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods in the social sciences*, Eight Edition, Worth Publishers, A Macmillan Education Company, New York 2015, s. 170

⁵ J. Pieter, *Zarys metodologii pracy naukowej*, Instytut Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego, Warszawa 1975.

⁶ Zob. Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods in the social sciences*, op. cit., s. 213-239.

W naukach o bezpieczeństwie zaliczanych formalnie do dziedziny nauk społecznych dane uzyskuje się w sytuacjach: sformalizowanych i niesformalizowanych. Dotyczą one zachowań lub reakcji werbalnych (ustnych lub pisemnych) i niewerbalnych. Połączenie dwóch typów sytuacji i dwóch rodzajów reakcji pozwala na wyróżnienie czterech podstawowych metod zbierania danych: *badania sondażowe (bazujące na kwestionariuszach ankiet ustrukturyzowanych)*; *metody obserwacyjne; wtórna analiza danych (analiza istniejących dokumentów)*; *badania jakościowe (obserwacja uczestnicząca)*. Pokazana na ilustracji typologia metod empirycznych, ilościowych i jakościowych stanowi orientacyjny punkt wyjścia do bardziej szczegółowej deskrypcji metod badawczych możliwych do wykorzystania w projektach badawczych realizowanych w ramach prac dyplomowych. Metody te opisane są w kolejnych podrozdziałach.

7.1. Metoda ankietowa

Zbieranie danych za pomocą metody obserwacji jest możliwe i dość proste, ponieważ badane zjawisko jest bezpośrednio obserwowalne. Jednak nie wszystkie zjawiska w dziedzinie nauk o bezpieczeństwie można bezpośrednio obserwować. Bardzo często badacze muszą kolekcjonować dane, pytając ludzi (np. ekspertów) mających określone doświadczenia o podzielenie się swoim doświadczeniem. W takiej sytuacji badania ankietowe współcześnie często nazywane sondażowymi są nieocenione, a ponadto bardzo ekonomiczne, ponieważ umożliwiają szybkie przebadanie nawet bardzo licznych populacji.

7.1.1. Charakterystyka metody ankietowej

Badania ankietowe polegają na wywiadzie lub sondażu pisemnym, w którym istotną rolę odgrywa kwestionariusz ankiety. Jest to badanie oszczędne ze względu na wykorzystany czas i środki. Przeprowadzający badania tego typu zamiast organizowania spotkań i czasochłonnych rozmów z każdym z respondentów z osobna może znacznie szybciej przebadać liczną zbiorowość, rozprowadzając albo rozsyłając właściwą liczbę ankiet, które są następnie wypełniane bez jego udziału. Rola badającego przy zbieraniu danych tą metodą ogranicza się więc do opracowania odpowiedniej ankiety; wyboru osób, które zamierza się poddać badaniom; rozprowadzania ankiet, wskazania sposobu ich zwrotu oraz zebrania zwróconych ankiet. Oczywiście analiza ankiet jest dalszym etapem, jednak w przypadku prac dyplomowych zawsze jest dziełem dyplomantów, a więc tych osób, które rozprowadzają i zbierająankiety, występujących często także w roli ankieterów. Zasadnicza rola w tych badaniach przypada zatem niewątpliwie narzędziu, jakim jest kwestionariusz ankiety. Jego jakość w istotny sposób rzutuje na jakość danych uzyskiwanych w takim badaniu. Bezosobowy charakter ankiety, standardowe pytania, ich kolejność nie

tylko ułatwiają opracowanie danych, ale w określony sposób oddziałują także na respondenta, skłaniając go do refleksji nad problemami podjętymi w badaniach⁷.

Badacze szukający nowych metod prowadzenia badań sondażowych traktują e-mail jako alternatywę dla tradycyjnej poczty i telefonicznych badań sondażowych. Poczta elektroniczna staje się bardzo popularną metodą komunikowania się badaczy i badanych. Informacje i wiadomości przesyłane tą drogą docierają do respondenta w ciągu kilku minut zamiast dni, jak to się dzieje w przypadku konwencjonalnej poczty, a ponadto użytkownicy maili mogą tanio przysyłać pliki o dużej objętości. Należy pamiętać, że internetowe badania ankietowe (CAWI – *Computer-Assisted Web Interviewing*) mają jednak pewną istotną słabość – brak reprezentatywności badań. Badacz uzyskuje dane od respondentów, którzy często reprezentują przypadkową internetową zbiorowość. Tym samym grupa internautów nie jest dobrą reprezentacją zdefiniowanej wyjściowo przez dyplomanta populacji, co może być źródłem stronniczości badania.

7.1.2. Zalety i słabości metody ankietowej

Planując badania przy użyciu metody ankietowej, należy dokonać bilansu zysków i strat, jakie daje określona metoda badań, oszacować jej mocne i słabe strony w odniesieniu do badanego problemu i testowanej hipotezy. Liczne zalety metody ankietowej wskazano wyżej w ogólnej charakterystyce, ale nie wszystkie i bez uwzględnienia typowych dla tej metody słabości. W niektórych podręcznikach z zakresu metodologii badań społecznych to zagadnienie opisywane jest w kategoriach bilansu zalet i strat towarzyszących ankietowaniu z wykorzystaniem standaryzowanego kwestionariusza.

W tym podrozdziale omówimy zalety i wady tradycyjnych metod przeprowadzania badań ankietowych oraz, co się z tym wiąże, zalety i wady poczty elektronicznej jako metody zbierania danych. Pamiętając o ograniczeniach organizacyjno-czasowych, student czy doktorant realizujący swój projekt dyplomowy musi trafnie określić metodę zbierania danych, która dostarczy możliwie pełnych odpowiedzi udzielonych przez osoby, w stosunku do których zakłada, że mają interesujące go doświadczenia, wiedzę czy też kompetencje. Odpowiedzi udzielone przez respondentów na pytania kwestionariusza ankiety tworzą zbiór danych stanowiących podstawę weryfikowania założonych w pracy hipotez badawczych. **Ankieta pocztowa** to metoda zbierania danych bez pośrednictwa ankietera. W pewnych warunkach i dla określonych celów badawczych może się okazać użyteczna. Jak w przypadku każdej metody ankieta pocztowa ma swoje wady i zalety, które należy uwzględnić w planowanym badaniu⁸.

⁷ J. Sztumski, *Wstęp do metod...*, op. cit., s. 170.

⁸ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods...*, op. cit., s. 188-190.

Do **zalet metody ankietowej** zalicza się:

Niski koszt. Jedną z najbardziej oczywistych zalet ankiet pocztowych jest ich stosunkowo niski koszt. Ankieta pocztowa nie wymaga bowiem wyszkolonego zespołu ankieterów. Jej koszty ograniczają się do *kosztów planowania, doboru próby, powielania, wysyłania i dostarczenia kopert zwrotnych opatrzonych znaczkiem pocztowym*. Przetwarzanie i analizowanie danych jest również zazwyczaj łatwiejsze i tańsze niż w innych metodach stosowanych w naukach społecznych. Niższe koszty badań są szczególnie dogodnie dla dyplomantów niedysponujących pokaźnymi środkami finansowymi – tak jak ośrodki badania opinii publicznej. Ponadto metoda ta umożliwia dotarcie do populacji rozproszonej na dużym obszarze geograficznym. W porównaniu do kosztów realizacji *wywiadów bezpośrednich* ankieta pocztowa z ekonomicznego punktu widzenia wydaje się wyborem racjonalnym.

Obniżenie błędu stronniczości. Zdaniem wielu metodologów posługiwanie się ankietą pocztową obniża błąd stronniczości, którego źródłem mogą być indywidualne cechy ankieterów i zróżnicowanie ich umiejętności. Dla porównania sytuacja wywiadu bezpośredniego i obecna w niej interakcja pomiędzy ankieterem i respondentem wiąże się z licznymi niebezpieczeństwami stronniczego zbierania danych. Mówi się czasami o efekcie ankietera, którego można uniknąć, stosując właśnie ankietę pocztową, telefoniczną czy internetową.

Większa anonimowość. Brak bezpośredniej styczności ankietera i respondenta przyczynia się również do zwiększenia poczucia anonimowości przez respondenta i zwiększenia motywacji do udzielania szczerych i wyczerpujących odpowiedzi. Gwarancja anonimowości, jaką daje ankieta pocztowa czy internetowa, jest szczególnie ważna, gdy pytania sondażowe dotyczą kwestii drażliwych czy kontrowersyjnych ze względów etycznych, prawnych, politycznych czy kulturowych, których w naukach o bezpieczeństwie jest bez liku. Praktyka dowodzi, że badane osoby chętniej odpowiadają na pytania drażliwe, gdy są anonimowe i nie muszą bezpośrednio patrzeć w oczy ankieterowi.

Udzielanie przemyślanych odpowiedzi. Ankieta pocztowa czy internetowa jest również preferowaną metodą zbierania danych wtedy, gdy odpowiedź powinna być raczej przemyślana (a nie natychmiastowa), zwłaszcza gdy udzielenie odpowiedzi wymaga odwołania się do dokumentów osobistych lub przeprowadzenia konsultacji z innymi osobami z otoczenia respondenta.

Dostępność. Ankieta pocztowa, telefoniczna i internetowa umożliwia przeprowadzenie badań na rozległym obszarze geograficznym minimalnym kosztem. Kiedy na przykład badania sondażowe wymagają zbadania populacji rozproszonej na dużym obszarze geograficznym, wywiad osobisty staje się wręcz niemożliwy dla dyplomanta, ponieważ wymagałby wysokich kosztów podróży i pochłonięłyby dużo czasu.

Najczęściej wskazywane **słabości metody ankietowej** są następujące:

Wymaga prostych pytań. Badacze mogą stosować ankietę pocztową, telefoniczną czy internetową jako narzędzie zbierania danych jedynie wtedy, gdy pytania są na tyle prosto sformułowane, że mogą być zrozumiane na podstawie zawartych w kwestionariuszu lub towarzyszących mu instrukcji i objaśnień.

Pozbawia możliwości sondowania. Odpowiedzi udzielane przez ankietowanego muszą być traktowane jako ostateczne. Badacz nie ma żadnej możliwości sondowania osoby badanej, zanim nie padnie ostateczna odpowiedź, wyjaśnienia odpowiedzi niejasnych i oceny *zachowania niewerbalnego* czy też *mowy ciała*.

Uniemożliwia kontrolę respondenta. W ankiecie pocztowej czy internetowej badacz nie ma możliwości kontrolowania środowiska respondenta. Stąd nie może być pewny, czy ankietę wypełniała właściwa osoba. Ankietę mógł bowiem wypełnić ktoś inny niż wytypowany respondent.

Niski odsetek odpowiedzi. Ostatnią wadą ankiet pocztowych, a także internetowych i prawdopodobnie najpoważniejszym problemem jest trudność w uzyskaniu odpowiednio wysokiego odsetka odpowiedzi. Odsetek odpowiedzi to procent respondentów w próbie, którzy zwrócili wypełnione ankiety. W przypadku wielu badań pocztowych odsetek ten jest znacznie niższy niż przy wywiadach osobistych – w wywiadach osobistych wynosi około 95%, podczas gdy w badaniach pocztowych waha się w granicach od 20 do 40%. Badacze, którzy posługują się ankietą pocztową, muszą niemal zawsze zmierzyć się z problemem oszacowania wpływu braku odpowiedzi na końcowe wyniki⁹.

Wiele ze wskazanych mocnych i słabych stron metody ankietowej realizowanej przy użyciu kwestionariusza standaryzowanego odnosi się także do badań przeprowadzanych metodą wywiadu ustrukturyzowanego, realizowanego, jak sama nazwa wskazuje, przy wykorzystaniu standaryzowanego kwestionariusza wywiadu, omawianego bardziej szczegółowo poniżej.

7.1.3. Elementy struktury kwestionariusza ankiety

W tym podrozdziale skoncentrujemy się na kwestionariuszu jako podstawowym narzędziu wykorzystywanym w badaniach społecznych i coraz częściej implementowanym do nauk o bezpieczeństwie. Omówiono następujące zagadnienia dotyczące struktury kwestionariusza ankiety: *pytania, ich treść, rodzaje, format pytań i ich porządek*. Ponadto scharakteryzowane zostaną różne *instrukcje*, jakie może zawierać typowy kwestionariusz ankiety czy też wywiadu ustrukturyzowanego, a także inne ważne kwestie związane z opracowywaniem tego narzędzia badań. Poniższe informacje zaczerpnięte zostały z literatury metodologicznej i własnych doświadczeń wyniesionych z partycypacji w badaniach ankietowych realizowanych w naukach o bezpieczeństwie.

⁹ Ibidem, s. 188-190.

Pytania. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że podstawą wszystkich kwestionariuszy są *pytania*. Kwestionariusz musi przekładać problemy badawcze na konkretne pytania. Odpowiedzi na nie będą źródłem danych wykorzystywanych do testowania hipotez badawczych. Pytanie kwestionariusza ankiety musi również motywować respondenta do udzielania poszukiwanych informacji. Podstawowe zagadnienia, na które należy zwrócić uwagę, związane z tworzeniem pytań dotyczą *ich treści, struktury, formatu i kolejności*.

Treść pytań. Pytania wykorzystywane w badaniach sondażowych mogą dotyczyć faktów, opinii, postaw, motywacji respondenta oraz stopnia znajomości określonego zagadnienia. Większość pytań można zaliczyć do jednej z dwóch klas: 1) pytania dotyczące faktów i 2) pytania dotyczące subiektywnych doświadczeń. Pytania dotyczące faktów, inaczej pytania metryczkowe, tworzy się po to, aby otrzymać od respondenta obiektywne informacje uwzględniające jego pochodzenie czy środowisko. Najbardziej popularnym typem pytań metryczkowych są te o dane demograficzne, zadawane są głównie po to, aby można było później dokonać analiz korelacyjnych między zmiennymi niezależnymi (metryczkowymi) i zależnymi.

Pytania metryczkowe dotyczą np. *danych demograficznych* respondentów, obejmują one zazwyczaj informacje dotyczące *płci, wieku, stanu cywilnego i wykształcenia* (np. „Jakie jest Pana(i) wykształcenie?). Klasyfikacje oparte na danych metryczkowych są często wykorzystywane do wyjaśniania zaobserwowanych różnic w postawach czy zachowaniach respondentów. Inne rodzaje pytań metryczkowych dostarczają informacji o *otoczeniu społecznym* respondenta („Proszę powiedzieć, kto mieszka z Panem (Panią) w jednym gospodarstwie domowym?”); *środkach transportu* („W jaki sposób dojeżdża Pan (Pani) do pracy?”), *sposobach spędzania wolnego czasu* („Jak często chodzi Pan (Pani) do kina?). Pytania te można łatwiej zaprojektować niż inne rodzaje pytań. Jednak nawet pytania metryczkowe mogą być źródłem pewnych problemów. To, czy respondenci podają swoje dane dokładnie, zależy od tego, o co i w jaki sposób ich zapytano. Można wskazać trzy podstawowe przyczyny otrzymania niedokładnych informacji w odpowiedzi na pytania metryczkowe: 1) respondenci nie rozumieją pytania, 2) respondenci nie mają informacji bądź nie mogą ich sobie przypomnieć, 3) nie mają ochoty (motywacji), aby na dane pytanie odpowiadać. Można starać się, aby zwiększyć wskaźnik zwrotu odpowiedzi, o czym więcej w dalszej części podręcznika.

Pytania dotyczące subiektywnych doświadczeń. Doświadczenia subiektywne to *wierzenia, postawy, uczucia i opinie* respondenta. Badania prowadzone w naukach społecznych i w naukach o bezpieczeństwie, zwłaszcza nastawione na ujawnianie relacji, często zawierają pytania dotyczące postaw. Postawy to ogólne ukierunkowanie, które może sprawiać, że dana osoba, gdy pojawią się określone bodźce, zachowuje się lub reaguje w konkretny sposób. Niżej przytoczono przykład pytania dotyczącego opinii o europejskich siłach zbrojnych pochodzącego z projektu *Cywile a wojskowi. Bezpieczeństwo i promocja wojska w odbiorze społecznym*¹⁰.

¹⁰ A. Kołodziejczyk, W. Nowosielski (red. nauk.), *Cywile a wojskowi. Bezpieczeństwo i promocja wojska w odbiorze społecznym*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 220.

P1. Czy Pana(i) zdaniem Unia Europejska powinna mieć odrębne od NATO siły zbrojne? Proszę zaznaczyć kółkiem wybraną odpowiedź.

1. zdecydowanie tak
2. raczej tak
3. raczej nie
4. zdecydowanie nie
5. trudno powiedzieć.

Osoby badane (respondenci) wyrażają swoje postawy przez mowę lub zachowanie jedynie wtedy, kiedy spostrzegają przedmiot postawy, gdy badana osoba zetknie się z problemami bezpieczeństwa, wojska czy służb mundurowych. Postawy można opisać przez ich: 1) treść (*czego dotyczy postawa*), 2) kierunek (*pozytywne, negatywne lub neutralne nastawienie do przedmiotu postawy lub tematu pytania*), a także ze względu na 3) intensywność (*postawa może mieć większe lub mniejsze natężenie*). Dla jednej osoby temat bezpieczeństwa i sił zbrojnych ledwo może się mieścić w sferze jej zainteresowań, dla innej zaś może mieć ogromne znaczenie i być powodem *osobistego zaangażowania i działania na rzecz takiego projektu*. Można też założyć, że ta druga osoba będzie się *zdecydowanie nie zgadzać* lub *nie zgadzać się* z treścią pytania, czy powinno się wprowadzić siły zbrojne w UE odrębne od NATO. Ogólnie rzecz biorąc, jesteśmy zainteresowani pomiarem postaw, ponieważ mogą one wyjaśnić *generalne skłonności respondentów*. Badanie opinii jest interesujące jedynie w takim zakresie, w jakim opinie te symbolizują postawy. Podstawowa różnica pomiędzy pytaniem o opinie a mierzaniem postaw polega na tym, że mierząc opinie, badacze oszacowują, jaki procent badanej populacji będzie się zgadzał z pojedynczym twierdzeniem dotyczącym opinii. Natomiast mierząc postawy, badacze posługują się skalami składającymi się od pięciu do wielu twierdzeń dotyczących postaw, z którymi respondent może się zgodzić lub nie. Podstawowym wymogiem przy pomiarze postaw jest *skalowalność twierdzeń* ich dotyczących, tj. możliwość wybrania określonych twierdzeń z większej puli twierdzeń i zestawienia ich razem według określonych metod. Konstruowanie pytań kwestionariuszowych dotyczących opinii i postaw tworzy więcej problemów niż konstruowanie pytań metryczkowych. Można stosunkowo łatwo otrzymać informacje o tym, czy dana osoba jest *funkcjonariuszem służby mundurowej* (wojskowym), czy też *osobą spoza tych służb*. Badacz może rozsądnie założyć, że respondent wie, czy jest reprezentantem określonej formacji mundurowej. Badając opinie czy postawy, nie zawsze można założyć, że respondenci mają wiedzę na zadany temat. Ponadto respondent może nie mieć określonej postawy wobec badanego problemu lub też jego postawa może być ukryta.

Ponieważ często postawy mają wiele aspektów czy wymiarów, respondent może zgadzać się z jednym aspektem postawy, a nie zgadzać z innym. Stąd też postaw nie można mierzyć za pomocą jednego pytania. Na przykład jeżeli ktoś bardzo nie zgadza się z twierdzeniem: „UE powinna mieć własne siły zbrojne”, to nie oznacza,

że opinia tej osoby nie mogłaby być inna, gdyby na przykład zaistniało zagrożenie dla bezpieczeństwa europejskiego. Wykorzystując twierdzenia mierzące postawę, można dokładniej określić zarówno siłę postawy respondenta, jak i warunki, w jakich postawa ta może ulec zmianie. **Uwaga.** Pytania dotyczące opinii i postaw, w porównaniu z pytaniami metryczkowymi, są bardziej wrażliwe na zmiany słownictwa, podkreślenia, a także ich kolejność. Częściowo jest to skutkiem wielowymiarowości postaw: pytania stawiane w różny sposób mogą czasami wzbudzić różne aspekty postawy i prowadzić do odmiennych odpowiedzi.

Rodzaje pytań. Treść pytań jest tylko jednym z ważnych elementów konstruowania kwestionariuszy sondażowych. Badacz musi wziąć pod uwagę również inne charakterystyki, tj. strukturę pytań i format kategorii odpowiedzi, w jakie pytania te zostały wyposażone. Zasadniczo wyróżnia się trzy rodzaje pytań ze względu na ich strukturę: 1) pytania zamknięte, 2) pytania otwarte i 3) pytania alternatywne.

Pytania zamknięte. Pytanie w kwestionariuszu może być albo *zamknięte*, albo *otwarte*. W pytaniach zamkniętych respondentowi przedstawia się zbiór odpowiedzi, a jego zadanie polega na wybraniu tej, która najlepiej odzwierciedla jego poglądy. Na przykład, aby zmierzyć stopień zadowolenia respondenta ze stanu bezpieczeństwa w miejscu zamieszkania, można zadać następujące pytanie:

P2. Proszę podać numer odpowiedzi, która wskazuje na Pana(i) stopień zadowolenia ze stanu bezpieczeństwa w miejscu zamieszkania: (Proszę wstawić numer wybranej odpowiedzi w kratkę poniżej)

1.	Bardzo wysoki	____
2.	Wysoki	____
3.	Przeciętny	____
4.	Niewielki	____
5.	Niski	____
6.	Bardzo niski	____
7.	Żaden	____
8.	Nie wiem	____
9.	Brak odpowiedzi	____
- ↓
-

Kategorie odpowiedzi na pytania zamknięte mogą być dwuelementowe (dychotomiczne) i bardziej rozbudowane (gradacyjne), tak jak w powyższym pytaniu pochodzącym z sondażu dotyczącego bezpieczeństwa lokalnego. Zaletą pytań zamkniętych jest to, że zadaje się je łatwo i szybko się na nie odpowiada. Wadą jest jednak możliwość wprowadzania zjawiska stronniczości, czy to przez zmuszanie respondenta do dokonania wyboru spośród przedstawionych mu możliwości, czy narzucenie mu określonych odpowiedzi. Pytania zamknięte są odpowiednie wówczas, kiedy celem badania jest uzyskanie aprobaty lub dezaprobaty wobec jasno wyrażonego

punktu widzenia. Pytania tego rodzaju nie wymagają dużej motywacji do wyrażania własnych opinii, a sama odpowiedź zazwyczaj nie jest tak bogata w informacje jak w przypadku pytań otwartych. Badacze stosujący pytania zamknięte rzadziej też spotykają się z odmową odpowiedzi i nie mają większych problemów z ich analizą.

Pytania otwarte nie są wyposażane w żadną konkretną odpowiedź, a to, co mówi respondent, jest w całości zapisywane. Na przykład pytanie: „Jakie Twoim zdaniem są najważniejsze problemy, którymi powinien się zająć prezydent Warszawy?” jest pytaniem otwartym, często stosowanym w kwestionariuszach badania opinii publicznej. Zaletą tych pytań jest to, że nie zmuszają respondentów do wybrania jednej z przedstawionych odpowiedzi. Jeżeli respondent zrozumie istotę pytania, to może na nie odpowiedzieć całkowicie swobodnie, posługując się własnym językiem. Na pytania otwarte trudno się jednak odpowiada i jeszcze trudniej się je analizuje. Kiedy badacz chce się dowiedzieć, w jaki sposób respondent tworzy określony punkt widzenia, powinien zastosować raczej pytania otwarte. Badacz musi zaprojektować specjalny system kodowania, aby sklasyfikować otrzymane odpowiedzi. W *procesie klasyfikowania* wiele szczegółowych informacji może jednak ulec zagubieniu. Pytania otwarte w przeciwieństwie do zamkniętych dają możliwości sprawdzenia, w jakim stopniu respondent jest doinformowany czy też niedoinformowany. Pytania te są też preferowane w sytuacji, w której respondent nie ma jeszcze wyrobionej opinii na temat wydarzenia niedawno zaistniałego¹¹.

Uwaga. Czasami warto zadać to samo pytanie zarówno w formie otwartej, jak i zamkniętej. Na przykład odpowiedź na pytanie otwarte: „Kto rządzi Rosją?” dostarczy informacji na temat postrzegania systemu politycznego przez respondenta i znaczenia, jakie dana osoba przypisuje różnym grupom rządzącym. Chociaż takie dane są wartościowe, to na ich podstawie może być trudno porównać jedną grupę respondentów z drugą. Ponadto badacz nie może być pewny, że respondent podał wszystkie istotne informacje. Czynniki takie jak nieumiejętność wyrażania własnych myśli czy chwilowe wahania mogą sprawić, że pominie istotne elementy. Dlatego później w innym miejscu ankiety badacz może zadać to samo pytanie jeszcze raz, ale w formie zamkniętej.

Pytania alternatywne. W praktyce bardzo często bywa tak, że pytania dotyczące jednych respondentów nie dotyczą innych. Na przykład pytanie: „Jakie są najistotniejsze powody, dla których chcesz wybrać uczelnię wojskową?” dotyczy oczywiście tylko tych uczniów szkół średnich, którzy planują wybór takich uczelni. Bardzo często istnieje też konieczność włączenia do kwestionariusza pytań, które będą dotyczyły jednych kategorii respondentów, a innych nie. Niektóre pytania mogą na przykład dotyczyć tylko cywili, inne wojskowych, jeszcze inne tylko kobiet albo mężczyzn. Pytania alternatywne to specjalny rodzaj pytań zamkniętych dotyczących tylko wybranych grup respondentów. Badacz określa istotność każdego pytania dla określonej grupy respondentów, wprowadzając wcześniej tzw. *pytanie filtrujące*¹².

¹¹ Por. Ch. Frankfort-Nachmias., D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods...*, op. cit., s. 218.

¹² Ibidem, s. 219.

Na przykład w sondażu dotyczącym tematyki informacyjnej w różnych mediach pytanie filtrujące może brzmieć następująco: „Czy regularnie czyta Pan(i) bieżące informacje dotyczące problematyki bezpieczeństwa narodowego?”. Pytanie alternatywne można wtedy sformułować następująco: „O jakim wydarzeniu z tego zakresu Pan(i) czytał(a) ostatnio? (Proszę je krótko opisać)”. Drugie pytanie dotyczy tylko tych respondentów, którzy w odpowiedni sposób odpowiedzieli na *pytanie filtrujące*. Tylko respondenci, którzy na pytanie filtrujące odpowiedzieli „Tak”, będą mogli udzielić odpowiedzi na zgodne z nim *pytanie alternatywne*. Zatem w powyższym przypadku kategorie odpowiedzi na pytania filtrujące są następujące: 1. Tak (udziel odpowiedzi na kolejne pytanie); 2. Nie (przejdź do pytania nr 3).

Format pytań filtrujących i alternatywnych jest zróżnicowany. Można umieszczać *wskazówki* zaraz po odpowiedniej kategorii odpowiedzi pytania filtrującego. Innym powszechnym formatem jest stosowanie *strzałek* kierujących respondenta albo do następnego pytania, albo do pytania alternatywnego. Na przykład:

P3. Czy jest to Pana(i) pierwsza pełnoetatowa praca od czasu ukończenia studiów w WAT?

1. Tak (przechodzimy do pytania nr 5)
2. Nie (odpowiadamy na pytanie nr 4)

P4. Co się stało z Pana(i) poprzednią pracą: został(a) Pan(i) awansowany(a), zwolniony(a) czy były jakieś inne powody? Proszę wybrać jedną z poniższych możliwości.

1. Instytucja została zlikwidowana.
2. Zostałem(am) zwolniony(a).
3. Okres zatrudnienia się skończył.
4. Odszedłem (odeszłam) dobrowolnie.
5. Zostałem(am) awansowany(a) i przeniesiony(a).
6. Inne powody.

Opracowanie własne

5

Uwaga. W ankietowaniu telefonicznym wspomaganym komputerowo (CATI – *Computer Assisted Telephone Interviewing*) programuje się komputer w taki sposób, aby automatycznie przechodził do właściwych pytań. Jeżeli respondent wybierze kategorię odpowiedzi „nie”, „nie wiem” czy „nie dotyczy” na poprzednie pytanie, na ekranie automatycznie pojawi się odpowiednie pytanie.

Format pytań. Badacze stosują wiele technik, aby nadać odpowiednią strukturę kategoriom odpowiedzi w pytaniach zamkniętych. Podstawowy format to przedstawienie wszystkich możliwych odpowiedzi i sprawienie, aby respondent wybrał właściwą w jego przekonaniu kategorię. Respondent może otoczyć kółkiem, napisać numer, postawić krzyżyk w odpowiednim kwadracie czy w pustym miejscu obok odpowiedniej kategorii.

Skalowanie. Jednym z najczęściej stosowanych formatów w przypadku pytań wykorzystywanych w sondażach społecznych jest format skali szacunkowej. Badacze posługują się nią, gdy respondent ma wyrazić swój sąd, odwołując się do uporządkowanego zbioru kategorii, takich jak: *całkowicie się zgadzam; zgadzam się; ani się zgadzam, ani się nie zgadzam; nie zgadzam się; całkowicie się nie zgadzam*. Na przykład:

P3. Policja powinna mieć prawo do pełnego zrewidowania każdego kierowcy zatrzymanego za przekroczenie dozwolonej szybkości. Proszę wybrać jedną z poniższych kategorii odpowiedzi.

1. całkowicie się zgadzam
2. zgadzam się
3. ani się zgadzam, ani się nie zgadzam
4. nie zgadzam się
5. całkowicie się nie zgadzam
6. trudno powiedzieć.

Uwaga. Kategorie odpowiedzi na takie pytania nazywane są kwantyfikatoryami. Odzwierciedlają one stopień intensywności każdej konkretnej oceny. Kod numeryczny znajdujący się przy każdej kategorii jest zazwyczaj interpretowany jako odzwierciedlenie stopnia aprobaty kategorii odpowiedzi - *im większy numer odpowiedzi, tym mniejszy stopień aprobaty*. Skale szacunkowe, takie jak te przedstawione powyżej, są skalami porządkowymi, informującymi jedynie o tym, która kategoria jest wyższa lub niższa od innej, ale nie pozwalają na odpowiedź „o ile”.

Pytania tabelaryczne (macierzowe) to metoda organizowania w całość dużego zbioru pytań szacunkowych i posiadających te same kategorie odpowiedzi. Przedstawiony niżej przykład jest ilustracją tej metody postępowania niedocenianej przez studentów i doktorantów. W wyniku zastosowania formatu pytań tabelarycznych wielkość kwestionariusza ankiety bądź wywiadu może być czasami znacząco skrócona, co, jak pokazuje doświadczenie, ma wpływ na liczbę wypełnionych kwestionariuszy.

P5. Oto lista możliwych celów polityki zagranicznej Twojego kraju.					
Proszę, wskaż, jak ważne są te cele.					
	Bardzo ważny	Raczej ważny	Raczej nieważny	Całkowicie nieważny	Trudno powiedzieć
Pomaganie w poprawie standardu życia w mniej rozwiniętych krajach	1	2	3	4	5
Ogólnoświatowa kontrola zbrojeń	1	2	3	4	5
Zwalczanie głodu na świecie	1	2	3	4	5
Wzmacnianie Narodów Zjednoczonych	1	2	3	4	5
Popieranie międzynarodowej współpracy w rozwiązywaniu wspólnych problemów, takich jak wyżywienie, inflacja i energia	1	2	3	4	5
Zabezpieczanie pokoju światowego	1	2	3	4	5
Zapobieganie rozprzestrzenianiu broni masowej zagłady	1	2	3	4	5
Promowanie i obrona praw człowieka w innych krajach	1	2	3	4	5
Pomaganie innym narodom w ustanawianiu demokratycznych form rządzenia	1	2	3	4	5
Wzmacnianie sojuszków lub porozumień regionalnego bezpieczeństwa (na przykład NATO)	1	2	3	4	5
Utrzymywanie zewnętrznego bezpieczeństwa naszego kraju	1	2	3	4	5
Walka z terroryzmem	1	2	3	4	5

Opracowanie własne na podstawie kwestionariusza użytego w badaniu: *Cywile a wojskowi. Bezpieczeństwo i promocja wojska w odbiorze społecznym*, red. nauk. A. Kołodziejczyk, W. Nowosielski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006

Dyferencjał semantyczny. Jest to inny typ skali szacunkowej. Umożliwia pomiar reakcji respondenta na pewien obiekt lub pojęcie i polega na wskazaniu wyboru na dwubiegunowej skali, opisanej na każdym z krańców kontrastowymi przymiotnikami. Poniżej znajduje się lista par słów, które można wykorzystać na przykład do oceny służb mundurowych odpowiedzialnych za bezpieczeństwo obywateli. Pomiędzy każdą parą przymiotników znajduje się kilka poziomych linii i przypisanych im wartości liczbowych. Weźmy na przykład pierwszą parę słów, tj. kompetentny/ niekompetentny. Liczba umieszczona najbliżej lewej strony (2) oznacza, że oceniany reprezentant wojska (żołnierz) jest *bardzo kompetentny*, liczba umieszczona najbliżej prawej strony (-2) oznacza, że jest on *niekompetentny*, liczba w środku skali (0) wskazuje, że żołnierz jest oceniany jako ani kompetentny, ani niekompetentny.

Liczby, a czasami słowa umieszczone na górze tej karty pomagają wybrać tę opcję, która według respondenta jest najwłaściwsza. Przykład:

P6. Poniżej znajduje się lista cech, które generalnie mogą charakteryzować żołnierzy. Zaznacz jedną z pięciu cyfr, która jest najbardziej typową cechą polskiego żołnierza.

	2	1	0	-1	-2	
Kompetentny						Niekompetentny
Uczciwy						Nieuczciwy
Mądry						Głupi
Skuteczny						Nieskuteczny
Aktywny						Bierny
Solidny						Niesolidny
Elastyczny						Nieelastyczny
Otwarty						Zamknięty
Odpowiedzialny						Nieodpowiedzialny
Odważny						Tchórzliwy
Ambitny						Bez ambicji
Zdyscyplinowany						Niezdyscyplinowany
Dobry						Zły
Pracowity						Leniwy
Budzący zaufanie						Niewiarygodny
Indywidualista						Kolektywista
Lojalny						Nielojalny

Opracowanie własne z elementami kwestionariusza użytego w projekcie polsko-duńsko-niemieckim: S.B. Gerais, U. vom Hagen, P. Bach, T. Andreasen, I. Doulgerof, A. Kołodziejczyk, M. Wachowicz, *Condition of Military Multinationality. The Multinational Corps Northeast in Szczecin. Report of the Trinational Research Team*, „Forum International” No. 24, SOWI, Strausberg, Copenhagen, Warsaw, July 2003

Rangowanie. Metodę rangowania wykorzystuje się w kwestionariuszach ankiety lub wywiadu wtedy, kiedy chce się uzyskać informacje o stopniu ważności czy pierwszeństwa, jaki ludzie przypisują zbiorowi zachowań, działań, postaw czy obiektów. Na przykład w sondażu dotyczącym jakości życia poproszono respondentów o wskazanie preferowanych wymiarów ze względu na przypisywaną im ważność. Rangowanie jest użytecznym narzędziem, gdyż pozwala ustalić relatywny porządek zbioru zachowań, działań czy obiektów. Jest to szczególnie przydatne, gdyż wielu własnościom mierzonym w naukach społecznych (na przykład „jakość życia” czy „bezpieczeństwo”) nie można przypisać dokładnej wartości liczbowej. Stosując rangowanie, możemy jednak co najwyżej otrzymać informacje dotyczące relatywnego

uporządkowania. Podobnie jak w przypadku skal szacunkowych rangowanie nie dostarcza żadnych informacji dotyczących odległości pomiędzy rangami.

P7. Proszę powiedzieć, co dla Pana(i) okazało się w życiu ważne. Proszę ocenić, która z wymienionych niżej rzeczy stanowi dla Pana(i) najważniejszy cel w życiu, która jest trochę mniej ważna, która znajduje się na trzecim, a która na czwartym miejscu.

	Ranga			
	1	2	3	4
1. Życie w dobrobycie (dobre zarobki i możliwość życia na wysokim poziomie).	1	2	3	4
2. Życie rodzinne (życie całkowicie skoncentrowane na własnej rodzinie).	1	2	3	4
3. Życie pełne ważnych osiągnięć (osiągnięcia, które przynoszą szacunek i poważanie innych).	1	2	3	4
4. Życie bezpieczne (dbanie o to, aby stać mnie było na wszystkie podstawowe potrzeby).	1	2	3	4

Przykład zaczerpnięty z publikacji: Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods in the social sciences*, Eight Edition, Worth Publishers, A Macmillan Education Company, New York 2015, s. 222

Porządek pytań. Kiedy ustalimy format pytań, musimy określić porządek, w jakim zostaną one umieszczone w kwestionariuszu. Zazwyczaj stosuje się dwa rodzaje schematów porządkowania pytań ważne z punktu widzenia motywowania respondenta do udzielania odpowiedzi: 1) *strategia lejka* i 2) *strategia odwróconego lejka*.

W strategii lejka każde kolejne pytanie jest powiązane z poprzednim, a jego zakres jest coraz mniejszy. Poniżej przedstawiamy przykład pytań uporządkowanych według strategii lejka:

1. Jakie najważniejsze problemy stoją przed bezpieczeństwem narodowym?
2. Który z wymienionych problemów uważasz za najważniejszy?
3. Skąd czerpiesz informacje na temat tego problemu?
4. Czy śledzisz artykuły poświęcone bezpieczeństwu w Internecie?

Jeżeli celem badania jest otrzymanie szczegółowych informacji, to strategia lejka pozwala respondentom na bardziej skuteczne ujawnianie szczegółów. Co więcej, zadając na początku pytanie o szerokim zakresie, badacz nie narzuca respondentowi żadnego kontekstu, zanim ten nie ujawni własnej perspektywy. Zatem jeżeli celem badań ankietowych jest ujawnienie wielu różnych odpowiedzi, to należy zaczynać od zadawania pytania o możliwie szerokim (ogólnym) zakresie (strategia lejka). Problemem tej strategii są pytania, które nie mogą być uporządkowane kaskadowo, ponieważ niektóre są sformułowane na tym samym poziomie ogólności. Tak więc strategię tę należy traktować jako bardzo ogólny model porządkowania problemów (pytań) badawczych.

W strategii odwróconego lejka pytanie wąsko sformułowane wyprzedza to o szerokim zakresie. Strategię tę stosuje się, kiedy tematyka badań ankietowych nie motywuje respondentów do wyrażania swoich opinii, ponieważ jest albo nieistotna z ich punktu widzenia, albo nie mają oni określonych doświadczeń. W takiej sytuacji można rozpocząć badania od pytania o wąskim zakresie tematycznym (konkretne), na które łatwiej odpowiedzieć, i zostawić sobie pytania ogólniejsze i trudniejsze na koniec. Jeżeli celem badania jest określenie sposobu generalizowania wniosków wynikających z oceny konkretnej sytuacji i jeżeli badacz nie zna faktów, które zna respondent, to wąskie pytania pozwalające ustalić istotne fakty powinny wyprzedzać pytania wymagające ogólnej oceny. W przedstawionym niżej przykładzie badacz chce opisać, w jaki sposób respondenci oceniają skuteczność działań podejmowanych przez jednostki antyterrorystyczne w trakcie takich zdarzeń. Aby oceny dokonywane przez ludzi nie były stronnicze, lepiej rozpocząć badanie od pytań dotyczących konkretów, a później poprosić o ogólną ocenę.

1. Czy był Pan(i) w miejscu ataku terrorystycznego?
2. Ile osób według Pana(i) zginęło w wyniku ataku terrorystycznego?
3. Jak szybko pojawiły się jednostki antyterrorystyczne?
4. Ile czasu trwały działania antyterrorystyczne?
5. Komu z poszkodowanych udzielano pierwszej pomocy?
6. Jak Pan(i) ocenia podjęte działania antyterrorystyczne?

W wielu badaniach wykazano, że porządek, w jakim pytania są zadawane respondentom, wpływa na rodzaj otrzymanej odpowiedzi. Na przykład istnieją dane wskazujące, że odpowiedzi na pytania dotyczące opinii i postaw mogą się istotnie różnić w zależności od tego, jakie pytania poprzedzają je w kwestionariuszu.

7.1.4. Strona tytułowa kwestionariusza ankiety

Aby kwestionariusz wzbudził zainteresowanie respondentów, powinien na stronie tytułowej zawierać komunikat wyjaśniający cel badań ankietowych i zachętę do udzielania odpowiedzi. Treść tego komunikatu jest szczególnie ważna w przypadku ankiety pocztowej czy też internetowej, w których trudno uzyskać wysoki odsetek odpowiedzi. Powinna skłaniać respondenta do udzielenia rzetelnych odpowiedzi na wszystkie pytania kwestionariusza ankiety czy wywiadu. Przede wszystkim komunikat powinien:

1. wskazać instytucję/uczelnię (logo), którą dyplomant reprezentuje,
2. określić temat i cel badania,
3. wyjaśniać powody, dla których warto wziąć udział w badaniu,
4. wskazać na dobrowolny udział w badaniu,
5. zapewnić, że zebrane informacje pozostaną anonimowe i poufne,
6. podziękować za udział w badaniu i poświęcony czas.

Poniżej przedstawiamy przykładową stronę tytułową kwestionariusza ankiety opracowaną w ramach seminarium dyplomowego WAT.

	<table border="1"><tr><td> </td><td> </td><td> </td></tr></table>			
<p>KOLEŻANKI I KOLEDZY,</p> <p>W ramach pracy magisterskiej realizuję badania poświęcone percepcji zagrożeń i bezpieczeństwa narodowego wśród studentów WAT. Dlatego zwracam się do Was z prośbą o udział w moim badaniu i udzielenie szczerych odpowiedzi na pytania niniejszej ankiety. Dzięki Waszej życzliwości uzyskam dane niezbędne do wykonania mojego zadania badawczego. Pragnę zapewnić, że moje badania mają charakter dobrowolny, poufny i anonimowy. Wszystkie informacje uzyskane z badań posłużą wyłącznie celom badawczym.</p> <p>Bardzo liczę na Wasz udział w badaniu i rzetelne wypełnienie mojej ankiety.</p> <p style="text-align: right;">Studentka WAT</p>				

Instrukcja do pytań. Kolejnym elementem, który należy wziąć pod uwagę, konstruując kwestionariusz, jest instrukcja dołączana do każdego pytania lub zbioru pytań. Powinna się znaleźć przy każdym pytaniu, które samo w sobie nie jest czytelne. Instrukcje mogą być bardzo proste, np. „otocz kółkiem właściwą kategorię”, lub bardziej złożone, w postaci wyjaśnień - „porangować zbiór wskazań”.

Kiedy do badania kwestionariuszowego jest wykorzystywana metoda wywiadu przeprowadzanego przez ankietera, instrukcje są opracowywane także dla niego. Są one krótkie i zwięzłe - instruują, co ankieter ma zrobić, gdy respondent udzieli określonej odpowiedzi, kiedy należy go dopytać, aby uzyskać dokładniejsze informacje, lub w jaki sposób można lepiej wyjaśnić sens pytania.

Gdy przeprowadzamy badanie przy wykorzystaniu kwestionariusza metodą 1) wywiadu osobistego lub 2) telefonicznego, ankieter może udzielić odpowiedzi na każde pytanie respondenta. Inaczej przedstawia się sytuacja w przypadku 3) ankiety pocztowej, kiedy na pytanie niejasne czy wieloznaczne zostanie najprawdopodobniej udzielona niewłaściwa odpowiedź, jeżeli w ogóle nie zostanie pominięte. Dlatego opracowanie właściwych instrukcji jest bardzo ważne.

Mogą one przyjmować postać: 1) *instrukcji ogólnych, wprowadzających w cały kwestionariusz lub poszczególne jego części*, 2) *instrukcji szczegółowych, wprowadzających w poszczególne pytania*. Poniżej przedstawiamy przykład instrukcji szczegółowej umieszczonej pod pytaniem dotyczącym powodów prowadzenia wojny.

P10. Jak sądzisz, dla którego z niżej podanych powodów można prowadzić wojnę? Proszę zaznaczyć kółkiem jedną odpowiedź w odniesieniu do każdego powodu na skali obok.	1 – Tak				
	2 – Raczej tak				
	3 – Raczej nie				
	4 – Nie				
	5 – Trudno powiedzieć				
W obronie interesów narodowych	1	2	3	4	5
W obronie honoru narodowego	1	2	3	4	5
Przeciwko agresji innego państwa	1	2	3	4	5
Dla dotrzymania zawartych sojuszy	1	2	3	4	5
O wyzwolenie narodowe	1	2	3	4	5
Przeciwko terroryzmowi	1	2	3	4	5
Inny powód:	1	2	3	4	5
Nie ma powodu, dla którego warto by prowadzić wojnę	1	2	3	4	5

Opracowanie własne: Pytanie kwestionariusza zaprojektowanego do badań studentów kierunku bezpieczeństwo (projekt)

7.2. Metoda wywiadu

Wywiad¹³ jest jedną z popularniejszych metod pozyskiwania informacji. To rozmowa kierowana prowadzona przez co najmniej dwie osoby (prowadzącego wywiad i respondenta), w której jedna (badający) chce uzyskać od drugiej (respondenta)

¹³ Opracowano na podstawie: J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, op. cit., s. 176; S. Kvale, *Prowadzenie wywiadów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 19; T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, op. cit., s. 105; A. Gregulska-Oksińska, *Użyteczność poznawcza wywiadu jako metody badawczej zagadnienia kontroli zarządczej w jednostkach samorządu terytorialnego*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego We Wrocławiu”, vol. 65, nr 3, Wrocław 2021, DOI: 10.15611/pn.2021.3.03, https://wir.ue.wroc.pl/docstore/download/UEWR772da579133247f990c8fc20d4d3a959/Gregulska-Oksinska_Uzytecznosc_poznawcza_wywiadu_jako_metody_badawczej.pdf, dostęp: 15.07.2022; M. Żelazo, *Kwestionariusz wywiadu jako narzędzie badawcze*, „Obronność. Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej”, nr 2(6), Warszawa 2013, s. 222-238, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/tn2\(6\)Obroonnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej/-r2013-t-n2\(6\)-s222-238/.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/tn2(6)Obroonnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej/-r2013-t-n2(6)-s222-238/.pdf), dostęp: 18.07.2022; A. Majewska, A. Główniak, *Wywiad*, Encyklopedia Zarządzania, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Wywiad>, dostęp: 18.07.2022.

dane określone celem badania. W naukach społecznych, a także w naukach o bezpieczeństwie wywiad uznawany jest za przydatną metodę badań umożliwiającą poznanie zjawisk występujących w świadomości badanych. Jest to zatem rozmowa dwustronna lub wielostronna zainicjowana przez badacza, oparta na komunikacji werbalnej i niewerbalnej. Jej specyficzna forma polega na tym, że informacje i wnioski otrzymuje się nie tylko w wyniku zadawanych pytań i udzielanych odpowiedzi, mogą być one pozyskiwane także z interakcji zachodzących między badającym a respondentem. Wywiad, jak każda metoda badawcza, ma zarówno zalety, jak i wady występujące po stronie badacza i respondenta.

7.2.1. Zalety i wady wywiadu

Patrząc z perspektywy badacza, zaletą wywiadu jest możliwość: wyboru respondenta; zadawania pytań, które badacz uzna za słuszne i potrzebne; swobodnego kierowania rozmową oraz poruszania kwestii istotnych dla badacza; budowania pozytywnej relacji interpersonalnej między badaczem a respondentem.

Jako wady tej metody badawczej można wskazać: subiektywny wybór respondenta, który może być nie zawsze trafny; niewłaściwe nastawienie badacza, sugerowanie lub naprowadzanie respondenta na oczekiwane odpowiedzi; nieprawidłowe formułowanie pytań, na które respondent nie chce lub nie umie odpowiedzieć; błędny zapis odpowiedzi respondenta oraz nieprawidłowa analiza i interpretacja otrzymanych wyników. Do słabych stron tej metody należą także: zbyt duża ilość materiału, który trudno poddać analizie; trudność z wyciąganiem wniosków z nieujednoliczonego materiału; konieczność spisania wywiadu i kodowania najważniejszych informacji; brak autoryzacji wywiadu.

Do głównych czynników, które pozytywnie wpływają na udzielanie odpowiedzi przez respondentów, zaliczymy: ciekawość poznawczą; zainteresowanie tematem wywiadu; chęć „pomocy” badaczowi; możliwość wyrażenia własnej ekspresji oraz swoich poglądów, a nawet traktowanie wywiadu jako wyróżnienia własnej osoby.

Możliwe jest także wystąpienie czynników negatywnie wpływających na odpowiedzi respondentów. Należą do nich: nowa sytuacja społeczna; drażliwa tematyka wywiadu; brak zainteresowania wywiadem, udzielanie lakonicznych i bezwartościowych odpowiedzi; obawa przed konsekwencjami wynikającymi z udzielenia wywiadu, zasłanianie się brakiem kompetencji; chęć pokazania się z jak najlepszej strony.

7.2.2. Rodzaje wywiadu

W literaturze metodologicznej i w bibliografii poradnika przedstawia się wiele różnych rodzajów wywiadu i różnie się je klasyfikuje. Poniżej scharakteryzowano najpowszechniej używane rodzaje tej metody zbierania (kolekcjonowania) danych:

Wywiad osobisty (*personal interview*) ma postać szczególnej bezpośredniej rozmowy, wykorzystującej zarówno ustne komunikaty werbalne, jak i różne komunikaty niewerbalne. Badacz prowadzi wywiad tylko z jednym respondentem, co nadaje wypowiedzi osobisty, indywidualny charakter. Prowadzący może wspomagać się kwestionariuszem wywiadu, do którego dostęp ma tylko on. Pytania są zadawane respondentowi w taki sposób, aby pozostawały w związku z hipotezą badawczą. Wywiad osobisty to „sytuacja bezpośredniej relacji interpersonalnej, w której osoba prowadząca wywiad zadaje respondentowi pytania opracowane w taki sposób, aby udzielone odpowiedzi pozostawały w związku z hipotezą badawczą. Pytania, sposób ich formułowania i ich kolejność odzwierciedlają strukturę kwestionariusza”¹⁴.

Według autorów *Metod badawczych w naukach społecznych* wywiad osobisty w zależności od stopnia elastyczności dzieli się na: 1) wywiad według ustrukturyzowanego planu, 2) wywiad zogniskowany, 3) wywiad nieukierunkowany¹⁵. Najmniej elastyczną formą wywiadu osobistego jest wywiad według ustrukturyzowanego planu, a najbardziej elastycznym wywiad nieukierunkowany.

Wywiad według ustrukturyzowanego planu polega na szczegółowym przygotowaniu każdego pytania do wywiadu i określeniu kolejności, w jakiej będą zadawane. Aby zapewnić jak najwyższy stopień obiektywności, należy zadawać wszystkim rozmówcom pytania w identyczny sposób. Ponadto liczba zadawanych pytań oraz sposób ich formułowania powinny być zrozumiałe dla wszystkich respondentów. **Uwaga.** Osoba prowadząca wywiad nie powinna modyfikować pytań czy wyjaśniać, czego dotyczą, nawet gdy respondent prosi o wskazówki. Badacze posługujący się takim wywiadem powinni mieć pewność, że zróżnicowanie odpowiedzi można przypisać rzeczywistym różnicom pomiędzy respondentami, a nie różnicom między ankieterami. Przykład kwestionariusza wywiadu prowadzonego według ustrukturyzowanego planu zawiera cytowana wyżej publikacja¹⁶.

Wywiad zogniskowany to drugi podstawowy rodzaj wywiadu osobistego. Wprawdzie prowadzony według planu, który określa tematy istotne z punktu widzenia hipotezy badawczej, pozostawia jednak respondentom dużą swobodę w określaniu swoich poglądów i definiowaniu sytuacji. Przeprowadzany jest wśród respondentów, o których wiadomo, że mają określone doświadczenia, np. ekspertów w dziedzinie bezpieczeństwa i obronności państwa. Tego typu wywiad osobisty odwołuje się do sytuacji, które były analizowane przed rozpoczęciem wywiadu, i skupia się na doświadczeniach badanych osób, które dotyczą omawianych problemów. **Uwaga.** Osoba przeprowadzająca wywiad, wcześniej analizując sytuację, jest wrażliwa na brak spójności danych i pomijanie przez respondenta tych informacji, które mogą być istotne z punktu widzenia problemu badawczego i/lub przyjętej hipotezy.

¹⁴ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, op. cit., s. 249.

¹⁵ Ibidem, s. 249 i 251.

¹⁶ Ibidem, s. 252.

Przykład narzędzia stosowanego w wywiadzie zogniskowanym zawiera książka *Metody badawcze w naukach społecznych*¹⁷.

Wywiad nieustrukturyzowany czy też nieukierunkowany jest formą swobodnego wywiadu. Nie przygotowujemy tu listy ściśle określonych pytań, pozostawiając pewną dowolność ich stawiania i możliwość ich formułowania *ad hoc*, pogłębienia określonych wątków oraz wszechstronnej oceny. Inaczej mówiąc, badacz, stawiając pytania, nie kieruje się wcześniej przygotowanym planem ani ich nie zadaje w ustalonej kolejności. Zachęca natomiast osobę badaną do: swobodnego opisywania swoich doświadczeń i ważnych dla niej zdarzeń; tworzenia własnej definicji sytuacji oraz ujawniania istotnych opinii i postaw. Trudność może sprawić opracowywanie wyników badań ze względu na różnorodność uzyskanych danych empirycznych i problem ich sklasyfikowania, gdyż każdy z badanych miał dowolność wypowiedzi. Przykład instrukcji dla osoby prowadzącej wywiad nieukierunkowany (swobodny) zawiera cytowana pozycja¹⁸.

Indywidualny wywiad pogłębiony (IDI – *Individual In-Depth Interview*) jest formą wywiadu osobistego najbardziej zbliżoną do wywiadu zogniskowanego i wymaga od badacza dużych kompetencji merytorycznych i komunikacyjnych. Jego celem jest uzyskanie (wysondowanie) szczegółowych opinii i informacji od konkretnych osób spełniających określone przez badacza kryteria. Jedną z jego odmian jest wywiad ekspercki, prowadzony z respondentem, którego można uznać za szczególnego znawcę danego zagadnienia. W tego rodzaju wywiadzie narzędziem jest odpowiednio opracowany **scenariusz**. **Uwaga**. Ze względu na znaczenie tego typu jakościowej (scenariuszowej) metody badań w naukach o bezpieczeństwie w załącznikach znajduje się przykładowy scenariusz indywidualnego wywiadu pogłębionego (IDI).

Wywiad grupowy (*group interview*) to rozmowa, w której uczestniczy jednorazowo kilka lub kilkanaście osób. Stosuje się go wówczas, gdy przedmiotem badań są opinie lub fakty dotyczące jednorodnej grupy (np. restrukturyzacja firmy i związane z tym zagrożenia). Uzyskujemy wówczas informacje obszerne i dość obiektywne. Wywiadowi zbiorowemu towarzyszą emocje mogące mieć znaczenie dla wiarygodności badań (np. skrępowanie obecnością innych osób czy też chęć pokazania się z jak najlepszej strony). Szczególną formą wywiadu grupowego jest *zogniskowany wywiad grupowy*.

Zogniskowany wywiad grupowy (FGI – *Focus Group Interview*) prowadzony jest przez moderatora poza naturalnym środowiskiem respondentów, na ogół w specjalnie do tego przygotowanym pomieszczeniu z lustrem weneckim. Jest formą grupowej dyskusji, według określonego scenariusza, często z wykorzystaniem technik rejsujących wypowiedzi uczestników spotkania. Wywiad ten jest więc połączony

¹⁷ Ibidem, s. 253.

¹⁸ Ibidem.

z obserwacją. Podobnie jak w przypadku indywidualnego wywiadu pogłębianego (IDI) narzędzie przyjmuje postać scenariusza FGI będącego pomocą dla moderatora dyskusji przeprowadzającego wywiad. Zapis przebiegu wymaga transkrypcji, która jest podstawą do opracowania kwestionariusza do badań ilościowych albo służy pogłębieniu wyników badań ilościowych i ich triangulacji w rozdziale empirycznym pracy dyplomowej. Przykładowy scenariusz zogniskowanego wywiadu grupowego (FGI) znajduje się w załącznikach.

Wywiad telefoniczny jest pośrednią metodą wywiadu. Może objąć tylko tę część populacji, która ma aparaty telefoniczne. Wywiady te oparte są na zaprojektowanych kwestionariuszach. Pytania muszą być krótkie, proste i zrozumiałe dla rozmówcy, ważną rolę odgrywa głos prowadzącego. Wywiady telefoniczne są często skomputeryzowane, co znacznie ułatwia pomiar, czyli pokazanie za pomocą liczb relacji między obiektami przez przydzielenie tych liczb zgodnie z określonym kluczem (tzw. CATI – *Computer Assisted Telephone Interviewing*).

7.2.3. Zasady prowadzenia wywiadu

Przeprowadzanie wywiadu odbywa się zawsze według sprecyzowanego planu, który powinien obejmować następujące etapy: 1) określenie celu wywiadu, jego tematu oraz zasad rozmowy; 2) wybór rodzaju i techniki przeprowadzenia wywiadu; 3) przeprowadzenie wywiadu i jego transkrypcja; 4) analiza zebranego materiału oraz jego weryfikacja; 4) sporządzenie raportu.

Wprowadzeniem do wywiadu powinno być przedstawienie celów i zasad spotkania, a także zbudowanie pozytywnej relacji między rozmówcami. W przypadku wywiadu grupowego na tym etapie rozmowy ważne jest powitanie respondentów oraz ich prezentacja. Prowadzący wywiad podaje także przewidywany czas trwania i plan wywiadu. Faza druga to pytania i odpowiedzi respondenta służące do omówienia określonego tematu. Pytania powinny być wcześniej przygotowane oraz sformułowane i kierowane tak, aby badacz mógł uzyskać niezbędne informacje na dany temat. Pytania są ujęte w kwestionariuszu, który stanowi narzędzie badawcze służące do przeprowadzenia wywiadu. Warto zwrócić uwagę na formę konstruowania pytań. Nie powinny zaczynać się od słowa „czy”, ponieważ nadaje to rozmowie charakter egzaminacyjny. Zdecydowanie trafniejsze są pytania w formie: dlaczego?, który?, jaki?

Prowadzący wywiad zogniskowany czy też nieustrukturyzowany (swobodny) nie powinien pod żadnym pozorem poprawiać respondenta – jest to niegrzeczne, a sam odpowiadający ma prawo wyrazić swoje poglądy czy opinię. Nie można też okazywać zniecierpliwienia, a pytany powinien czuć, że jego odpowiedź w pełni satysfakcjonuje pytającego. Warto również pamiętać o miejscu przeprowadzenia rozmowy, które powinno jej sprzyjać. Może to być miejsce pracy respondenta, neutralny teren, laboratorium ośrodka badawczego (IDI, FGI) lub inne miejsce zapewniające poczucie dyskrecji, komfortu i spokojną rozmowę.

Kolejną bardzo istotną kwestią jest technika zapisania wywiadu i transkrypcja jego treści. W zależności od rodzaju wywiadu warto mieć przygotowane różne warianty sprzętu, który mamy zamiar wykorzystać w rejestracji. Może to być dyktafon, kamera czy papier i długopis. W przypadku stosowania dyktafonu i kamery należy powiadomić o tym badanego, poprosić o zgodę i upewnić się, że sprzęt stosowany do zapisu wywiadu jest sprawny i działa bez zakłóceń. Kończąc wywiad, należy podziękować i zapytać o jego autoryzację, do której ma prawo każdy respondent.

7.2.4. Kwestionariusz wywiadu

Kwestionariusz wywiadu to narzędzie badawcze służące do prawidłowego przeprowadzenia rozmowy pod względem metodologicznym i merytorycznym. Samo słowo „kwestionariusz” pochodzi od łacińskiego słowa *quaestio*, czyli pytanie, oraz francuskiego *enquête*, które oznacza ankietę. Zatem kwestionariusz to druk zawierający wszystkie pytania, które zostaną wykorzystane w badaniu. Może być stosowany zarówno w metodzie wywiadu, jak i ankietowania, jednak jego konstrukcja czasami znacząco się różni.

W przypadku pytań formułowanych w trakcie przygotowania kwestionariusza wywiadu ustrukturyzowanego czy nawet telefonicznego nie różnią się one zasadniczo od kwestionariusza opisanego w metodzie ankietowej w podrozdziale 7.1.3. *Elementy struktury kwestionariusza ankiety*. W wywiadzie zogniskowanym i nieustrukturyzowanym (albo nieukierunkowanym czy też swobodnym) przykładowe wzory narzędzi znajdują się w literaturze zaleconej w przypisach pod opisem każdego z tych rodzajów wywiadu. Natomiast wywiady typu IDI i FGI prowadzone są przy wykorzystaniu scenariuszy wywiadu znajdujących się w załączniku do *Poradnika*.

7.2.5. Błędy w konstruowaniu kwestionariusza (ankiety/wywiadu)

W trakcie pracy badawczej można znaleźć pewne typowe błędy w konstruowaniu kwestionariusza ankiety bądź wywiadu. Często wynika to z bardzo uproszczonego postrzegania tego rodzaju wysiłku intelektualnego, według którego opracowanie dobrego kwestionariusza jest niezwykle proste i nie wymaga szczególnych kompetencji. Do najczęściej spotykanych błędów należą: *błędy słownictwa*, *schematyzacja (styl)*, *odpowiadania*, *pytania sugerujące*, *pytania zagrażające* i *pytania o podwójnej treści*.

Błędy słownictwa. Pytania kwestionariuszowe powinny być tak sformułowane, aby respondent rozumiał ich sens. Przykład: badacz może swobodnie posługiwać się wyrażeniem „bezpieczeństwo ontologiczne”, które jest jednak niezrozumiałe dla wielu osób nawet dość dobrze zorientowanych w tematyce bezpieczeństwa narodowego. Jeżeli grupę respondentów stanowią ludzie o pełnym przekroju społecznym, to trzeba dobierać słownictwo, które jest zrozumiałe dla osoby z wykształceniem podstawowym. Należy zwłaszcza unikać słów wieloznacznych, które można dowolnie interpretować.

Schematyzacja odpowiadania. Schematyzacja odpowiadania to tendencja do odpowiadania na wszystkie pytania w jeden standardowy sposób bez względu na ich treść. Problem ten może się pojawić wtedy, gdy zestaw pytań wyposażony jest w ten sam format odpowiedzi, a szczególnie gdy pytania odnoszą się do jednego zagadnienia. Na przykład, jeżeli pytania dotyczą nastawienia do obowiązkowego przeszkolenia wojskowego, to respondent, który nie akceptuje wojska, jest zdeklarowanym pacyfistą, może ciągle wybierać te same kategorie odpowiedzi (wyłącznie „całkowicie się nie zgadzam”) tylko dlatego, że dla niego te kategorie wyrażają jego sprzeciw wobec wojska. Można zapobiegać stronniczości wynikającej ze schematyzacji odpowiadania, zmieniając format odpowiedzi przez: 1) różnicowanie kategorii odpowiedzi dla każdego pytania, 2) umieszczanie pytań dotyczących jednego zagadnienia w różnych miejscach kwestionariusza, zamiast grupowania ich w jednym miejscu.

Pytanie sugerujące. Pytanie sugerujące jest tak sformułowane, że respondent odczytuje je jako wymagające określonej odpowiedzi. Na przykład pytanie sondujące postawę wobec przystąpienia Polski do NATO może zostać sformułowane dwojako: „Czy jesteś za, czy przeciwko wstąpieniu Polski do NATO?” lub: „Nie zgodziłbyś się z tym, że jesteś przeciwko wstąpieniu Polski do NATO, nieprawdaż?”. Na ostatnie pytanie łatwiej odpowiedzieć „nie” niż „tak”, ponieważ większość osób czuje się lepiej, odpowiadając w tak wyraźnie określonym kierunku, stając tym samym po tej samej stronie co ankieter. Respondenci mają również tendencję do zgadzania się z twierdzeniami, które dotyczą akceptowanych powszechnie norm, albo tymi, których treść jest odczytywana jako społecznie, zwłaszcza etycznie, pożądana. Natomiast rzadziej aprobują twierdzenia dotyczące społecznie niepożądanych zachowań czy postaw. Także sposób wprowadzania i uwypuklania określonej tematyki może istotnie wpłynąć na stanowisko badanych.

Pytanie zagrażające. Czasami zachodzi konieczność włączenia do kwestionariusza takich pytań, które mogą wprowadzić respondenta w zakłopotanie, co spowoduje, że trudno mu będzie na nie odpowiedzieć. Pytania zagrażające to „pytania wywołujące lęk i dotyczące, na przykład, zachowań, które są traktowane jako nielegalne lub niezgodne z normami, a także zachowań, które chociaż nie są uważane za społecznie naganne, to są zachowaniami, o których nie da się publicznie dyskutować bez emocjonalnego napięcia”¹⁹. Pytania zagrażające (czy drażliwe) mogą dotyczyć różnych problemów związanych z problematyką zagrożeń dla bezpieczeństwa, np. spożywania alkoholu czy zażywania narkotyków przez funkcjonariuszy służb mundurowych podczas służby czy dyżurów bojowych. Istnieje wiele dowodów empirycznych wskazujących na to, że pytania zagrażające prowadzą do stronniczych odpowiedzi, a więc respondenci dość często zaprzeczają występowaniu zachowań takich jak powyższe albo stwierdzają, że nie angażują się w określony rodzaj

¹⁹ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, op. cit., s. 226.

działalności, podczas gdy w rzeczywistości są w nią zaangażowani. Ze względu na to, że pytania te mogą prowadzić do stronniczych odpowiedzi, badacze powinni przed ich sformułowaniem określić, czy są one zagrażające, czy też nie.

Co może zrobić dyplomant, kiedy zidentyfikuje problem jako drażliwy? Norman Bradburn i Seymour Sudman znaleźli na to radę – uznali, że sposób konstrukcji pytania ma tu zasadnicze znaczenie. Dokładność odpowiedzi na pytania zagrażające wyraźnie wzrasta, gdy: 1) pytaniom towarzyszy rozbudowana instrukcja, niż gdy zadaje się krótkie pytania; 2) stosuje się pytania otwarte, a nie zamknięte; 3) respondent może odpowiadać na tematy drażliwe, używając własnego słownictwa²⁰.

Pytania o podwójnej treści. Jak sama nazwa wskazuje, są to pytania, które łączą w sobie dwa lub więcej pytań. Poniżej przedstawiono przykład zaczerpnięty z sondażu dotyczącego problemu przemocy w rodzinie.

P8. Nielegalna migracja i alkoholizm to dwa najpoważniejsze problemy trapiące dzisiaj nasze społeczeństwo. Spośród wymienionych niżej odpowiedzi wybierz jedną.

1. zgadzam się
2. raczej się zgadzam
3. raczej się nie zgadzam
4. całkowicie się nie zgadzam
5. trudno powiedzieć.

Problem związany z tego typu pytaniami polega na tym, że mogą się okazać kłopotliwe dla niektórych respondentów, którzy zgadzają się tylko z jedną częścią tego pytania – powiedzmy z nielegalną migracją – a nie zgadzają się z drugą, czyli alkoholizmem. Ponadto wiele pytań zawierających łącznik „i” to prawdopodobnie pytania o podwójnej treści. Pytania zawierające ten łącznik można jednak stosować wtedy, gdy części składowe nim oddzielane są wzajemnie rozłączne i respondenta prosi się o wybranie jednej z nich lub o ich rangowanie ze względu na określone kryterium.

7.3. Metoda obserwacji

Celem rozważań w tym podrozdziale jest zaproponowanie sposobu postępowania badawczego z udziałem metody obserwacji w procesie poznania naukowego. Obserwacja jest powszechnie uznawana za elementarną metodę poznania empirycznego i zarazem pierwotną dla człowieka w pozyskiwaniu informacji o otaczającym go świecie²¹. Dostarcza wiedzy, np. danych spostrzeżeniowych:

²⁰ N.M. Bradburn, S. Sudman, *Improving Interview Method and Questionnaire Design*, Jossey-Bass, San Francisco 1979, s. 165.

²¹ Obserwacja, porównywanie i pomiar są integralnymi składowymi eksperymentu – sposobu badania naukowego, który ma na celu dostarczenie nowych i konkretnych danych o przedmiocie poznania, dzięki czemu pełni funkcję weryfikatora hipotez danego przedmiotu.

1) „zewnętrznych” dotyczących świata zewnętrznego, poznawanego za pomocą pięciu narządów (zmysłów) – wzroku, słuchu, smaku, dotyku, węchu, 2) „wewnętrznych” (introspekcyjnych), w których odwołujemy się do naszej świadomości.

Oba typy wiedzy spostrzeżeniowej służą lepszemu zrozumieniu rzeczywistości i skuteczniejszemu działaniu. Zdolności obserwacyjne, zwłaszcza spostrzegawczość i poczucie świadomości sytuacyjnej, są ważnymi cechami badacza, zakładają bowiem możliwość osiągnięcia uporządkowanej wiedzy interesującej poznawczo (teoretycznie) i zarazem użytecznej praktycznie. Wiedza ta powinna charakteryzować się następującymi cechami: ogólnością, ścisłością, zawartością informatywną, pewnością i prostotą.

Metody obserwacji nie należy przeceniać. Sprawdzanie wiedzy o świecie przebiega nie tylko na poziomie obserwacyjnym, lecz odbywa się na wszystkich możliwych poziomach poznania empirycznego i teoretycznego, a w pewnych przypadkach może nawet w ogóle nie dotyczyć udziału danych obserwacyjnych. Aby uzyskać wiarygodną wiedzę o świecie, każdą obserwację należy uzupełniać innymi dostępnymi źródłami informacji, m.in. za pośrednictwem komunikacji naukowej, która w coraz większym stopniu wykorzystuje technocentryczne zdolności jej usieciowienia²².

Dla niektórych poruszane tutaj kwestie mogą wydawać się dość oczywiste, stanowią jednak ważną podstawę poznawczą, na której opierają się bardziej skomplikowane metody postępowania badawczego.

7.3.1. Obserwacja jako metoda badań

Obserwacja, jak sama nazwa wskazuje, polega na obserwowaniu. Na gruncie poznania naukowego nie można jednak „tak sobie” obserwować cokolwiek i gdziekolwiek. Aby obserwacja została uznana za metodę naukową, należy: 1) określić konkretny przedmiot badania (osoba, grupa społeczna, idea, zjawisko społeczne, zjawisko przyrodnicze czy obiekt) dający się postrzegać w określonym czasie i miejscu; 2) przyjąć, że wszelka niezgodność między twierdzeniem teoretycznym a obserwacyjnym nie musi być rozstrzygana na korzyść twierdzenia obserwacyjnego; 3) ustalić sposób rejestrowania/zapisywania rezultatów obserwacji w formie raportu czy dziennika/arkusza obserwacyjnego, zawierającego „zdania obserwacyjne” („zdana spostrzeżeniowe”) dotyczące przedmiotu, który obserwator może jednocześnie obserwować i formułować sądy zawierające dane („doświadczalne”, „bezpośrednie”, „spostrzeżeniowe”/„zmysłowe”), zdając sobie sprawę, co bezpośrednio zaobserwowano i co można zaobserwować w konkretnym akcie spostrzeżeniowym.

²² W ramach nauki o informacji stawiane są trzy zasadnicze pytania: „jakie prawa rządzą światem gromadzącej się informacji?”, „jakie są relacje między ludźmi i informacją, jak jej szukają i jak ją wykorzystują?” oraz „jak można przyspieszyć i usprawnić dostęp do informacji?”. Każde z nich można odnieść bezpośrednio do problematyki szeroko rozumianej komunikacji naukowej. Por. R. Sapa, *Metodologia badań obszaru pośredniczenia w komunikacji naukowej z perspektywy nauki o informacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 21.

Każde badanie naukowe rozpoczyna się od obserwacji wybranych fragmentów rzeczywistości materialnej i niematerialnej. Obserwujący używa zmysłów i dotychczasowej wiedzy do wyobrażenia sobie możliwych sposobów funkcjonowania składowych rzeczywistości, przyjmując, że dzięki obserwacji może je identyfikować i interpretować. Zatem **przez obserwację rozumie się celowe, czyli ukierunkowane (zamierzone) i systematyczne postrzeganie roli, funkcji czy zachowywania się wyróżnionego przedmiotu, jakim może być jednostka, grupa społeczna, idea, zjawisko społeczne i przyrodnicze, obiekt**. Mówimy tu o procesie oddziaływania świata zewnętrznego na narządy zmysłowe człowieka, dzięki czemu informacje pochodzące od przedmiotu poznania docierają do świadomości człowieka i tu podlegają analizie myślowej. W takim ujęciu obserwacja to dochodzenie na podstawie określonego spostrzeżenia do wiedzy (sądów), która ma być odpowiedzią na pewne pytanie w danej chwili stawiane przez obserwatora. Obserwacja może dotyczyć wartości ilościowych i jakościowych oglądanego przedmiotu, może polegać na liczeniu/szacowaniu pewnych zachowań przedmiotów czy na mierzeniu przy pomocy określonych jednostek miary.

Czynnik rozumowy włącza się w proces obserwacji w postaci wykorzystywania przez obserwatora wiedzy o badanym przedmiocie i o sposobach obserwacji, a także doświadczeń w zakresie przygotowania i realizowania samego procesu postrzegania (obserwacja, pomiar i opis tego, co daje się zaobserwować). Z uwagi na ograniczone możliwości postrzegania za pomocą narządów zmysłowych (zróżnicowane zdolności sensoryczne obserwującego) nie wszystkie spostrzeżenia mogą być bezpośrednio. Język obserwacyjny zakłada odniesienie do wiedzy o charakterze teoretycznym, co oznacza, że znaczenie terminów obserwacyjnych jest zależne od ich związków z tą wiedzą. Jest to także związane z okolicznością wskazującą, że nie istnieją „nagie” fakty i dane empiryczne („bezpośrednie”) dostarczane przez doświadczenie, pozbawione wątków (wtrętów) teoretycznych²³.

Fakty uzyskiwane w toku doświadczenia obserwacyjnego i język obserwacyjny, za pomocą którego je wyrażamy, zawierają pewne elementy teoretyczne niemające bezpośredniego odniesienia do przedmiotów przeżywanego doświadczenia. Dlatego też *zdaniem obserwacyjnym* nazywamy takie zdanie (ściśle i ogólne), które oprócz terminów logicznych zawiera przede wszystkim miary obserwacyjne (spostrzeżenia)²⁴.

²³ Na nieistnienie „czysto” obserwacyjnego poziomu wiedzy wskazuje m.in. fakt, że nie dysponujemy językiem czysto obserwacyjnym (np. językiem „danych zmysłowych” czy „treści spostrzeżeńowych”). W praktyce ma miejsce posługiwanie się „językiem bazowym” w celach opisu właściwości rzeczy zmysłowo postrzeganych, powszechnie mieszczącym się w języku używanym na co dzień.

²⁴ *Mała encyklopedia logiki*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 331-332.

Rozwój technicznych środków poznania (narzędzia, systemy sieciowe, sztuczna inteligencja) umożliwiają zwiększanie zdolności obserwacyjnych, zarówno po stronie czułości receptorów narządów zmysłowych (wykorzystanie przyrządów optycznych), jak i zakresu technicznych możliwości rejestrowania i przetwarzania wyników obserwacji. Przykładem są przeglądarki internetowe służące do rozpoznawania i zapoznawania się z zawartością stron sieciowych, jak również programy umożliwiające tzw. zrzuty ekranu z danymi (odpowiednik zdjęć) czy zapisywanie zawartości całych witryn internetowych.

Wymagane jest, by obserwację charakteryzowały następujące cechy:

1. świadomość wyboru celu – przemyślane, konkretnie określone cele i zadania poznawcze (zrozumiałe i szczegółowe) dotyczące wybranego przedmiotu obserwacji. Przez celowość działania możemy rozumieć skupienie uwagi obserwatora głównie na poznawczych rezultatach identyfikacji i interpretacji cech przedmiotu z badawczego punktu widzenia (postulat „wyczerpania tematyki”);
2. „planowe działanie” – dobry plan zakłada skoncentrowanie się na tym, co najważniejsze i najbardziej istotne dla osiągnięcia zakładanego celu obserwacji. Powinien uwzględniać „postulat wnikliwości” – permanentne poznawanie (odnajdywanie) relacji/zależności pomiędzy obserwowanymi przedmiotami – obejmujący: 1) charakterystykę przedmiotu obserwacji, 2) określony czas, miejsce i narzędzia pomiaru oraz 3) sposób rejestrowania/zapisywania wyników związanych z obserwowanym przedmiotem, np. w „raporcie/dzienniku/arkuszu obserwacji” i/lub ewidencjowanie czy nagrywanie spostrzeżeń z wykorzystaniem środków audio-wideo (kamera, dyktafon);
3. „przemyślana aktywność” – obserwator nie rejestruje wszystkich informacji docierających do niego od przedmiotu poznania, lecz dokonuje ich selekcji, weryfikując te cechy przedmiotu, które go interesują. Wykorzystuje całą dotychczasową wiedzę i doświadczenia z zachowaniem kryterium obiektywizmu, czyli bezstronności i otwartości wobec tego, co zostało zaobserwowane, a także bez tendencyjnego, negatywnego i emocjonalnego nastawienia;
4. „systematyczność” – obserwacja nie może być zbiorem przypadkowych spostrzeżeń, jednorazowym aktem czynności poznawczych; powinna odbywać się w określonym miejscu i czasie oraz według określonego rytmu organizacyjnego pozwalającego postrzegać obiekt wielokrotnie i w różnorodnych warunkach występowania.

7.3.2. Rodzaje obserwacji

Jak już wcześniej zaznaczono, obserwacja dostarcza nam pierwotnych informacji o świecie, wyrażonych w postaci niezliczonych twierdzeń empirycznych. Jej rezultaty stanowią prymarne przesłanki dla czynności poznawczych człowieka. Zanim przystąpi się do obserwacji, powinno się mieć na uwadze pewne skonkretyzowane założenie. Gdyby go zabrakło, nie wiedzielibyśmy, co mamy obserwować. Równie ważne jest zorganizowanie warunków obserwacji, uwzględniając, aby nastawienie obserwatora do przedmiotu obserwacji nie zniekształciło jej wyników.

Charakterystyczną cechą obserwacji naukowej jest skłonność do przesadnego akcentowania wskaźników ilościowych. Przejawia się to w preferowaniu liczb – pomiar bezpośredni i pośredni – jako elementów zadania obserwacyjnego. Pomiar jest rodzajem obserwacji, w której przedmiotom obserwowanym przyporządkujemy pewne liczby w ten sposób, że ze stosunków między nimi możemy wnioskować o stosunkach między zmierzonymi przedmiotami. Samo użycie środków arytmetycznych pozwala na dokładny opis przedmiotu obserwacji, ale w odniesieniu do nauk społecznych, w tym nauk o bezpieczeństwie, w niektórych sytuacjach może wplywać na zaciemnienie kontekstu zdarzeń/faktów podobnych.

W praktyce badawczej należy zatem wystrzegać się przeceniania obiektywnego, tzw. czystego doświadczenia, a także pomniejszania roli subiektywnej interpretacji (np. intuicja) w pojmowaniu faktów naukowych. Obserwacja dostarcza faktów, „zbiera/gromadzi” je, ale nie daje im swojej „interpretacji”, niejako nakładając ją czy nabudowując na „gotowe” fakty. Na przykład obserwacja i ustalenie faktów „przestrzegania lub nie” rygorów bezpieczeństwa przez uczestników imprezy masowej nie jest „czystym faktem”, lecz interpretacją poddaną „obróbce” myślowej (analitycznej). Poza tym obserwator-analityk nie tylko „zbiera” fakty, ale ma wybrać te najważniejsze i najbardziej interesujące w odniesieniu do przyjętego przez niego celu obserwacji oraz wyprowadzania wniosków (sądów) z faktów istotnych i odkrywania wzajemnych relacji/związków między nimi.

Do najczęściej wykorzystywanych rodzajów obserwacji należą te scharakteryzowane poniżej.

Obserwacja zewnętrzna – nieuczestnicząca. Polega na tym, że badacz obserwuje wyznaczone przez siebie przedmioty występujące w otaczającej go rzeczywistości. Można także przyjąć taką sytuację, że obserwator znajduje się w grupie obserwowanych osób, chociaż 1) nie uczestniczy w ich działaniach, 2) nie przyjmuje żadnej grupowej roli oraz 3) zachowuje neutralny wpływ na działanie grupy. Postawa neutralna/bierna ogranicza się do samej obserwacji szczegółowych zachowań grupy. W tym przypadku rola obserwacyjna nie może przejawiać się w jakiegokolwiek formie inwigilacji (łac. *invigilo* – czuwać), czyli w praktyce w systematycznym i tajnym śledzeniu kogokolwiek.

Obserwacja uczestnicząca. Polega na bezpośredniej obserwacji konkretnego przedmiotu w charakterze integralnego podmiotu, np. członek grupy, organizacji społecznej czy stronnictwa politycznego. Zatem obserwator uczestniczący już wcześniej miał bądź celowo (czasowo) uzyskuje status członka danego przedmiotu obserwacji i dokonuje od wewnątrz spostrzeżeń poznawczych dotyczących przyjętych celów badawczych. Zachodzi więc konieczność utrzymywania i/lub nawiązywania bezpośrednich relacji z badanymi/obserwowanymi, co pozwala na pozyskiwanie danych poznawczych, o czym powinien ich wcześniej powiadomić. Obserwator uczestniczący pełni wszystkie role grupowe oraz bierze aktywny udział w wydarzeniach całej grupy. Dopuszcza się możliwość przeprowadzenia prowokacyjnego zabiegu wobec grupy czy niektórych jej członków w celu sprawdzenia reakcji na niekonwencjonalne wydarzenia. Zabieg taki można uznać za fragment „eksperymentu”, złożonej czynności polegającej na tym, że wytwarzamy zjawisko, by je obserwować, rejestrować i analizować. Celem obserwacji uczestniczącej jest zrozumienie zasad zachowania się badanych w sytuacji *tu i teraz*, identyfikacja (uchwycenie) faktów, poznanie związków ich kompetencji społecznych i profesjonalnych względem przyjmowanych kodów zachowań grupowych. Ta ostatnia kwestia jest istotna także dla oceny sytuacji i prognozy rozwoju wydarzeń w grupie obserwowanej.

Należy pamiętać, aby w żaden sposób nie traktować obserwacji uczestniczącej jako subformy działań szpiegowskich lub udawania kogoś pod tzw. przykrywką (takie postępowanie należy do kanonu działalności służb specjalnych). Uczestnik obserwacji uczestniczącej postępuje jawnie i lojalnie wobec całej grupy, co oznacza konieczność wyciągnięcia wniosków dotyczących własnego poprawnego działania.

7.3.3. Zalety i słabości metody obserwacji

Obserwacja jako element praktyki społecznej służy poznawaniu obiektywnej rzeczywistości, dzięki gromadzeniu faktów (empirycznych) i ich dialogowi z interpretacjami (teoriami). Przy czym należy pamiętać, że praktyka taka jako kryterium prawdziwości jest obciążona błędem subiektywizmu, powstałego wskutek sumy indywidualnych spostrzeżeń (wrażeń) znajdujących odzwierciedlenie w opisie obserwatora. Zatem nie wszystkie zdania oparte bezpośrednio na doświadczeniach spostrzegawczych/obserwacyjnych otrzymują na tej drodze gwarancję swej prawdziwości²⁵.

Do zalet metody obserwacji należy zaliczyć:

- Możliwość sekwencjonowania obserwowanych faktów. Wynika to z ograniczonych możliwości percepcyjnych człowieka w zakresie odbierania i przetwarzania informacji. Konieczna jest zatem selekcja tego, co ma być obserwowane, oraz wykorzystywanie metod gwarantujących uporządkowanie

²⁵ K. Ajdukiewicz, *Metodologiczne typy nauk*, [w:] idem, *Język i poznanie*, t. 1, PWN, Warszawa 1965, s. 287.

postrzeganych faktów, np. *metoda indukcyjna* (od ogółu do szczegółu). Rezygnacja z działań porządkujących przyczynia się do chaosu i rozproszenia znaczenia postrzeganych faktów. Wówczas mimo zdwojonego wysiłku obserwacyjnego dochodzi do ograniczenia poznania ich wzajemnych zależności. Przykład: zachowania grupy społecznej łatwiej obserwować jako określoną zbiorowość niż zindywidualizowany zespół kilkudziesięciu osób.

- Korzystanie z tzw. twardych danych ilościowych. Wyniki obserwacji można dość łatwo replikować, udowadniając lub obalając hipotezy dotyczące dużych grup odbiorców. W przeciwieństwie do „miękkich” danych jakościowych, które chociażby ze względu na szeroki wachlarz emocji i odmiennych reakcji uczestników nie mają tej samej powtarzalności. Każdy uczestnik obserwacji i obserwujący może mieć zupełnie inne spostrzeżenia co do faktów (człowiek, grupa społeczna, zjawisko, obiekt, idea), utrudniając ich szeroką kategoryzację.
- Bezkolizyjny sposób prowadzenia badań, w praktyce niepociągający za sobą żadnych zmian (ingerencji) w środowisko społeczne czy przyrodnicze, w odróżnieniu od metody eksperymentalnej dopuszczającej taką ingerencję. Obserwacja jest dość skutecznym poszukiwaniem faktów z udziałem powtarzalnych czynności poznawania za pomocą zmysłów.

Do słabości metody obserwacji należy zaliczyć między innymi:

- Brak pełnej gwarancji, że wszystkie wyobrażenia spostrzegawcze są prawdziwe, chociażby wskutek tzw. złudzeń spostrzeżeniowych; często w praktyce obserwacyjnej ma miejsce dawanie wiarygodności temu, co mówią inni ludzie o wynikach ich spostrzeżeń. W takich przypadkach dość często ma miejsce odchodzenie od uzasadniania twierdzeń na drodze obserwacji własnej (bezpośredniej) i przyjmowanie wnioskowania. Na przykład: skoro osoba „A”, odwołując się do swoich danych obserwacyjnych, głosi „w”, a przy tym osoba „A” ciesząca się autorytetem naukowym jest wiarygodna, to należy uznać zdanie „w” za prawdziwe. Niezależnie występuje w tym przypadku problem, kogo uważać można za wiarygodnego obserwatora.
- Subiektywne doznania zawarte w twierdzeniach bezpośrednio opartych na doświadczeniu, które zyskują dużą gwarancję swej prawdziwości w zdaniach obserwacyjnych.
- Fakty oparte na doświadczeniach i dotyczące przedmiotów świata zewnętrznego nie zawsze zyskują na tej drodze zupełną pewność, mogą ulegać korekcie przy konfrontacji z innymi wyobrażeniami spostrzegawczymi.
- Ma miejsce zależność danych obserwacji od warunków wewnętrznych, czyli od indywidualnych zdolności obserwacyjnych badającego takich jak: potencjał sensoryczny, zróżnicowana wrażliwość spostrzegawcza, kompetencje społeczne, predyspozycje psychiczne.

- *Obecność nieprawidłowych wniosków* wskutek obserwacji ograniczającej identyfikację wydarzeń przypadkowych czy błędnego odczytania związku przyczynowo-skutkowego kilku zdarzeń, podczas gdy w rzeczywistości są one skutkami jakiegoś trzeciego czynnika.

Uogólniając, wskaźnikiem skuteczności metody obserwacji jest w miarę możliwości obiektywizacja doświadczenia poprzez rozszerzanie go i kontynuowanie w sposób przemyślany i powtarzalny. Rolą tej metody jest dostarczanie faktów związanych z przedmiotem badań i ich zbieranie/gromadzenie. Fakty te, zarówno empiryczne, jak i teoretyczne, mogą być bytami mieszanymi o naturze przedmiotowo-podmiotowej, po części doświadczalnej i językowej, wyrażanymi w zdaniach takich jak: „jest tak, że...”, dotyczącymi zjawisk obserwowalnych lub teoretycznych stanów rzeczy. To, co uważamy za fakt naukowy, zależy nie tylko od natury badanych zjawisk, lecz także od wiedzy zgromadzonej w danej dziedzinie, od aparatury pojęciowej i stosowanego języka.

7.3.4. Arkusz obserwacji

Jak już powiedziano, metoda obserwacji pozwala na dostarczanie danych umożliwiających m.in. formułowanie zdań jednostkowych i egzystencjalnych, opisujących bezpośrednio wyniki spostrzeżeniowe zawierające informacje o zjawiskach i cechach obserwowalnych. Sposób ich gromadzenia zależy od inicjatywy prowadzącego obserwację, w tym posiadanych możliwości organizacyjnych i technicznych (w przypadku rejestracji metodą audio-wideo).

Podstawowym, ale i obligatoryjnym sposobem rejestrowania/gromadzenia wyników obserwacji jest ich raportowanie w dokumencie mogącym przyjąć nazwę „dziennika” czy „arkusza obserwacji”. Jak już zaznaczono, może on mieć dowolną konstrukcję, jednak pozwalającą na wpisywanie do niego wszystkich spostrzeżeń i informacji związanych z prowadzoną obserwacją. Najczęściej stosowaną formą jest raportowanie danych w ujęciu tabelarycznym. Pozwala to na umieszczanie w tabeli informacji na temat występowania bądź braku jakiegoś faktu czy wydarzenia. Zapis tabelaryczny umożliwia przejrzyste gromadzenie i późniejszą obróbkę zebranych danych.

Jakość rezultatów obserwacji jest wprost proporcjonalnie uzależniona od systematyczności wpisywania do jej dziennika jak największej ilości spostrzeżeń o obserwowanym przedmiocie: fakty i okoliczności towarzyszące ich powstaniu/występowaniu, geneza relacji, przejawy i częstotliwość występowania nieprzewidywanych zdarzeń (charakter, czas i miejsce) oraz ich wpływ (pozytywny, negatywny, obojętny) na zachowanie badanego przedmiotu. Wyniki obserwacji można zapisywać w postaci liczb, a także ujmować w formie jednostkowych zdań obserwacyjnych. W tym drugim przypadku należy mieć na uwadze, że nie jest to poziom *stricte* obserwacyjny, lecz najniższy poziom obserwacyjny z tych, jakie można wyodrębnić z wiedzy dyskursywnej, zawierających przy tym określoną wartość informacyjną.

Przydatność zdań obserwacyjnych odgrywa dużą rolę m.in. w rejestrowaniu wiernego i zgodnego z prawdą odwzorowania i odnotowaniu faktycznego stanu rzeczy. Poniżej przedstawiono przykładowy „Dziennik obserwacji zachowań uczestników sportowej imprezy masowej w świetle przestrzegania przepisów ustawy z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych”²⁶ przeprowadzonej ... (należy wpisać miejsce i czas).

Tabela 7.1. Przykładowy dziennik obserwacji

Katalog obowiązków i zachowań uczestników imprezy masowej	Sposoby reagowania uczestników imprezy masowej na apele jej służb w sprawie zapewnienia bezpieczeństwa				
	Nigdy	Sporadycznie	Często	Bardzo często	Inne zachowania
Wykonywanie przekazywanych przez środki komunikowania poleceń porządkowych			X		Sposób reagowania zróżnicowany, uzależniony głównie od wieku uczestników
Okazanie dowodu tożsamości i/lub poddanie się przeglądaniu bagażu czy odzieży			X	X	
Przestrzeganie zakazu spożywania alkoholu, środków odorujących oraz materiałów pirotechnicznych		X	X		Lekceważenie zakazu używania materiałów pirotechnicznych przez grupy młodych ludzi z zakrytą twarzą
Przestrzeganie zakazu nawoływania do ksenofobii i innych uprzedzeń na tle rasowym i etnicznym		X			Wulgaryzacja zachowań tzw. ultrasów stadionowych wymierzona w kibiców innych zespołów sportowych
Zakaz wnoszenia i używania flag, haseł oraz symboli faszystowskich i ultranacjonalistycznych	X	X			Brutalizacja języka, nawoływanie do nienawiści (odnotować treści i symbole)
Wyegzekwowanie wymaganego prawem zachowania			X	X	Zróżnicowane reakcje na działania służb organizatora imprezy; większościowe podporządkowanie się poleceniom policji
Przestrzeganie zasad poszanowania godności ludzkiej i innych dóbr osobistych		X			Zróżnicowany poziom kultury zachowań: większy u osób starszych, mniejszy u osób w przedziale wieku 16-30 lat

Legenda: X – rygor zachowań (dopuszcza się wprowadzenie danych liczbowych przybliżonych względem szacowanej wielkości wszystkich uczestników). Opracowanie własne

²⁶ Ustawa z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych (Dz.U. 2009, Nr 62, poz. 504 z późn. zm.).

Powinnością obserwatora jest wprowadzanie do *Dziennika obserwacji* tylko takich danych, jakie dokładnie widzi i ocenia, bez subiektywnych kontekstów względem sytuacji obserwowanej i ubarwiania rzeczywistości. Dane powinny odpowiadać kryterium wnikliwości, obiektywności i całościowemu oglądowi poznawczemu obserwowanego przedmiotu.

7.4. Metoda wtórnej analizy danych (*desk research*)

Głównym czynnikiem warunkującym bezpieczeństwo informacyjne podmiotu jest uzyskanie dostępu do jakościowo dobrej informacji²⁷, a w dalszej kolejności zdolność zachowania tego stanu. Współcześnie człowiek ma wiele problemów z uzyskaniem wartościowej informacji i musi zmagać się z takimi skrajnościami jak: 1) deficyt lub asymetria w dostępie do zasobów informacyjnych; 2) nadmiar tych zasobów oraz ich chaotyczność i nieuporządkowanie, sprzeczność. Dlatego istotną umiejętnością, której oczekuje się również od absolwentów studiów wyższych, jest przeszukiwanie, przetwarzanie i wykorzystanie na potrzeby badawcze istniejących zbiorów zasobów informacyjnych.

Metoda *desk research*, mimo że często pomijana, jest jedną z najpowszechniej wykorzystywanych i niezbędnych w procesie badawczym. Już na wstępie procesu badawczego, aby ten prowadził do niebanalnych i wartościowych wniosków, należy zadać sobie pytanie: *co jest znane?* Próba odpowiedzi wydaje się prosta, lecz poszukiwanie tego, *co nieznanego*, może być zbyt trudne. Odpowiedzi na oba pytania stanowią jednak podstawę identyfikacji luki badawczej oraz sformułowania celu poznawczego badania.

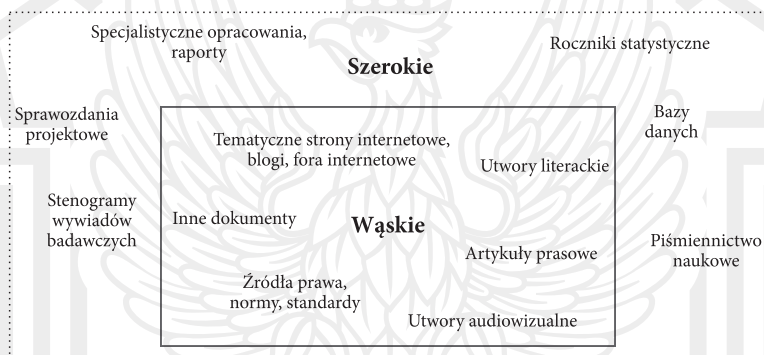
Charakteryzowaną tu metodę zalicza się do badań *niereaktywnych*, tzn. takich, które nie wpływają na stan badanego obiektu, czy – jak stwierdził E. Babbie – takich, które badają zachowania społeczne bez wpływania na te zachowania²⁸. Należy uściślić, że *desk research* należy do metod badania *danych zastanych* (rysunek 7.2), czyli takich, które zostały wygenerowane przez inny podmiot, a mogą być wykorzystane w celach badawczych. W tym kontekście warto podkreślić, że badania mogą dotyczyć: 1) odkrywania nowej wiedzy na podstawie danych zastanych wygenerowanych w celach innych niż badawcze; 2) odkrywania nowej wiedzy lub weryfikowania jej aktualnego stanu na podstawie danych zastanych wygenerowanych w celach badawczych.

²⁷ K. Liderman, *Bezpieczeństwo informacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017; L. Korzeniowski, *Securitologia*, EAS, Kraków 2008; J. Janczak, A. Nowak, *Bezpieczeństwo informacyjne. Wybrane problemy*, AON, Warszawa 2013.

²⁸ E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, op. cit., s. 341.

Niezależnie od tego, co finalnie zostanie uznane przez badacza jako dane zastane, jego rolą, jak w przypadku każdych badań empirycznych, jest umiejętne dobranie próby, tak aby możliwie najlepiej odzwierciedlić aktualny stan wiedzy na badany temat, z uwzględnieniem: wiarygodności, poprawności metodycznej generowania danych czy ich aktualności.

Ustalenie aktualnego stanu wiedzy to jeden z podstawowych i pierwszych etapów procesu badawczego. Choć analizowana metoda może być wykorzystywana w badaniach komercyjnych, to w tej monografii będzie przedstawiana z perspektywy badań naukowych.

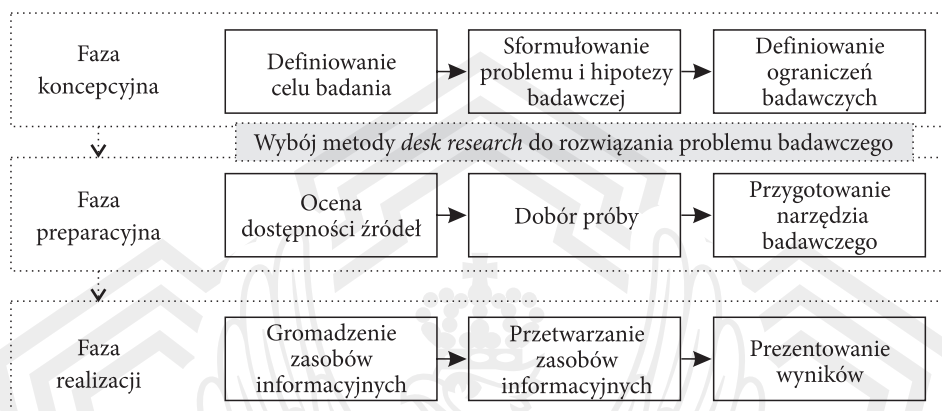

Rysunek 7.2. Wąska i szeroka interpretacja danych zastanych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: K. Świderek, *Źródła danych zastanych*, [w:] M. Makowska (red. nauk.), *Analiza danych zastanych*, Wyd. Scholar, Warszawa 2013, s. 34

Mimo że istnieje wiele koncepcji implementacji tej metody, w pewnym uogólnieniu procedurę badawczą można sprowadzić do realizacji trzech etapów. Jak widać (rysunek 7.3), kolejne kroki procedury są następstwem wyboru dokonanego w **fazie koncepcyjnej**. Należy zasygnalizować, że analizowana metoda nie jest ani panaceum na rozwiązanie wszystkich problemów badawczych, ani jednego konkretnego. Z pewnością może być wykorzystana m.in. do: 1) poszukiwania luki teoretycznej we wstępnym etapie badań; 2) krytycznej oceny aktualnego stanu wiedzy – czyli elementu każdej pracy dyplomowej; 3) sporządzenia ekspertyzy oraz sformułowania rekomendacji; 4) systematyzacji i aktualizacji wiedzy na badany temat – w tym z wykorzystaniem systematycznych przeglądów literatury; 5) przygotowania do badań empirycznych badań reaktywnych – w tym określenia populacji (np. doboru próby kwotowej), identyfikacji i doboru wskaźników czy projektowania narzędzia badawczego.

Wychodząc od istoty planowania, można stwierdzić, że w tej fazie ustala się cel badawczy oraz określa najlepszą metodę jego osiągnięcia przy istniejących ograniczeniach, które mogą dotyczyć: przedmiotu badania, czasu, kosztu, technologii, przestrzeni.

Rysunek 7.3. Procedura badań *desk research*

Źródło: opracowanie własne

Trudno zatem abstrahować od wyników fazy koncepcyjnej przy analizie **fazy preparacyjnej**. Mają one bowiem kluczowe znaczenie w doborze źródeł, próby i narzędzi badawczych. Należy podkreślić, że:

- dostęp do niektórych danych może być ograniczony – a zatem konieczne będzie wcześniejsze uzyskanie niezbędnych pozwoleń;
- dostęp do niektórych danych oraz narzędzi ich przetwarzania może być odpłatny – a zatem ich wykorzystanie może przekraczać możliwości finansowe badacza lub zespołu badawczego;
- przetwarzane zasoby mogą być zapisane w różnych językach, nośnikach, formatach plików – konieczna będzie ich selekcja, transformacja i zapis w formacie użytecznym dla badacza;
- ilość zasobów może być duża – co może wymagać posiadania odpowiedniej przestrzeni (fizycznej lub cyfrowej) do gromadzenia materiałów oraz zarządzania treścią;
- zdolności poznawcze badacza mogą być ograniczone – jego wysiłki mogą być wsparte przez inne podmioty, jednak może to wymagać zaangażowania dodatkowych nakładów (np. analiza statystyczna, tłumaczenia, specjalistyczna konsultacja prawna).

Z przedstawionych ograniczeń wynika również potrzeba określenia próby badawczej. Przystudiowanie wszystkich dostępnych materiałów może być bezzasadne lub niemożliwe ze względów finansowych, czasowych czy metodycznych. Dlatego podobnie jak w przypadku badań reaktywnych określa się populację, biorąc pod uwagę kryteria:

1. **merytoryczne**: np. dziedzina, dyscyplina, subdyscyplina naukowa, które nadają kontekst rozważaniom;
2. **czasowe**: okres, z jakiego pochodzą badane źródła, np. inne dla opracowań do 1990 i po 1990 r.;

3. **językowe**: biorąc pod uwagę możliwość oceny przydatności źródła, zasadne może być ograniczenie np. do źródeł zapisanych w języku polskim i angielskim. Zwłaszcza tam, gdzie opisywane są specjalistyczne zagadnienia, rozumienie kontekstu wypowiedzi może być niewystarczające i prowadzić do wad wniosku;
4. **przestrzenne**: należy wziąć pod uwagę lokalizację źródeł oraz czas niezbędny na dotarcie do nich, otrzymanie dostępu i przetwarzanie takich materiałów. Pod tym względem zdecydowanie łatwiej korzystać z dokumentów cyfrowych, jednak uzyskanie takiej kopii może być niemożliwe lub odpłatne;
5. **kosztowe**: przechowywanie dużej ilości danych kosztuje współcześnie nieporównywalnie mniej, jednak przy prowadzeniu badań należy rozważyć łączny koszt operacji na takich zasobach, czyli generowania, gromadzenia, przechowywania, przetwarzania, przekazywania, udostępniania i interpretacji – który może być znacznie wyższy²⁹.

Do **określenia próby** stosuje się tu standardowe techniki doboru, tj. *losowy, systematyczny, grupowy, kwotowy czy warstwowy*, o czym więcej w podrozdziale 8.2.

Odrebnym, ale równie istotnym problemem w ramach tej fazy jest przygotowanie narzędzia badawczego, za pomocą którego należy dokonać umiejętnego kodowania gromadzonych danych, ułatwiającego późniejsze przetwarzanie i interpretację uzyskanych wyników w zautomatyzowany sposób. Przez przygotowanie narzędzia badawczego rozumie się również zapewnienie niezbędnego oprogramowania wykorzystywanego w fazie realizacji. Taką funkcję mogą pełnić pakiety biurowe, statystyczne, programy do tworzenia opisów bibliograficznych, programy umożliwiające rejestrowanie i przechowywanie nagrań audiowizualnych i inne.

Efekty przygotowań są wykorzystywane w **fazie realizacyjnej**, w trakcie której gromadzone i przetwarzane są materiały źródłowe. Należy zadbać, aby zostały one odpowiednio utrwalone i opisane, zgodnie z przyjętym stylem formułowania odwołań. Jak wcześniej zauważono, badacz może borykać się z różnymi wadami jakościowymi informacji, w tym niekompletnością lub sprzecznością. W drugim przypadku należy kierować się zasadą wiarygodności źródła oraz poprawności metodologicznej gromadzenia danych. Jeżeli te nie budzą wątpliwości, warto przedstawić i skomentować odmienne interpretacje. Należy zatem wystrzegać się doboru takich danych, które mają powyższe wady, chociaż są zbieżne ze sformułowaną hipotezą. Podstawowymi źródłami zbierania danych użytecznych do pisania prac dyplomowych mogą być:

- **Zasoby biblioteczne** – zarówno te gromadzące dane w postaci papierowej, jak i te cyfrowe. Biblioteki zazwyczaj udostępniają również nieodpłatnie dostęp do międzynarodowych baz danych zawierających książki, artykuły naukowe i inne źródła dostępne w formie cyfrowej.

²⁹ Por. J. Oleński, *Ekonomika informacji. Metody*, PWE, Warszawa 2003.

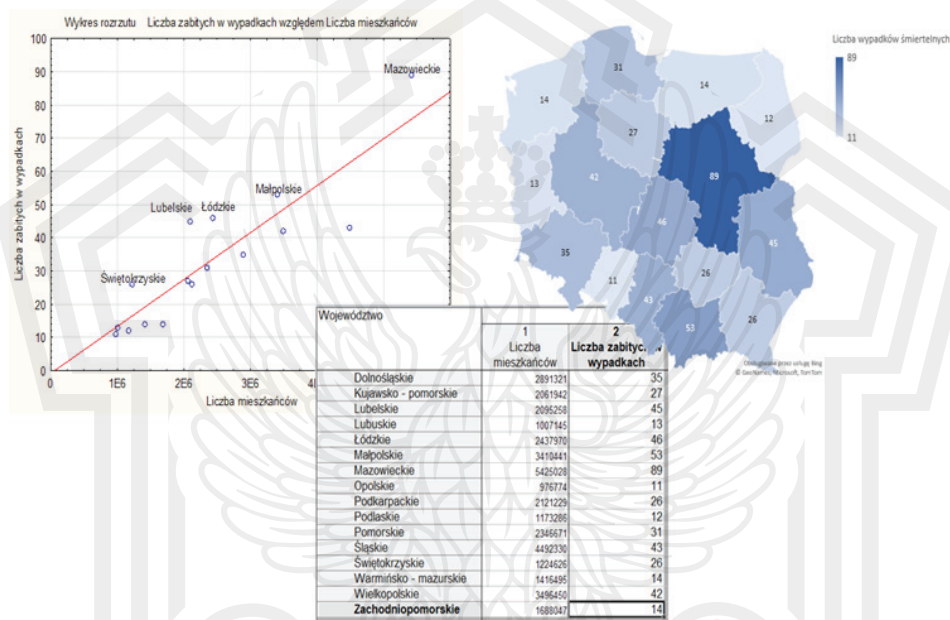
- Zasoby urzędów statystycznych – na stronach takich instytucji publikowane są zazwyczaj dane źródłowe dotyczące różnych zjawisk społecznych wpływających na bezpieczeństwo.
- Zasoby ośrodków zajmujących się badaniami opinii publicznej oraz badaniami specjalistycznymi – zdecydowana większość takich zasobów dostępna jest odpłatnie. Jednak niektóre raporty z badań są upubliczniane lub można w prosty sposób uzyskać do nich dostęp (np. przez subskrypcję takiej strony).
- Internetowy System Aktów Prawnych – to strona internetowa, na której publikowane są teksty różnych aktów normatywnych.
- Archiwa i bazy danych zasobów archiwalnych, muzea – gromadzone przez instytucje, których celem jest ochrona i zachowanie dziedzictwa narodowego, zwalczanie zbrodni przeciwko narodowi polskiemu czy propagowanie dóbr kultury.
- Strony internetowe instytucji publicznych, na których publikowane są statystyki dotyczące różnych aspektów bezpieczeństwa oraz fachowe opracowania dotyczące tej problematyki.

W celu uzyskania użytecznej informacji można wykorzystać jeden z niżej wskazanych sposobów³⁰.

- Wertowanie – to metoda przeglądania dokumentów papierowych w celu zaspokajania potrzeb informacyjnych *ad hoc*. Przykładem jest wertowanie książek w bibliotece o tytule zbieżnym z tematem pracy dyplomowej. Podstawą do selekcji materiałów będących przedmiotem wertowania jest znajomość słów kluczowych. Ten sposób wyszukiwania cechuje brak jasno określonego celu i źródła.
- Nawigowanie – to metoda przeglądania zasobów cyfrowych oparta na strukturze sieci, celem badacza jest przemieszczanie się między różnymi węzłami, posługując się znajomością drogi, identyfikatorów treści, adresów lub samej treści. Użytkownik zna cel poszukiwań oraz potrafi określić swoje potrzeby informacyjne. To metoda często wspierana przez twórców stron za pomocą hiperlinków do słów kluczowych, spisów treści lub innej formy hierarchii.
- Wyszukiwanie – użytkownik konkretnie wie, jakich informacji szuka oraz gdzie może je znaleźć. Nie jest zatem konieczne nawigowanie między dokumentami, lecz znalezienie tego konkretnego, w którym zawarte są interesujące treści. Te zaś wyszukiwane są na podstawie opisów bibliograficznych, słów kluczowych, analogii, doświadczenia badacza, przeszukiwania całych fragmentów tekstu lub stosowania algorytmów wyszukiwania opartych na teorii zbiorów i algebrze Boole'a, modelach probabilistycznych personalizacji treści i rangowania z uwzględnieniem kryterium relewancji czy stosowania zbiorów rozmytych.

³⁰ W. Abramowicz, *Filtrowanie informacji*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2008, s. 289-342.

Uzyskane w ten sposób dane wymagają odpowiedniego przetwarzania zgodnie z celem badacza. Do podstawowych operacji wykonywanych na danych zalicza się: selekcję, sortowanie, filtrowanie, agregowanie i grupowanie.

Rysunek 7.4. Prezentacja danych statystycznych w postaci wykresu, tabeli i mapy

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Wypadki drogowe w Polsce w 2021 roku*, KGP, Warszawa 2022; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2021 roku*, GUS, Warszawa 2022

Efekty badania przedstawiane są często w formie graficznej, za pomocą wykresów, tabel, map (rysunek 7.4). Ich interpretacja jest względnie prosta i dostarcza niezbędnych argumentów do weryfikacji słuszności twierdzenia (hipotezy). Umiejętność stosowania metody musi być zatem oceniana holistycznie. Istotne jest bowiem zarówno umiejętne definiowanie celów i formułowanie problemów badawczych, właściwe przygotowanie do badania, w tym zaprojektowanie adekwatnego narzędzia badawczego, jak i jego wykorzystanie w praktyce, wyciągnięcie na tej podstawie wniosków oraz ich przedstawienie. Pominięcie lub wady któregośkolwiek z wymienionych elementów będą rzutowały na ogólną ocenę zdolności badawczych, a tym samym na jakość pracy. Źródłem takich problemów może być już źle zdefiniowany cel, który zgodnie z zasadą SMART powinien być z jednej strony ambitny, a z drugiej osiągalny. Odstąpienie od tego założenia może prowadzić do formułowania trywialnych hipotez, a tym samym wątpliwej wartości poznawczej badań.

Tabela 7.2. Zalety i ograniczenia stosowania metody *desk research*

ZALETY	OGRANICZENIA
Szybki czas realizacji	Wiarygodność danych
Niski koszt realizacji	Niejawność danych
Brak ograniczeń co do dziedziny problemu	Sprzeczność danych
Względna prostota	Aktualność danych
Podatna na korygowanie	Koszt dostępu do danych
Redukuje ryzyko redundancji badań	Czas dostępu do danych
Ogranicza straty związane z niedostatecznym wykorzystaniem zgromadzonego materiału przez danego badacza	Odwzorowuje to, co już zostało zbadane reaktywnie

Źródło: opracowanie własne

Jak wcześniej zauważono, *desk research* nie jest metodą doskonałą. Istnieją zarówno zalety, jak i pewne ograniczenia jej stosowania. Wiele zalet ma charakter względny (tj. prostota, czas realizacji, koszt realizacji). Jest to metoda, którą cechuje duża podatność na korygowanie założeń i wynikających z tego konsekwencji finansowych, czasowych i jakościowych. Z pewnością poprawnie przeprowadzona umożliwia redukcję kosztów zbędnych działań wynikających z redundancji oraz marnotrawstwa wysiłku włożonego w dostarczenie wyników badań. Jak każda ma jednak pewne ograniczenia będące w dużym skrócie konsekwencją jakości przetwarzanej informacji. W istocie nie jest badaniem reaktywnym, a zatem z jednej strony nie wpływa na obiekt badany (np. nie prowadzi do jego ponownego obciążenia), ale z drugiej umożliwia ponowną interpretację tego, co zostało dostarczone, uwzględniając wszelkie wady procesu gromadzenia materiału źródłowego.

7.5. Metoda studiów przypadku

Wyciąganie generalnych wniosków na podstawie badania pewnej populacji z pewnością ma istotny walor poznawczy. W takich badaniach, zwłaszcza w fazie preparacyjnej, wiele wysiłku wkłada się we właściwy dobór próby badawczej, tak aby była reprezentatywna i stanowiła podstawę do wnioskowania. W tym miejscu zasadne jest pytanie: *Jaki sens ma badanie przypadków i czym te przypadki są?* Przez „przypadek” na ogół rozumie się związek z losowością, spontanicznością i nieprzewidywalnością.

7.5.1. Istota metody studiów przypadku

W ujęciu naukowym przez przypadek za W. Czakonem należy rozumieć „**pojedynczy obiekt badawczy, rozpoznany ze względu na rozpoznany cel, usytuowany w konkretnym czasie i miejscu, z uwzględnieniem właściwych mu okoliczności, badany z wykorzystaniem wielu technik gromadzenia i analizy danych**”³¹. Zatem obiektem badania (przypadkiem) może być proces (np. decyzyjny, monitorowania, reagowania), zjawisko (np. wzrost przestępczości w danym regionie) czy instytucja (np. system zarządzania kryzysowego w powiecie X).

W tej metodzie nie ma zatem mowy o przypadkowości doboru przedmiotu badania oraz gromadzenia wiedzy na jego temat. Do wyboru obiektu studiów wykorzystuje się **dobór celowy**. Na przykład badając sposób radzenia sobie odpowiedzialnych organów zarządzania kryzysowego z konkretną sytuacją kryzysową, trudno wyciągać generalne wnioski co do skuteczności całego systemu. Można jednak zidentyfikować pewne przesłanki, które wpłynęły na taki, a nie inny sposób postępowania w określonej sytuacji, oraz wnioskować, czy mogły one wpływać w podobny sposób na zachowanie innych podmiotów.

Badając „przypadek”, należy pamiętać o jego kontekście, tj. wszelkich okolicznościach jego funkcjonowania, które często mają charakter chwilowy. Kontekst definiują czynniki wewnętrzne (zależne od obiektu badania) i zewnętrzne (niezależne i wpływające na badany obiekt). Dla instytucji opis takiego kontekstu można przeprowadzić zgodnie z wytycznymi normy ISO 31000:2018³².

Tak jak wcześniej stwierdzono, dobór metody powinien być warunkowany problemem, jaki należy rozwiązać za jej pomocą. Zdaniem R.K. Yina studia przypadków stosuje się do³³:

- pytań badawczych wyjaśniających, zaczynających się od „jak?” oraz „dlaczego?”
- problemów badawczych dotyczących niedalekiej przeszłości lub teraźniejszości;
- badań, gdy nie jest celowe wpływanie w trakcie na zachowanie (stan) badanego obiektu.

Studium w zależności od potrzeb badawczych może dotyczyć mniej lub bardziej złożonych przypadków. Na przykład w jednej organizacji ten sam problem może być zupełnie inaczej interpretowany w zależności od perspektywy pionu funkcjonalnego, a inaczej z perspektywy całej organizacji. Ponadto, ze względu na dużą złożoność i możliwość dekompozycji, zasadne jest traktowanie pewnych studiów

³¹ W. Czakon (red. nauk.), *Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu*, Wydawnictwo Nieoczywiste, Piaseczno 2016, s. 190.

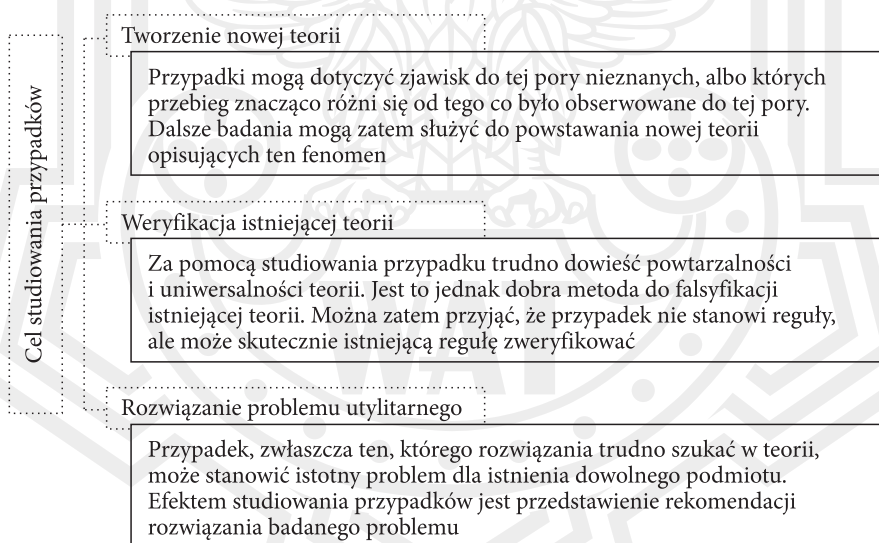
³² ISO 31000:2018, *Risk management – Guidelines*, ISO, Geneva 2018, pt. 5.4.1.

³³ R.K. Yin, *Case Study Research and Applications. Design and Methods*, SAGE, London 2018.

jako badania wielu przypadków. W konsekwencji studia przypadków mogą dotyczyć³⁴: 1) perspektywy holistycznej, pojedynczego przypadku i wielu przypadków (np. sekwencji lub zjawisk występujących równolegle); 2) perspektywy składowych – pojedynczego przypadku i wielu przypadków. Różnica polega przede wszystkim na tym, że w sytuacji studiów wielu przypadków konieczne jest określanie kontekstu każdego z nich z osobna, co oczywiście wymaga poświęcenia znacznie więcej czasu i wysiłku.

7.5.2. Cele studiowania przypadków

Studiowanie przypadków to empiryczna metoda naukowa, jej wykorzystanie służy osiągnięciu pewnych celów (rysunek 7.5), które mogą mieć charakter teoretyczny (tworzenie nowej teorii, weryfikacja istniejącej teorii) i użyteczny. Dlatego cieszy się ona dużym zainteresowaniem zarówno w naukach o bezpieczeństwie, jak i naukach o zarządzaniu i jakości. Przez wielu możliwości wyciągania wniosków generalnych na podstawie takich badań są postponowane, jednak metoda ta z powodzeniem może służyć zwłaszcza do falsyfikacji tego, co uznawane było za uniwersalne.

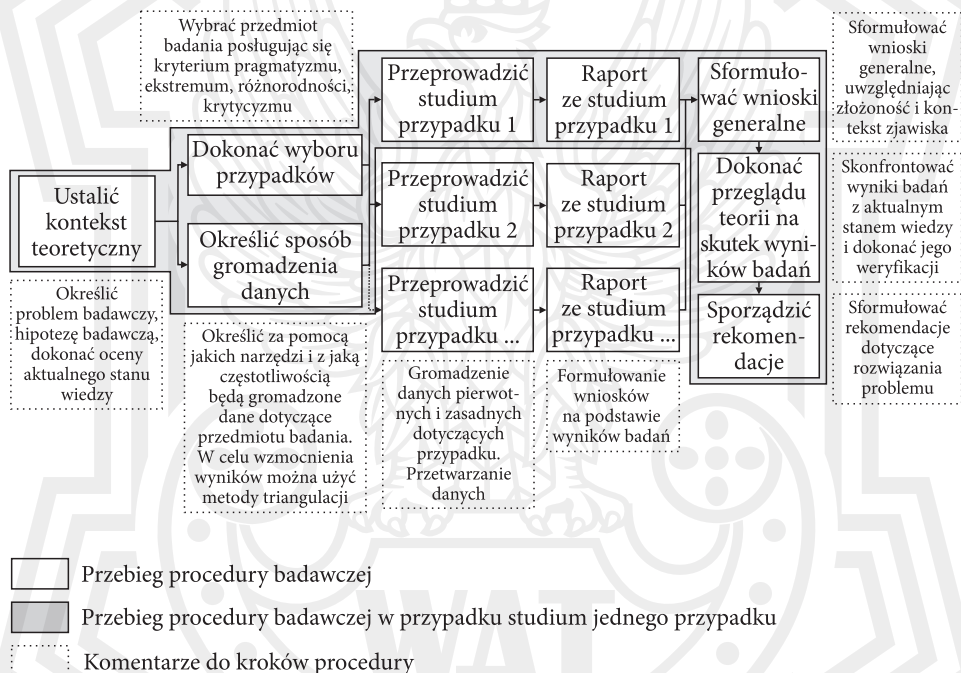
Rysunek 7.5. Cele studiowania przypadków

Źródło: opracowanie własne na podstawie: W. Czakon (red. nauk.), *Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu*, Wydawnictwo Nieoczywiste, Piaseczno 2016, s. 191-198

³⁴ Ibidem.

7.5.3. Procedura studium przypadku

Jeżeli przedmiotem badania jest wiele przypadków, to przy formułowaniu wniosków generalnych należy dokonać próby uogólnienia uzyskanych wyników i wtedy sformułować wnioski generalne. To może sprawiać pewne problemy, zwłaszcza wtedy, gdy przedmiotem badania jest zjawisko nietypowe, niestandardowe, trudne do wyjaśnienia na podstawie aktualnego stanu wiedzy. Taki zresztą może być cel czy cele badań (rysunek 7.5). W związku z tym złożoność badań z wykorzystaniem metody może być duża, co pokazuje procedura studium przypadku (rysunek 7.6).

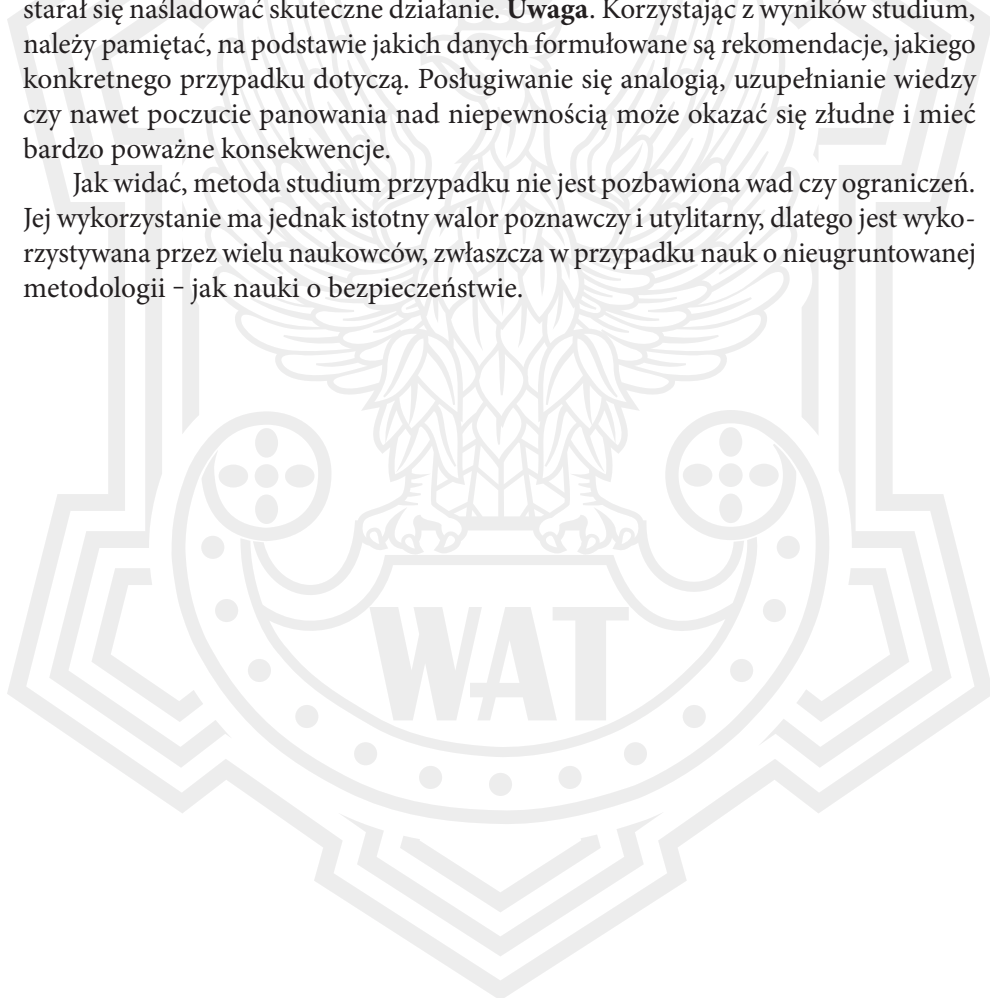
Rysunek 7.6. Procedura studium przypadku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: W. Czakon (red. nauk.), *Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu*, Wydawnictwo Nieoczywiste, Piaseczno 2016, s. 199-206; R.K. Yin, *Case Study Research and Applications. Design and Methods*, SAGE, London 2018

Patrząc na wiele ograniczeń tej metody, można się zastanawiać – po co badać przypadki? Przecież w istocie dotyczy ona jakiegoś konkretnego przypadku, czegoś, co trwa przez pewien czas, odnosi się do ograniczonej populacji i ma określone konsekwencje. Czy przypadek może być powtarzalny, a jego studiowanie może służyć do czegoś więcej niż tylko opisu tego, co już było? Istnieje znacznie więcej pytań i wątpliwości co do zasadności wykorzystania tej metody.

Można zatem stwierdzić, że jednym z głównych problemów ludzkiego życia jest zmaganie się z niepewnością – studiowanie przypadków jest próbą jej ograniczenia i dostarczania wiedzy o tym, czego nie wiemy, na podstawie czegoś, co uda nam się zbadać – nawet gdy ta wiedza jest niepełna, fragmentaryczna i chwilowa. Ponadto kontekst funkcjonowania każdego podmiotu jest inny, a co gorsza zmienny – oznacza to, że wartość poznawcza studiowania przypadków jest ograniczona. Jedną z metod wnioskowania jest posługiwanie się analogiami – studiowanie przypadków daje punkt odniesienia. Jeżeli zachowanie prowadzi do pomyślnego rozwiązania pewnego problemu, to inny podmiot, który znajdzie się w podobnym położeniu, będzie starał się naśladować skuteczne działanie. **Uwaga.** Korzystając z wyników studium, należy pamiętać, na podstawie jakich danych formułowane są rekomendacje, jakiego konkretnego przypadku dotyczą. Posługiwanie się analogią, uzupełnianie wiedzy czy nawet poczucie panowania nad niepewnością może okazać się złudne i mieć bardzo poważne konsekwencje.

Jak widać, metoda studium przypadku nie jest pozbawiona wad czy ograniczeń. Jej wykorzystanie ma jednak istotny walor poznawczy i użyteczny, dlatego jest wykorzystywana przez wielu naukowców, zwłaszcza w przypadku nauk o nieugruntowanej metodologii – jak nauki o bezpieczeństwie.

Adam Kołodziejczyk
Aleksandra Skrabacz
Krzysztof Szwarc
Jerzy Zalewski

Rozdział 8. Opracowanie pracy dyplomowej

Wstęp

W tym rozdziale *Poradnika* zawarte będą ogólne, praktyczne uwagi dotyczące opracowywania kluczowych rozdziałów pracy dyplomowej. Ponieważ niezwykle ważnym elementem pracy badawczej jest faza projektu, zwana też fazą konceptualizacji badań, czyli po prostu opracowanie koncepcji badań, dlatego wiele uwagi na początku rozdziału poświęcono opracowaniu koncepcji badawczej, która będzie przewodnikiem dla dyplomanta i promotora w całym procesie pisania pracy dyplomowej. Aby mogła być ona lepiej zrozumiana i w związku z tym poprawnie opracowana, została przedstawiona w taki sposób, że odzwierciedla elementy strukturalne wskazujące kierunek pracy dyplomanta.

8.1. Opracowanie koncepcji badań

Aby opracować dobrą koncepcję pracy dyplomowej, dyplomant powinien uzyskać od promotora stosowną wiedzę i zapoznać się z rozdziałem 5 tego poradnika opisującym etap konceptualizacji badań. Żeby jednak pomóc dyplomantowi w zastosowaniu wiedzy metodologicznej, w tym podrozdziale opisano praktyczne doświadczenia z realizacji seminarium dyplomowego. Tak więc treści rozdziału, chociaż częściowo pokrywające się z zawartością rozdziału 5, mają charakter metodyczny. Szczególnie dobre efekty daje przekazana dyplomantowi opisana niżej struktura koncepcji ze zdefiniowanymi jej elementami. Rozwiązania dotyczące ustrukturyzowania koncepcji badawczej dla badań realizowanych na kierunku *bezpieczeństwo narodowe* (BN) sprawdziły się, ale wymagają upowszechnienia i doskonalenia. W tym podrozdziale przedstawione są doświadczenia pracowników naukowych - promotorów prac dyplomowych na kierunku BN.

8.1.1. Wybór tematu pracy dyplomowej

Propozycję tematu pracy na kierunku *bezpieczeństwo narodowe* w WAT przedstawiają do wyboru studentom promotorzy prac. Sformułowanie tytułu pracy poprzedza poszukiwanie nowego, ważnego i ciekawego tematu. Promotorzy powinni rozważyć następujące zalecenia związane z określeniem tematu pracy dyplomowej i przedłożeniem go dyplomantowi:

- Umieszczenie tematu pracy w dyscyplinie nauki o bezpieczeństwie z uwzględnieniem wiedzy na temat fenomenu bezpieczeństwa¹.
- Uwzględnienie jako ewentualnego tematu ważnych wydarzeń aktualnie rozgrywających się w kraju i na świecie.
- Uwzględnienie swoich zainteresowań badawczych, w tym subdyscyplin powiązanych z naukami o bezpieczeństwie (np. socjologia bezpieczeństwa).
- Przeszukanie zawartości posiadanej literatury, a także bazy danych w Internecie pod kątem tematu zbieżnego z własnymi zainteresowaniami poznawczymi.
- Poszukiwanie nowej perspektywy teoretycznej w ujęciu tematu (np. teoria neomedievalizmu) lub zaistniałego zdarzenia (np. wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie).
- Wykorzystanie perspektywy globalnej (planetarnej), makro (regionalnej, narodowej) i mikro (lokalnej) w analizie problemów bezpieczeństwa.
- Zakup do swojej domowej biblioteczki nowych pozycji literaturowych budzących zainteresowanie ze względu na tematykę, do wykorzystania w trakcie prowadzenia seminarium dyplomowego.
- Skupienie się na tematach, które są szczególnie bliskie danemu promotorowi i powiązanych z jego publikacjami, np. morale (różnych podmiotów), terroryzm, wojna, służby mundurowe, grupy zbrojne - PSC i PMC, kultura strategiczna (państw i organizacji międzynarodowych), intuicja (w służbach mundurowych), propaganda i dezinformacja w wojnie itp.

Tytuł ma ogromne znaczenie i trzeba go starannie przemyśleć. Jak zauważa H.F. Walcott², należy dobrze się nad nim zastanowić, zapisując pomysły pojawiające się przed ostatecznym jego zatwierdzeniem. Po przyjęciu tematu pracy przez studenta warto tytuł przedyskutować ponownie na seminarium. Powinien przykuwać uwagę czytelnika i odpowiednio go informować o zasadniczym wątku badania. Tytuł powinien być krótki. Zdaniem Silvermana może być dwuczłonowy i zawierać: zwięzły tytuł podstawowy, aby podkreślić rodzaj interesującej dyplomanta działalności, i podtytuł o charakterze bardziej opisowym.

¹ Zob. A. Kołodziejczyk, *Bezpieczeństwo jako fenomen społeczny: pojęcie bezpieczeństwa, jego interpretacje i odmiany*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne”, 2007, 14/1, 223-252.

² H.F. Walcott, *Writing Up Qualitative Research*, Newbury Park, CA Sage, 1990, s. 70-71.

Tematy zgłoszone przez A. Kołodziejczyka jako promotora w roku akademickim 2020/2021 WBLiZ zdają się spełniać te warunki:

- *Wojna o Kaszmir – jej geneza, przebieg i skutki;*
- *Rola Kurdów w walce i pokonaniu ISIS;*
- *Obraz wroga w wojnie: charakterystyczne cechy i przykłady;*
- *Prywatne firmy wojskowe w Rosji. Przykład wojny w Syrii;*
- *Czynniki warunkujące morale żołnierzy w wojnie i walce zbrojnej;*
- *Nowe narzędzia i instrumenty walki we współczesnej wojnie;*
- *Propaganda w wojnie hybrydowej Rosji przeciwko Ukrainie.*

Cytowany wyżej promotor tak opisuje proces wyboru tematu pracy dyplomowej: „Przed przyjęciem formułuję tematy na roboczo w różnych wersjach, starając się je jasno ująć. Uwzględniam zasadę: »Im krótszy temat, tym lepszy«, ale nie określam z góry liczby wyrazów składających się na tytuł. Proponowany temat powinien być tak sformułowany, aby wyczuwalny był przedmiot badań czy też jednostka analizy. Poszukuję nowych tematów lub nowej perspektywy ujęcia znanego tematu, co często wymaga dodatkowych studiów literaturowych i poświęcenia na to więcej czasu”³.

8.1.2. Elementy składowe koncepcji pracy dyplomowej

Nieodzownymi składnikami koncepcji pracy dyplomowej są: temat pracy, uzasadnienie tematu, przedmiot badań (jednostka analizy), cel bądź cele badań, problemy badawcze (główny i szczegółowe), hipotezy badawcze (główna i szczegółowe), metody badań (teoretyczne i empiryczne, a te ostatnie podzielone na ilościowe i jakościowe) oraz kluczowa dla tematu pracy wstępna bibliografia.

Tabela 8.1. Elementy struktury koncepcji badawczej do opracowania przez dyplomanta

Lp.	Typ czynności badawczych	Zdefiniowanie czynności badawczych przez dyplomanta w związku z podjętym tematem badań
1	Uzasadnienie wyboru tematu pracy - dlaczego student zainteresował się tematem badań	Wypełnia student
2	Cel badań (wynika z tematu pracy)	Wypełnia student
3	Przedmiot (teren) badań. Badany obiekt (populacja). Próba badawcza (N) - w przypadku badań ilościowych	Wypełnia student
4	Główne problemy (pytania) badawcze - bodźce intelektualne wywołujące reakcję w postaci badań naukowych	Wypełnia student

³ Wypowiedź A. Kołodziejczyka w trakcie szkolenia metodycznego pracowników Instytutu Bezpieczeństwa i Obronności WBLiZ WAT z 4.10.2021.

cd. tab. 8.1

Lp.	Typ czynności badawczych	Zdefiniowanie czynności badawczych przez dyplomanta w związku z podjętym tematem badań
5	Podstawowe hipotezy badawcze – proponowana odpowiedź na pytanie badawcze	Wypełnia student
6	Metody (techniki) badań – powtarzalne sposoby rozstrzygania różnych konkretnych zagadnień związanych z realizacją badań	Wypełnia student
7	Zmienne (niezależne i zależne) – zmienna to właściwość empiryczna mająca dwie lub więcej wartości	Wypełnia student
8	Wykaz podstawowej literatury dla tematu pracy – poprawnie (alfabetycznie) ujęta – jak bibliografia	Opracowuje student

Uwaga. Promotor konsultuje wszystkie elementy koncepcji pracy dyplomowej i akceptuje jej ostateczną wersję.

8.1.3. Uzasadnienie wyboru tematu pracy dyplomowej

Jest to pierwszy punkt koncepcji, w którym dyplomant ma udzielić odpowiedzi na pytanie: *Dlaczego wybrał ten temat?* Na ogół można się spotkać z odpowiedziami, które częściowo wskazała Anne Murcott⁴: 1) ponieważ nie był dotąd podejmowany, 2) był podejmowany, ale w niewłaściwy sposób lub 3) podejmowany w sposób niewyczerpujący i 4) jest aktualny, 5) okazał się ważny z jakiegoś powodu bądź 6) jest lub będzie użyteczny praktycznie. Konkretnie uzasadnienia wyboru tematu pracy przez dyplomantów mogą być różne, ale mają swoje źródła w podmiocie badań, przedmiocie badań i środowisku społecznym.

8.1.4. Określenie przedmiotu badań (jednostki analizy)

Zanim dyplomant sformułuje problem, musi w koncepcji zidentyfikować przedmiot badań czy też jednostkę analizy, tj. ustalić, jakie są podstawowe elementy czy też cechy badanego zjawiska. Jednostka analizy warunkuje wybór: 1) planu badawczego, 2) metody zbierania danych oraz 3) metody ich analizy. Abraham Kaplan nazwał problem wyboru jednostek analizy problemem umiejscowienia (*locus problem*)⁵.

⁴ A. Murcott, *The PhD: some informal notes*, niepublikowany referat, za: D. Silverman, *Prowadzenie badań jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 343.

⁵ A. Kaplan, *The Conduct of Inquiry*, Chandler Publishing, San Francisco 1964.

Można go opisać jako wybór podstawowego przedmiotu badań, zbioru cech do jego opisu i struktur pojęciowych, w ramach których będą formułowane hipotezy dotyczące tego przedmiotu. Warto zauważyć, że przedmiot badań jest zawarty w dobrze ujętym temacie pracy, a to jest zadanie promotora.

W naukach o bezpieczeństwie istnieje nieskończenie wiele możliwych jednostek analizy czy też przedmiotów badań. Na przykład mogą to być: stany świadomości, działania, role, osoby, osobowości, relacje interpersonalne, grupy, klasy, instytucje, cechy lub wzorce społeczne, całe społeczeństwa, a nawet kultury. Zasadniczo nie ma ograniczeń w wyborze jednostek analizy. Kiedy promotor dokonał już takiego wyboru, musi uświadomić dyplomantowi, jak dostosować procedury badawcze, zwłaszcza poziom i zakres uogólnień i sformułowań teoretycznych, w zgodzie z wybranymi jednostkami analizy. Ta część procesu badawczego ma zasadnicze znaczenie, gdyż jednostki analizy mają na tyle unikatowe właściwości, że przechodzenie od jednej do drugiej może być źródłem istotnych błędów (indywidualizmu i ekologicizmu), o czym pisano w rozdziale 5. Uogólnienia wyników badań, w których jednostkami analizy były pojedyncze osoby, a także tych, w których analizowano grupy, mogą być zupełnie różne.

Uwaga. W przypadku tematu ukierunkowanego na badania empiryczne (terenowe) istotne staje się określenie przedmiotu badań w aspekcie jego wielkości, stąd w strukturze koncepcji jest zawarte pytanie o próbę badawczą (oznaczaną literą N). Na ogół wymaga to omówienia na seminarium takich spraw jak podstawa doboru próby, operat próby i metoda jej doboru, a także, o czym dyplomanci zapominają, możliwość zrealizowania próby.

8.1.5. Ustalenie celów pracy: poznawczego i praktycznego

Dobrze zidentyfikowana jednostka analizy pozwala właściwie określić cel badań. Na przykład: tytuł książki D. Silvermana *Prowadzenie badań jakościowych*⁶ informuje nas, że jednostką analizy są badania jakościowe, a celem książki jest wskazanie, na czym polega prowadzenie tych badań. Widzimy, jak ważną kwestią jest przemysłany i dobrze sformułowany temat pracy. W pracach dyplomowych na kierunku bezpieczeństwo narodowe często wskazywane są dwa cele: poznawczy (teoretyczny) i praktyczny, ale możliwe jest ograniczenie pracy ze względu na jej temat do celów tylko poznawczych (teoretycznych) bądź wyłącznie kwestii praktycznych.

⁶ Zob. D. Silverman, *Prowadzenie badań jakościowych*, op. cit.

8.1.6. Identyfikacja problemów badawczych: głównego i szczegółowych

Promotor instruuje swoich dyplomantów, wskazując, że główny problem badawczy powinien być wyprowadzony z tematu pracy i najlepiej jeśli jest ujęty w formę pytania - nawiązując do tytułu książki Silvermana: *Jak prowadzi się badania jakościowe?* Natomiast problemy szczegółowe to kwestia powiązana z zadaniami: zasadniczo w zależności od tematu problemy szczegółowe powinny nawiązywać do tematów rozdziałów, aby nie mnożyć bytów ponad konieczność. Czasami jednak dyplomanci za problemy główne uznają problemy wyprowadzone z tytułów rozdziałów, a problemy szczegółowe z tytułów podrozdziałów. Wiele problemów ma jednak swoje konsekwencje w postaci zbyt wielu hipotez i rozmycia podstawowych wątków pracy. Dlatego zasadne wydaje się ograniczenie zakresu pracy do kilku problemów szczegółowych wynikających z tytułów rozdziałów oraz odpowiadających im hipotez.

8.1.7. Sformułowanie hipotez badawczych, głównej i szczegółowych

Hipoteza, jak już najkrócej wskazano, może być definiowana jako proponowana przez dyplomanta odpowiedź na pytanie badawcze. Jest wyrażana w postaci jasno określonego związku pomiędzy zmienną zależną Y i zmienną niezależną X. To sprawia, że promotor najpierw powinien przypomnieć swoim dyplomantom, co to jest zmienna i jakie są wyróżniane podstawowe zmienne (zob. rozdział 5). Na ogół dyplomanci poprawnie identyfikują dwa typy zmiennych, ale nie potrafią odróżnić pytania kwestionariuszowego od zmiennej. W związku z tym na przykładzie należy pokazać, na czym polega różnica.

Aby nie komplikować sprawy, zaleca się hipotezę główną traktować jako udzielenie odpowiedzi na główny problem badawczy, a hipotezy szczegółowe jako odpowiedź na problemy związane z problemami szczegółowymi ujętymi w poszczególnych rozdziałach. Oczywiście nie jest to proste i uniwersalne rozwiązanie. Ważne jest pamiętanie o czterech kryteriach poprawności formułowania hipotez. Powinny być one:

1. *jasno sformułowane,*
2. *konkretne (specyficzne),*
3. *poddające się weryfikacji za pomocą metod badawczych i*
4. *nie mogą być wartościujące*⁷.

⁷ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research Methods in the Social Sciences*, op. cit., s. 55-56.

8.1.8. Identyfikacja zmiennych: zależnych i niezależnych

Problemy badawcze są zawsze formułowane dzięki wykorzystaniu określonych pojęć, które są abstrakcjami odzwierciedlającymi zjawiska empiryczne. Aby przejść z poziomu pojęciowego na poziom empiryczny, pojęcia muszą zostać przekształcone w zmienne. To właśnie w postaci zmiennych są uwzględniane w hipotezach badawczych. Pojęcia są przekształcane w zmienne przez ich transformację w zbiór wartości.

Na przykład, kiedy badacz przypisuje liczby (jeden ze zbiorów wartości) obiektom, przekształca te obiekty w zbiór liczb. Zmienna to właściwość empiryczna mająca dwie lub więcej wartości – jeżeli badana przez nas właściwość może przybierać różne wartości, to możemy ją potraktować jako zmienną. Zmienna, która ma tylko dwie wartości, nazywana jest zmienną dychotomiczną.

Na etapie konceptualizacji badań w rozdziale 5 określono, że zmienną, którą badacz chce wyjaśnić, nazywamy *zmienną zależną*. Natomiast zmienną, za pomocą której badacz chciałby wyjaśnić zmiany wartości zmiennej zależnej, nazywamy *zmienną niezależną*. Zmienna niezależna nazywana jest również zmienną wyjaśniającą. Jest ona zakładaną przyczyną zmian wartości zmiennej zależnej. Zmienna niezależna jest zatem traktowana jako powiązana ze zmienną zależną lub jako przyczyna zmian jej wartości.

8.1.9. Dobór metod badań: teoretycznych i empirycznych

Teoretyczne metody często należą do poziomu konceptualno-teoretycznego i stanowią pewne charakterystyczne operacje myślowe. Do takich metod należą: definiowanie, analiza, synteza, wnioskowanie, porównywanie, uogólnianie, abstrahowanie. Jest im poświęcony rozdział 6 tego poradnika. Dyplomant powinien zapoznać się z będącymi do jego dyspozycji metodami teoretycznymi jeszcze na etapie opracowywania koncepcji pracy. Metody empiryczne to metody zbierania danych, które dzielą się na: 1) metody ilościowe i 2) metody jakościowe. Przy opracowaniu tego fragmentu koncepcji badań dyplomant powinien zapoznać się z rozdziałem 7 poradnika.

Uwaga. Niełatwo rozróżnić metody ilościowe i jakościowe. Na przykład metoda ankietowa często traktowana jako ilościowa może być metodą ilościowo-jakościową, kiedy kwestionariusz ankiety zawiera pytania zamknięte i otwarte. Silverman zalicza do metod jakościowych takie metody jak: wywiady (IDI – *Individual In-depth Interview*, FGI – *Focus Group Interview*), studia przypadku, obserwacje, teksty, nagrania (audio, wideo)⁸.

⁸ D. Silverman, op. cit., s. 28.

To, jakie metody zostaną wykorzystane, zależy od podjętych w pracy problemów badawczych i wyobraźni badacza. Dlatego dyplomantom zaleca się identyfikowanie właściwych dla tematu metod na podstawie analiz poszczególnych problemów badawczych. W przypadku stosowania metod ilościowych i jakościowych promotor powinien zwrócić uwagę na problem ich odpowiedniego łączenia, czyli **triangulacji**. Dobrze wykorzystywać metody jakościowe jako rekonesansowe, poprzedzające stosowanie metod ilościowych, albo po badaniach ilościowych, jako pogłębiające informacje na temat pewnych nie do końca wyjaśnionych problemów.

8.1.10. Wykaz podstawowej literatury do tematu pracy

Ujęty w koncepcji badań wstępny alfabetycznie uporządkowany wykaz literatury jest po to, aby wskazać najistotniejsze pozycje podejmujące dany temat. Dyplomant przygotowuje taki wykaz (na ogół obejmujący kilka do kilkunastu pozycji), a promotor go uzupełnia. Promotor powinien zwrócić uwagę na sposób wykonania wykazu, aby był poprawny pod względem redakcyjnym, jak w przypadku bibliografii znajdującej się na końcu pracy. Wstępny wykaz literatury (minibibliografia), po uwzględnieniu pozycji z przypisów, stanie się ostatecznie bibliografią pracy. Taka wstępna bibliografia może być także wykorzystana do opracowania przeglądu literatury i wskazania: 1) co już wiemy o wybranym temacie, 2) kto wcześniej się nim zajmował, 3) czy były prowadzone badania na ten temat, 4) na czym polega wartość podjętego tematu w stosunku do wcześniejszych pozycji.

Uwaga. W pracach dyplomowych, zwłaszcza licencjackich, nie jest konieczne tworzenie odrębnego podrozdziału poświęconego przeglądowi literatury. Krótki przegląd może być częścią szerszego wstępu do pracy.

8.2. Opracowanie rozdziału teoretycznego

Pierwszym rozdziałem pracy dyplomowej na ogół jest rozdział teoretyczny, który wiąże się ze strategią *pierwszeństwa teorii przed badaniami* omówioną w rozdziale 4 i określa podstawę teoretyczną badań. Opracowanie tego rozdziału (w pracach teoretycznych i empirycznych) obejmuje: krytyczną analizę literatury przedmiotu badań (rezultatów kwerendy), określenie kontekstu teoretycznego badań (np. teoria konfliktu, teoria instytucji totalnych), wskazanie mocnych i słabych stron dotychczasowych badań, przegląd (i klasyfikację) definicji pojęciowych istotnych dla tematu badań, wybór i uzasadnienie przyjętej definicji operacyjnej na użytek badań.

Jak już wcześniej wskazano, celem badania naukowego może być dostarczenie odpowiedzi na konkretne pytania, na przykład: jak wzbogacać naszą wiedzę o bezpieczeństwie? Jak odkrywanie nowych faktów wpływa na znalezienie „nowego” spojrzenia na ich istotę i znaczenie? Należy zaznaczyć, że w zagadnieniach związanych z badaniem bezpieczeństwa wykorzystuje się elementy kontekstowe w poszukiwaniu

nowych informacji na gruncie teoretycznym i/lub empirycznym. Każde badanie zawiera zatem więcej niż jeden typ badań i ma charakter mieszany (ang. *research mix*).

Opracowywanie rozdziału teoretycznego wiąże się z określonymi wyzwaniami, w tym zachowaniem proporcji między prostotą teorii a liczbą wyjątków, które chcemy poddać analizie. Rolą teorii jest stawić czoło chaosowi rzeczywistości, poprzez wyjaśnianie problemów o charakterze poznawczym, praktycznym, a także wdrożeniowym. Zagadnienia poznawcze pojawiają się zazwyczaj wówczas, kiedy na mocy praw rozwoju społecznego oraz łączących się z tym przeobrażeń w stosunkach społecznych powstają nowe sytuacje oraz tracą na ważności lub ulegają poważnemu osłabieniu ukształtowane przez tradycję poglądy i normy dotyczące życia społeczno-politycznego, prawnego, ekonomicznego, kulturalnego. Zatem przed teorią (opisywaniem i wyjaśnianiem) stają zadania: „poznawcze” – gruntowna analiza zachodzących przeobrażeń; „metodologiczne” – formułowanie nowych hipotez i sposobów ich sprawdzenia oraz „techniczne” – permanentne obserwowanie i zbieranie faktów/danych (wraz z rejestrem źródeł) niezbędnych do rozwiązywania problemu badawczego.

Integralnym elementem zadań poznawczych przedstawionych w rozdziale teoretycznym pracy dyplomowej jest przedstawienie wyników krytycznej **kwerendy źródeł** (łac. *querenda* – „to, czego należy poszukiwać”; ang. *query* – „zapytanie”), czyli pokazanie rezultatów aktywnego poszukiwania informacji w zbiorach archiwów, bibliotek naukowych, *think tanków* naukowo-badawczych, wydawnictw prasowych oraz cyfrowych kanałów informacyjnych. Chodzi zwłaszcza o przedstawienie wyszukanych informacji/danych, a także ich interpretacji i modyfikacji. Kwerendę przeprowadza osobiście dyplomant w czytelni instytucji przez: kierowanie pytań o sposoby korzystania ze zdigitalizowanych materiałów archiwalnych czy bibliotecznych online (np. Katalogi Biblioteki Głównej WAT umożliwiające m.in. dostęp do *E-bazy* i *E-prasy*); przeglądanie i pobieranie materiałów sieciowych, w tym opracowywanych przez firmy big tech i media społecznościowe.

Kwerenda powinna służyć dyplomantowi przedstawieniu w tym rozdziale oceny: na ile nowe wiadomości mogą kształtować naszą wiedzę o sytuacji, którą monitorujemy, identyfikujemy, analizujemy, wyjaśniamy i prognozujemy. W wyniku kwerendy dyplomant intuicyjnie wykorzystuje *prawdopodobieństwo warunkowe*, co pozwala na pokazanie przeprowadzonej analizy wstecznej, tzn. rozpoznawania i analizowania ogólnych danych, aby następnie wskazać najbardziej prawdopodobne przyczyny ich zaistnienia. Jakość materiału pozyskanego z kwerendy związana jest z dostępem do wielu kanałów informacyjnych. Zalecana jest zatem triangulacja danych z różnych nośników informacji, zapewniających, że pozyskiwane dane są bardziej przekonujące oraz pozwalają uwierzyć, że dysponujemy najlepszym zbiorem źródeł służących analizie wybranego problemu. Zarówno proces organizacji, tryb przeprowadzenia, jak i wyniki kwerendy powinny być zaprezentowane w rozdziale teoretycznym pracy dyplomowej.

Ważnym elementem rozdziału teoretycznego jest pokazanie **kontekstu teoretycznego** badań. Wybór tego kontekstu (łac. *contextus* – związek, łączność)⁹, związanego na przykład z teorią „konfliktu” (łac. *conflictus* = zderzenie), jest niewątpliwie trudniejszy od kontekstu samych obserwowanych faktów/wydarzeń towarzyszących konkretnemu konfliktowi. Jednym ze sposobów doboru kontekstu teoretycznego jest założenie, że stanowi on element procesu zdroworozsądkowego myślenia opartego na doświadczeniu i posiadanej wiedzy. Proces ten może obejmować następujący układ działań:

1. Ponieważ coś zaczyna nas interesować i intrygować, np. konflikt zbrojny, zaczynamy myśleć, jak go opisać, wyjaśnić i prognozować rozwój sytuacji.
2. Poszukujemy szerszych, teoretycznych oraz ogólniejszych związków przyczynowo-skutkowych służących poznaniu i wyjaśnieniu genezy konfliktu, jego charakteru (typologii), czasu i miejsca zaistnienia, struktury podmiotowo-przedmiotowej (główni aktorzy i strony zaangażowane), przebiegu i natężenia oraz przewidywanych skutków.
3. Aby przekonać się, że przyjęta przez nas teoria jest szersza i trafna jako wyjaśnienie (przekonująca identyfikacja i interpretacja), przedstawiamy na jej podstawie swoje nowe założenia opisowo-wyjaśniające, które weryfikujemy w wyniku badań i w rozdziale empirycznym pokazujemy uzasadnienia jej prawdziwości.

Jednym z głównych celów określenia i przedstawienia przyjętego **kontekstu teoretycznego** badań jest sprawdzenie jego statusu przez potwierdzenie występowania i następnie włączenie nowych danych do diagnozowania. Przykładowo każdy konflikt można badać na różnym poziomie ogólności, uwzględniając fakt posługiwania się wieloma ujęciami teoretycznymi podkreślającymi rolę czynnika sprawczego. Poniżej prezentujemy przykładowe rodzaje konfliktów i ich konteksty:

- **klasowy/społeczny** – na przykład wynikający z nierównomiernego dostępu do dóbr materialnych¹⁰, radykalizacji zachowań grup społeczno-zawodowych wobec braku większościowej legitymizacji władzy, rozszerzanie się nieposłuszeństwa prowadzącego do przewrotu¹¹;

⁹ „Kontekst” według *Słownika języka polskiego* ma co najmniej cztery ujęcia: 1) fragment tekstu potrzebny do dokładnego rozumienia danych wyrazów lub wyrażeń; 2) zespół czynników współistniejących, powiązanych z czymś; 3) zespół jednostek językowych, które stanowią otoczenie danej jednostki; 4) zespół odniesień niezbędnych do zrozumienia utworu literackiego, dzieła naukowego, itp. Hasło „kontekst”, <https://sjp.pwn.pl> (dostęp: 3.06.2022).

¹⁰ Często spotykaną formą jest konfrontacja pomiędzy ekonomiczną słabością państwa i jego rolą społeczną.

¹¹ Przy rozpatrywaniu takich wydarzeń należy zawsze odróżniać przewrót materialny w warunkach ekonomicznych produkcji, dający się wyjaśnić według praw społecznych i przyrodniczych, od *stricte* norm prawnych, politycznych, religijnych, kulturowych, w jakich ludzie uświadamiają sobie konflikt i rozstrzygają go.

- **ideologiczny** – zinstytucjonalizowany werbalny i materialny program działań konfrontacyjnych między grupami (blokami polityczno-wojskowymi)¹², które mają przeciwne poglądy na świat;
- **etniczno-religijny** – prześladowania oraz zagrożenie dla życia i zdrowia z racji przyjmowanych wartości światopoglądowych;
- **zbrojny** – rodzaj przemocy zbrojnej służącej osiągnięciu celów państwa, koalicji państw czy podmiotów prawnych przez wzajemne działania zbrojne przy użyciu zinstytucjonalizowanej siły i/lub ad hoc organizowanych grup uzbrojonych;
- **graniczny** – najczęstszym źródłem są resentymy historyczne i polityczne dążące do zanegowania regulacji prawnych wytyczających przebieg granic;
- **międzycywilizacyjny** – ofensywne demonstrowanie swojej wyższości przez różne etosy cywilizacyjne, np. konfrontacja zachodniej demokracji liberalnej z islamem, amerykańsko-chińska rywalizacja ideologiczno-ekonomiczno-technologiczno-kulturowa o przywództwo w świecie;
- **lokalny** – sterowany przez miejsce grupy interesów związane z mocarstwami, negujące określony ład wraz z odwoływaniem się do kontraktowania przemocy przez aktorów zastępczych: sprywatyzowana siła należąca do uzbrojonych grup najemników i/lub prywatnych armii (*warlords*)¹³.

W **teorii konfliktu** obok znaczącej roli wyznaczników ekonomicznych, politycznych i ideologicznych bardzo ważne są też uwarunkowania kulturowe mające coraz większe znaczenie dla wyjaśniania genezy najnowszych konfliktów zbrojnych, na przykład: Bałkany (1991-2001), Rwanda (1994 r.), Czeczenia (1994-2009), Afganistan (2001-2021) i Irak (2003-2011), Arabska Wiosna (2010-2012), Syria (od 2008 r.), Gruzja (sierpień 2008 r.), działania zbrojne koalicji państw w latach 2014-2018 przeciwko Państwu Islamskiemu w Iraku i Lewancie (ISIL), aneksja Krymu przez Rosję i wojna w Ukrainie od 2014 r. oraz druga faza – od 24 lutego 2022 roku.

Określenie ram kontekstowych konfliktu ma duży wpływ na zakres analiz teoretycznych, przy pomocy których zamierzamy wyjaśniać istotę badanego problemu. Mocną stroną badań z udziałem kontekstu teoretycznego jest możliwość pokazania w rozdziale teoretycznym wielowątkowych analiz, na przykład: znaczenie położenia geopolitycznego a stabilność zewnętrznego środowiska bezpieczeństwa państwa; charakter i zakres redystrybucji siły militarnej i gospodarczej; rola potencjału odporności społecznej w przeciwdziałaniu dezinformacji; wpływ stabilności – i/lub niestabilności władzy na bezpieczeństwo wewnętrzne;

¹² Np. konflikt między dwoma diametralnie różnymi systemami rządów: społeczeństwem otwartym i społeczeństwem zamkniętym.

¹³ Przyczyną takich konfliktów są dyktatury łamiące prawa człowieka i słabość wewnętrzna państwa. Dekompozycja bezpieczeństwa z udziałem przemocy zbrojnej prowadzi najczęściej do upadku władz państwowych, politycznego chaosu i braku suwerenności wewnętrznej (przykład: funkcjonowanie „państw upadłych” – *failed states*).

stopień wzrostu i rozwoju ekonomicznego a zaangażowanie w konflikty i sojusze; wpływ wielkości PKB państwa na potencjał militarny; wrogość i nienawiść wobec innego/obcego w konflikcie kulturowym.

Uwaga: słabą stroną kontekstu teoretycznego badań, o której należy pamiętać przy jego prezentowaniu, są kwestie zachowania rzetelności i trafności wskaźników pomiaru¹⁴, czyli jakość badań w sytuacji wieloznaczności ich powiązań. Przykładem jest norma „stabilność” (od łac. *stabilis* – trwałość, niezmiennność, zdolność do przywracania stanu równowagi) będąca zasadą/regułą dyskusyjną, stanowiącą również źródło rozbieżności w formułowaniu ocen. Można przyjąć, że prawdopodobna przyczyna słabości pomiaru z udziałem „stabilizacji” tkwi w różnym pojmowaniu kontekstu i jego odwzorowywaniu z udziałem konkretnego wskaźnika. Inną słabą stroną jest tendencja do ukrywania dodatkowych ocen formułowanych *implicite* i niekontrolowanych. Wówczas znaczenie teorii także nie jest jednoznaczne, skoro występują w niej terminy wielowymiarowe i wieloznaczne.

Należy zaznaczyć, że w teorii konfliktu najczęściej wykorzystuje się wskaźniki odnoszące się do norm: politycznych, ideologicznych, prawnych, społecznych, ekonomicznych, militarnych, technologicznych i kulturowych – względem działania (aktywności) zorganizowanych podmiotów/grup i artykułowanych przez nie własnych interesów. Im silniejsza pozycja międzynarodowa, wyższy poziom rozwoju gospodarczo-technologicznego i zdolności do zawierania sojuszy, tym mocniejsza artykulacja interesów – zdecydowanie słabsza w przypadku państw rozwijających się. Nie zawsze jednak sytuacja społeczno-ekonomiczna czy ustrój polityczny w państwie rozwijającym się stanowią źródło napięć kulturowych i zachowań rewidykacyjnych obliczonych na destabilizację środowiska bezpieczeństwa.

Aby uzyskać wiarygodne wyniki kontekstu teoretycznego badań, należy powiązać ogólną teorię i własne procedury tak mocno jak to możliwe. Umiejętność twórczego myślenia będzie miała duże znaczenie wówczas, kiedy dyplomant na podstawie teorii przeprowadzi w rozdziale teoretycznym samodzielną narrację analityczną problemu wraz z projekcją scenariuszy.

Chcąc zweryfikować prostą teorię, zgodnie z którą silne państwa zwiększające własny potencjał militarny mają tendencję do angażowania się w agresywną politykę międzynarodową i konflikty – można przykładowo przyjąć i przedstawić w rozdziale teoretycznym następujące relacje:

- związek pomiędzy pojęciem „wzrost potencjału militarnego” a miarą „wzrostu potencjału militarnego” (za miarę tego pojęcia można przyjąć np. wielkość ujawnianych wydatków na zbrojenia);

¹⁴ Jako „wskaźnik” rozumiemy precyzyjnie określoną ilość odpowiadającą innej, mniej precyzyjnej ilości, np. dochód narodowy brutto jako wskaźnik rozwoju ekonomicznego czy liczba aktów przemocy na tle religijnym jako wskaźnik natężenia zagrożenia wybuchu konfliktu etniczno-religijnego.

- związek pomiędzy pojęciem „wzrost uzbrojenia” a pojęciem „agresywna polityka międzynarodowa” (dezinformacja, sankcje, szantaż, puste porozumienia, ultimatum);
- związek pomiędzy pojęciem „agresywna polityka międzynarodowa” a miarą „agresywnej polityki międzynarodowej” (aneksja, działania hybrydowe bez udziału siły, interwencja z udziałem siły).

Problemem powyższego założenia jest to, że większość z wymienionych pojęć trudno zmierzyć i ogranicza to w pełni rzetelne, trafne konstruowanie scenariuszy. Bardzo przydatne są prezentowane w rozdziale teoretycznym pracy dyplomowej definicje pojęciowe i operacyjne omówione w rozdziale 3. Definicje pojęciowe określają znaczenie teoretyczne badanego zjawiska, natomiast definicje operacyjne dostarczają narzędzi do opisu specyficznych operacji myślowych pozwalających identyfikować rozmaite zjawiska, cechy i relacje, charakter zachowań społecznych oraz określać dane badanych zjawisk, np. siłę reakcji społecznego sprzeciwu czy wielkość potencjalnej energii, by zapobiec konfliktowi. Definicje operacyjne pozwalają także ustalić sens związanych z kontekstem pojęć/norm, należących do obserwowanych i opisywanych zjawisk, będących nie tylko słownym opisem spostrzeżeń, lecz także służących wyjaśnianiu i przewidywaniu.

8.3. Opracowanie rozdziału metodologicznego

Drugim rozdziałem pracy dyplomowej jest na ogół rozdział metodologiczny, istotny zwłaszcza w pracach empirycznych wymagających wielu informacji szczegółowych dotyczących działalności badawczej. Istotne jest wprowadzenie do rozdziału metodologicznego pokazujące przyjętą strategię badań. Nieodłącznym elementem towarzyszącym metodologii badań jest wskazanie czasu i miejsca badań, a więc ich terenu. Ponadto niezwykle istotne i mające wiele dalszych konsekwencji jest umiejscowienie badań, czyli określenie ich przedmiotu (jednostki analizy) i wskazanie celu czy też celów pracy. W pracach empirycznych w rozdziale metodologicznym znajduje się sformułowanie głównego problemu badawczego i problemów szczegółowych, co zostanie wskazane jako szczególnie ważne przy ustalaniu hipotezy głównej i hipotez szczegółowych (niekoniecznych w badaniach jakościowych). Kolejny element tego rozdziału to charakterystyka metod (technik) i narzędzi badawczych, a także wskazanie przyjętych zmiennych - zależnych i niezależnych. W metodologii projektów empirycznych można ponadto umieścić takie elementy jak opis badanej populacji, operatu i metody doboru próby. Ważnym, chociaż niedocenianym elementem metodologii w empirycznych pracach dyplomowych jest organizacja (model) i przebieg badań ukazujący unikalne elementy takiego projektu badawczego.

Samo słowo „metodologia” to połączenie dwóch greckich słów: *methodos* (badanie) oraz *logos* (nauka). Zatem metodologia jest nauką o metodach badań naukowych, o skutecznych sposobach dociekania ich wartości poznawczej. Może występować

w dwóch znaczeniach. W znaczeniu pragmatycznym, jako nauka o metodach działalności naukowej i stosowanych procedurach badawczych. Znaczenie apragmatyczne zakłada zaś, że jest to nauka o elementach i strukturze systemów nauk, to jest o wytworach nauki w postaci pojęć, twierdzeń, teorii naukowych¹⁵. Głównymi zadaniami metodologii zdaniem K. Ajdukiewicza są: 1) wyróżnienie typów czynności wykonywanych przy uprawianiu nauk oraz ich analiza, doprowadzająca do zrozumienia, na czym czynności te polegają; 2) opis procedury naukowej stosowanej w różnych naukach; 3) dopatrzenie się zadań, do których wykonania, świadomie lub nieświadomie, zdążają specjaliści różnych nauk, i oparta na tym kodyfikacja norm poprawnego postępowania w badaniach naukowych¹⁶.

Każda praca badawcza, a taką jest praca dyplomowa (kwalifikacyjna) będąca zwieńczeniem toku edukacji na pierwszym lub drugim stopniu studiów, powinna zawierać rozdział metodologiczny. Dowodzi on odpowiedniego poziomu wiedzy metodologicznej u dyplomanta, a także umożliwia dokładne określenie tego, co zostało przedstawione w pracy dyplomowej, w szczególności w jakim celu praca została napisana, jaki problem badawczy rozwiązano, za pomocą jakich metod oraz jakie wyniki badań uzyskał autor.

Rozdział metodologiczny jest niezbędny w pracy o charakterze badawczym, w której autor korzysta nie tylko z literatury przedmiotu, ale prowadzi własne badania – o charakterze empirycznym (praktycznym) – w celu weryfikacji przyjętych hipotez badawczych. Chociaż pewne elementy metodologiczne, takie jak cel badań czy problem główny, są zawarte we wstępie pracy kwalifikacyjnej, to w rozdziale metodologicznym nie tylko należy je powtórzyć, ale dodatkowo rozbudować, opisując poszczególne etapy procesu badawczego, którego efektem końcowym jest pisarskie ujęcie pracy dyplomowej. Stąd też rozdział metodologiczny należy napisać z punktu widzenia osoby, która już przeprowadziła badanie.

Częstym błędem w potocznym myśleniu studentów na temat rozpoczęcia pisania pracy kwalifikacyjnej jest opracowanie jej spisu treści. To błędny i niewłaściwy punkt wyjścia do rozpoczęcia prac nad opracowaniem tzw. licencjatu czy magisterki. Każde działanie naukowe powinno zacząć się od opracowania założeń metodologicznych, które stanowią „kręgosłup” procesu naukowego (badawczego). Dopiero po jego opracowaniu można przystąpić do obudowywania treścią merytoryczną. Autor przede wszystkim powinien odpowiedzieć sobie na pytania: Co jest przedmiotem i celem podjętego zamysłu naukowego? Jaki problem badawczy chcę rozwiązać? Jaka jest przypuszczalna odpowiedź na postawione problemy badawcze? W jaki sposób dojdzie do rozwiązania? Wszystkie te i inne elementy metodologiczne stanowią składową rozdziału metodologicznego.

¹⁵ J. Apanowicz, *Zarys metodologii w pracach dyplomowych z organizacji i zarządzania*, Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu, Gdynia 1997, s. 9.

¹⁶ K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, op. cit., s. 16.

Konkretyzując powyższe rozważania i nawiązując do ustaleń z poprzednich rozdziałów poradnika (rozdziały 5, 6, 7), zwłaszcza tych z podrozdziału 8.1 (koncepcja badań), dobrze opracowana koncepcja badań może stanowić element **rozdziału metodologicznego**, w którego zakres wchodzi:

- przedmiot (jednostki analizy) i cel lub cele badań;
- główny problem badawczy i problemy szczegółowe;
- główna hipoteza i hipotezy szczegółowe;
- metody i techniki badań oraz
- zmienne i wskaźniki.

Pojęcia te definiowane są na początkowym etapie badań – etapie ich konceptualizacji, co omawia rozdział 5 opracowania. Praktyczne wskazówki dla dyplomantów dotyczące opracowywania ww. terminów znajdują się w *koncepcji badawczej*, której wzór znajduje się w podrozdziale 8.1. Dobrze opracowana koncepcja badań może stanowić istotny element rozdziału metodologicznego. Obecność wskazanych w koncepcji terminów widoczna jest więc zarówno na etapie konceptualizacji badań, jak i opracowywania rozdziału metodologicznego, co może stwarzać wrażenie powtórzeń. Poniżej scharakteryzowane są składniki rozdziału metodologicznego wyznaczające po wprowadzeniu do rozdziału jego strukturę. W tym podrozdziale rozszerzamy i konkretyzujemy wiedzę na temat kluczowych składników tego rozdziału.

8.3.1. Wstęp do rozdziału metodologicznego

W zależności od typu pracy (teoretyczna, metodologiczna, empiryczna) wprowadzenie do rozdziału metodologicznego może być różne. Dobrym wprowadzeniem może być przedstawienie przyjętej *strategii badawczej* – czy jest to strategia *teoria przed badaniami*, czy *badania przed teorią* (informacje w podrozdziale 4.7). Dyplomant może także wykorzystać pierwszy punkt opracowany w koncepcji (podrozdział 8.1) i udzielić odpowiedzi na pytanie: *Dlaczego wybrał ten temat?* Na przykład może wskazać, że temat: 1) nie był dotąd podejmowany w naukach o bezpieczeństwie; 2) był podejmowany, ale w niewłaściwy od strony metodologicznej sposób lub 3) był podejmowany, ale w sposób niewyczerpujący, w wyniku czego zaistniała luka poznawcza i 4) jest aktualny w związku z zaistniałymi wydarzeniami, np. wojna Rosji przeciwko Ukrainie; 5) okazał się ważny z jakiegoś powodu – np. kryzys energetyczny; 6) jest lub będzie użyteczny praktycznie w działalności danej służby mundurowej (ochrona granic).

Jak wskazuje dotychczasowa praktyka, konkretne uzasadnienia wyboru tematu pracy przez dyplomantów mogą być różne, ale mają swoje źródła w podmiocie badań, ich przedmiocie i szeroko rozumianym środowisku społecznym (bezpieczeństwa).

8.3.2. Przedmiot i cel badań

Piszący pracę dyplomową powinni pamiętać, że w każdym postępowaniu naukowym istotnym elementem jest określenie **przedmiotu badań** oraz **celu badań** – gdy tego nie ma, pracy nie można nazwać naukową¹⁷. Zdaniem J. Apanowicza przedmiotem badań można nazwać wszelkie informacje i elementy, a także niezbędne działania, które w procesie badania są poddawane wyjaśnieniom, ostatecznie przybierającym postać twórczych wiadomości¹⁸. Natomiast J. Sztumski definiuje przedmiot badań jako „rozmaite twory życia społecznego, zarówno materialne (np. różne zbiorowości społeczne), jak również idealne, do których zaliczamy np. idee, przesady czy też wierzenia ludzi. Bez przesady można powiedzieć, że przedmiotem tych badań jest wszystko to, co składa się na rzeczywistość społeczną”¹⁹. Z kolei A. Maszke uważa, że „używając zwrotu przedmiot badań, mamy na uwadze obiekty i rzeczy w sensie dosłownym, jak i zjawiska czy zdarzenia, jakim one podlegają i w odniesieniu do których chcemy prowadzić badania”²⁰. Zatem w najprostszym rozumieniu przedmiotem badań jest to, co chcemy zbadać w zakresie spraw dotyczących bezpieczeństwa i obronności. Mając do wyboru zawarte w *Poradniku* różne rozumienia przedmiotu badań, dyplomant powinien go jasno określić w rozdziale metodologicznym, uwzględniając ustalenia zawarte w opracowanej koncepcji.

Ścisłe związany z przedmiotem pracy jest **cel badań**, który wynika bezpośrednio z tematu pracy i ma wpływ na określenie problemów badawczych i nakreślenie hipotez badawczych. Zdaniem R. Korzeniowskiego cel badań ma fundamentalne znaczenie dla całości pracy, ponieważ powinien wskazywać kierunek postępowania metodycznego w tworzeniu, przygotowaniu i prowadzeniu badań. Sama istota wskazuje na kierunek działania oraz określa stan wiedzy, jaki chce się osiągnąć²¹. W. Dutkiewicz wyjaśnia cel badań jako „poznanie naukowe istniejącej realnie empirycznie rzeczywistości społecznej, opis jakiegoś zjawiska, instytucji lub jednostki”²². Cel badań polega na uświadomieniu sobie, po co podejmujemy badania i do czego mogą być przydatne uzyskane w nich wyniki. S. Palka uważa, że „celem badań jest obiektywne i rzetelne poznanie prowadzone przy użyciu trafnych narzędzi”²³. Z kolei T. Plich i T. Bauman twierdzą, że „celem badań jest poznanie umożliwiający działanie skuteczne”²⁴.

¹⁷ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu, Gdynia 2002, s. 102.

¹⁸ Ibidem, s. 101.

¹⁹ J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, op. cit., s. 19.

²⁰ A. Maszke, *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, s. 91.

²¹ R. Korzeniowski, *Wprowadzenie do metodologii badań bezpieczeństwa narodowego*, Wyższa Szkoła Administracji Publicznej im. Stanisława Staszica, Białystok 2014, s. 38.

²² W. Dutkiewicz, *Praca magisterska. Przewodnik metodyczny*, Strzelec, Kielce 1996, s. 15.

²³ S. Palka, *Podstawy metodologii badań w pedagogice*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2010, s. 66.

²⁴ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001, s. 35.

Dyplomant piszący rozdział metodologiczny powinien pamiętać, że **cel badań** wyrażony jest zawsze w formie **zdania twierdzącego**, w jego formułowaniu można posłużyć się następującymi określeniami: **celem badań jest opisanie..., wyjaśnienie..., porównanie..., ocena... etc.**

8.3.3. Problemy badawcze

Problemy badawcze w badaniach naukowych to jeden z najważniejszych elementów metodologicznych i składnik rozdziału metodologicznego pracy dyplomowej o charakterze empirycznym. Aby odpowiednio ująć problem badawczy, należy bardzo skrupulatnie określić przedmiot i cel badań, a co za tym idzie, mieć odpowiednią wiedzę na temat badanej jednostki analizy. Dyplomanci, opisując problemy badawcze, oprócz tego, co już zostało wcześniej przedstawione w *Poradniku*, mogą wykorzystać dodatkowe znaczenia terminu „problem badawczy”.

Na przykład M. Łobocki uważa, że problem badawczy to pytanie lub zestaw pytań, na które uzyskiwane są odpowiedzi dzięki badaniom metodologicznym²⁵. Z kolei J. Sztumski twierdzi, że problemem badawczym jest wszystko to, co należy do przedmiotu zmagania badawczych, czyli to, co ukierunkowuje działania poznawcze²⁶. W *Encyklopedii zarządzania* można przeczytać, że „problem badawczy to swoiste pytanie określające jakość i wymiar pewnej niewiedzy oraz cel i granice pracy naukowej”²⁷. Problem badawczy w rozumieniu T. Plicha i T. Baumana jest pytaniem „o naturę badanego zjawiska, o istotę związków między zdarzeniami lub istotami i cechami procesów, cechami zjawiska, to, mówiąc inaczej, uświadomienie sobie trudności z wyjaśnieniem i zrozumieniem określonego fragmentu rzeczywistości, to, mówiąc jeszcze inaczej, deklaracja o naszej niewiedzy zawarta w gramatycznej formie pytania”²⁸. A. Maszke uważa, że problemy badawcze to „pytania, na które szukamy odpowiedzi w drodze badań naukowych”²⁹.

Wskazując problemy badawcze w rozdziale metodologicznym pracy dyplomowej, dyplomanci powinni pamiętać, że „muszą być rozstrzygalne empirycznie, to znaczy, że powinno być możliwe wyrażenie ich za pomocą wskaźników empirycznych lub innych kategorii języka badań ilościowych”³⁰. Opierając się na powyższych definicjach, warto zwrócić uwagę, że **problem badawczy** zawsze formułujemy w postaci **zdania pytającego**, rozpoczynając od następujących wyrażen: **Jak? W jaki sposób? Czy i dlaczego? Z jakich powodów? Jakie są motywy?**

²⁵ M. Łobocki, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2007, s. 110.

²⁶ J. Sztumski, *Wstęp do metod...*, op. cit., s. 46.

²⁷ B. Drygajło, P. Robak, *Problem badawczy*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, https://mfiles.pl/pl/index.php/Problem_badawczy (dostęp: 22.07.2022).

²⁸ T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych...*, op. cit., s. 43.

²⁹ A. Maszke, *Metody i techniki...*, op. cit., s. 94.

³⁰ S. Palka, *Podstawy metodologii...*, op. cit., s. 66.

Chcąc dokładnie zbadać przedmiot badań w pracy kwalifikacyjnej, warto również w rozdziale metodologicznym wyszczególnić **problemy szczegółowe**, które pomogą nam odpowiedzieć na główny problem badawczy. Przy ich formułowaniu można skorzystać z następujących określeń:

1. Na czym polega?
2. Kto?
3. Gdzie?
4. Kiedy?
5. Jakie są zagrożenia?
6. Czy zjawisko występuje?
7. Jakie są uwarunkowania zjawiska?
8. Jaka jest skala zjawiska?
9. Jaki jest przebieg zjawiska?
10. Jakie są skutki zjawiska?

8.3.4. Hipotezy badawcze

Próbując udzielić odpowiedzi na sformułowane w problemach badawczych pytania, należy opracować hipotezę³¹. Hipotezy definiowane są na etapie koncepcyjnej, co zaznaczono w rozdziale 5 opracowania. Praktyczne wskazówki dla dyplomantów dotyczące opracowywania hipotez w ramach koncepcyjnej zawiera podrozdział 8.1. Celem tego podrozdziału jest wskazanie możliwości wykorzystania dotychczasowych informacji i nowych znaczeń terminu „hipoteza”, aby poprawnie ująć je w rozdziale metodologicznym.

J. Zieliński hipotezą określa pewien rodzaj założeń. Według niego to naukowe przypuszczenia, za pomocą których zakładamy o istnieniu jakiegoś zjawiska lub określamy jego pewne cechy, a także ustosunkowanie do różnych zjawisk³². To przypuszczenie jest ściśle związane z problemem badawczym oraz ze współistniejącym celem. Zdaniem R. Zenderowskiego hipotezą można nazwać „nieśmiałą” odpowiedź na problem badawczy, gdyż w momencie jej tworzenia nie ma dostatecznego uzasadnienia naukowego, by móc daną odpowiedź uczynić „bardziej śmiałą”³³.

³¹ Słowo hipoteza pochodzi z języka greckiego (*hypothesis*) i oznacza założenie, przypuszczenie, za: M. Kasperski, J.W. Michniak, H. Popiel, *Metodyka przygotowania prac dyplomowych*, Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa 2015, s. 26.

³² J. Zieliński, *Metodologia pracy naukowej*, Oficyna Wydaw. ASPRA-JR, Warszawa 2012, s. 38.

³³ R. Zenderowski, *Praca magisterska. Licencjat. Przewodnik po metodologii pisania i obrony pracy dyplomowej*, wydanie IX, CeDeWu, Warszawa 2017, s. 24.

W. Zaczyński uważa, że hipoteza jest niezbędnym elementem poznania naukowego. Stanowi wstępne założenie, które pozwala wytłumaczyć występowanie danych, niespotykanych dotąd zdarzeń. Są to również świadome domysły autora, które muszą zostać potwierdzone lub też obalone w toku sporządzania pracy naukowej³⁴. Zdaniem S. Palki hipoteza to „zakładana przez badacza wstępna i niesprawdzona odpowiedź na sformułowany problem, którego prawdziwość lub fałszywość chcemy potwierdzić w toku badań”³⁵. M. Łobocki twierdzi, że hipotezy to „założenia odnoszące się do przewidywanego końcowego rezultatu badań, ale nigdy nie przesądzają o ich ostatecznych wynikach lub płynących z nich wnioskach”³⁶. Według *Encyklopedii zarządzania* hipoteza to „przypuszczenie lub domysł naukowy tworzony w celu wyjaśnienia zdarzeń, faktu lub zbioru faktów. Jest stawiana w sytuacji, gdy pewne zjawiska wymagają sprawdzenia i uzasadnienia”³⁷.

Na podstawie powyższej definicji można wyróżnić kilka dodatkowych cech hipotezy poza tymi, które znajdują się w koncepcji (podrozdział 8.1). Według R. Podgórskiego prawidłowo sformułowane hipotezy powinny:

- wskazywać na nieznane dotąd aspekty badanych faktów, procesów, zjawisk, uwarunkowań oraz być konkretne i jasno sformułowane;
- być empirycznie sprawdzalne za pomocą dostępnych metod, czyli powinny dać się zweryfikować, tzn. można je potwierdzić lub odrzucić w toku badań;
- być wolne od sprzeczności wewnętrznych, tzn. nie mogą zawierać zdań wzajemnie sprzecznych;
- być w takim stopniu ogólne, aby obejmowały swym zakresem wszystkie fakty, procesy czy zjawiska, których dotyczą;
- być pozbawione elementów wartościujących³⁸.

Mając na uwadze powyższe ustalenia, przy określaniu **hipotezy** głównej można użyć takich określeń jak: **przypuszczam, że..., uważam, że..., sądzę, że..., zakładam, że...**

Hipoteza główna jest proponowaną odpowiedzią dyplomanta na główny problem badawczy. W celu weryfikacji hipotezy głównej formułuje się hipotezy szczegółowe, które są przypuszczalnymi odpowiedziami na postawione problemy szczegółowe. W trakcie opracowywania rozdziału metodologicznego dyplomant powinien zwrócić uwagę, że do każdego problemu szczegółowego może być przypisana jedna hipoteza szczegółowa.

³⁴ W. Zaczyński, *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998, s. 61.

³⁵ S. Palka, *Podstawy metodologii...*, op. cit., s. 161.

³⁶ M. Łobocki, *Wprowadzenie do metod...*, op. cit., s. 125.

³⁷ B. Drygajło, M. Olszyńska, *Hipoteza*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Hipoteza> (dostęp: 22.07.2022).

³⁸ R. Podgórski, *Metodologia badań socjologicznych. Kompendium wiedzy metodologicznej dla studentów*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2007, s. 126.

8.3.4. Zmienne: zależne i niezależne

Zmienne to nieodłączne elementy pracy naukowej. Pojawiają się już w trakcie tworzenia ogólnego zamysłu pracy dyplomowej, co pokazuje rozdział 5. Niezależnie od wcześniejszych propozycji definicyjnych warto zapoznać się z innymi ujęciami zmiennych, co może pomóc w opracowywaniu tego zagadnienia w ramach rozdziału metodologicznego pracy dyplomowej.

W. Okoń twierdzi, że zmienna to czynnik przybierający różne wartości w badanym zbiorze³⁹. T. Pilch wskazuje, że „każde zjawisko cechuje się określonymi zmiennymi, dlatego też podjęcie badań nad nim wymaga zdefiniowania zmiennych tworzących fakt, zdarzenie czy też proces”. M. Łobocki zwraca uwagę, że „zmienne w badaniach naukowych są próbą uszczegółowienia głównego ich przedmiotu, czyli problemów badawczych, jakie zamierza się rozwiązać, i hipotez roboczych, jakie pragnie się potwierdzić lub odrzucić”⁴⁰. Zdaniem S. Palki zmienną jest „pewna właściwość przybierająca różne wartości. Jeżeli badana przez nas właściwość przybiera dwie lub więcej wartości, to jest to zmienna”⁴¹.

W badaniach realizowanych w ramach pracy dyplomowej szczególnie ważne jest określenie zmiennych w aspekcie zachodzących między nimi zależności i związków przyczynowych. Ze względu na powyższe kryterium wyróżnia się **zmienne zależne**, **niezależne**, a także **kontrolne**. Problematyka ta jest omówiona w rozdziale 5 i podrozdziale 8.1 na etapie konceptualizacji badań.

W rozdziale metodologicznym **zmienną zależną** można opisać, posługując się łacińskim terminem *explanandum* (to, co jest wyjaśniane), zaś zmienną niezależną i pośredniczącą terminem *explanans* (to, co wyjaśnia). Pierwsza zmienna charakteryzuje się tym, że jest w dużym stopniu podatna na wpływy innych zjawisk. Dyplomant w roli badacza czyni je przedmiotem badań i stara się zrozumieć, a zarazem określić ich zależność od innych zjawisk uczestniczących. Zatem zmienna zależna jest przedmiotem badania, jest także tą zmienną, którą badacz wyjaśnia w trakcie badań.

Zmiennymi niezależnymi określa się sytuacje czy też zjawiska, które w znaczącym stopniu wpływają na wynik zmiennych zależnych, a w konsekwencji na wynik pracy naukowej. Za pomocą zmiennej niezależnej dyplomant wyjaśnia więc zmiany w wartościach drugiej zmiennej⁴².

W rozdziale metodologicznym dyplomant może opisać także inne przyjęte zmienne, jeśli są istotne z punktu widzenia rzetelności procesu badawczego. Takimi zmiennymi mogą być **zmienne kontrolne** scharakteryzowane w rozdziale 5.

³⁹ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, PWN, Łódź 1984, s. 98.

⁴⁰ M. Łobocki, *Wprowadzenie do metod...*, op. cit., s. 137.

⁴¹ S. Palka, *Podstawy metodologii...*, op. cit., s. 164.

⁴² A. Maszke, *Metody i techniki...*, op. cit., s. 116.

Odrębną kategorię tworzą także **zmienne pośrednie**, określane jako zmienne modyfikujące. Są one pośrednie, ponieważ odpowiadają za łączenie zmiennych zależnych i niezależnych. Z. Skorny definiuje je jako „czynniki wewnętrzne mogące modyfikować wpływ warunków zewnętrznych na zachowanie się”⁴³.

Podjmując próbę zbadania danego zjawiska, dyplomant powinien w tym punkcie rozdziału metodologicznego wykazać, na jakiej zbiorowości czy też populacji prowadzi badania. Czy dobrany do badań przedmiot badań (zbiorowość, populacja) jest reprezentatywny w odniesieniu do całej badanej zbiorowości czy populacji. Te kryteria, a ściślej cechy przedstawiające elementy składowe danej organizacji, procesu, czynności lub innego zdarzenia, określane są jako zmienne. Mogą być one wyrażone *ilościowo* lub *jakościowo*. Zmienne ilościowe przedstawiane są liczbowo. Liczba będąca miernikiem pozwala na określenie ilości, nasilenia lub częstości występowania. Każdy miernik liczbowy może być policzony, zmierzony lub zważony. Zmienne jakościowe określa się słownym opisem.

8.3.5. Wskaźniki badawcze

Dla procesu badawczego opisanego w następnym podrozdziale rozdziału metodologicznego istotne jest to, by po określeniu zmiennych ustalić, czym będziemy się posługiwali, aby móc mówić o występowaniu tych zmiennych, czyli przedstawić **wskaźniki** dla badanego procesu.

Według J. Apanowicza wskaźnik to szczególna wartość, pewne zdarzenie lub charakterystyczne zjawisko, na podstawie którego z pewnością bądź z ustalonym lub wyższym od przeciętnego prawdopodobieństwem wyciągamy wnioski o występowaniu interesującego nas w badaniach zjawiska⁴⁴. Zdaniem Z. Krzysztoszek wskaźnik jest „pewną cechą, zdarzeniem lub zjawiskiem, na podstawie którego wnioskujemy z całą pewnością lub z określonym prawdopodobieństwem wyższym od przeciętnego”⁴⁵. Natomiast A. Maszke uważa, że „wskaźnikiem jest pewna cecha, na podstawie zaistnienia której możemy stwierdzić, że występuje jakieś zjawisko czy zdarzenie, które nas interesuje”⁴⁶.

Zdaniem S. Nowaka wskaźniki można podzielić na: **definityjne**, **empiryczne**, **inferencyjne**. Wskaźniki definityjne wskazują rodzaj powiązania wskaźnika ze wskazywaną przez niego wartością. Ze wskaźnikami empirycznymi mamy do czynienia, gdy cecha wskazywana oraz wskaźnik są obserwowalne, przez co relacja zachodząca pomiędzy nimi jest związkiem empirycznym. Wskaźniki inferencyjne nie definiują zjawiska wskaźnikowego oraz nie są obserwowalne.

⁴³ Z. Skorny, *Prace magisterskie z psychologii i pedagogiki*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1984, s. 45.

⁴⁴ Ibidem, s. 54.

⁴⁵ Z. Krzysztoszek, *Uwarunkowania, założenia i metody badań pedagogicznych*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1997, s. 71.

⁴⁶ A. Maszke, *Metody i techniki...*, op. cit., s. 121.

W przypadku przyjęcia strategii teoria przed badaniami przy dobieraniu wskaźników do zmiennych należy najpierw zapoznać się z teoriami bezpośrednio lub pośrednio związanymi z danym tematem – powrót do rozdziału teoretycznego (podrozdział 8.3). Po analizie kontekstu teoretycznego opracowuje się właściwe wskaźniki dla przyjętych zmiennych. Na ogół konieczne jest ustalenie nie jednego, a kilku wskaźników.

8.3.6. Metody, techniki i narzędzia badawcze

Metoda badań. Po określeniu istotnych metodologicznych aspektów badań, takich jak przedmiot i cel badań, wskazaniu szczegółowych problemów badawczych i hipotez oraz ustaleniu zmiennych i wskaźników, należy wskazać czynniki pozwalające na przeprowadzenie badania naukowego, a dokładniej opisać sposób, w jaki przeprowadzimy badanie. Aby rozpocząć opis przyjętych metod badawczych, warto najpierw pogłębić wiedzę na temat pojęcia „metoda”, „technika” i „narzędzie badawcze” (rozdziały 5 i 6) i powrócić do ustaleń zawartych w koncepcji pracy (podrozdział 8.1).

W rozumieniu znaczenia terminu „metoda” pomocna może być też analiza wskazanych niżej znaczeń. Według T. Kotarbińskiego metoda jest sposobem osiągnięcia zakładanego celu oraz działaniem stosowanym systematycznie, a więc w sposób powtarzalny⁴⁷. Sposób to nic innego jak tylko pewna sekwencja działań służących osiągnięciu pewnego nakreślonego celu⁴⁸. Jeżeli ten sposób będzie stosowany przez badacza systematycznie, to nazwiemy go metodą działania. Według R. Zenderowskiego metodą nazywamy odpowiedź na krótkie pytanie: w jaki sposób dojść do rozwiązania problemu badawczego?⁴⁹. Zgodnie z *Encyklopedią zarządzania* metoda badawcza to „sposób pracy badawczej charakteryzujący się zarówno określonymi czynnościami postępowania (procedurą badawczą), jak i zastosowaniem odpowiednich narzędzi badawczych. Istota metody badawczej powinna zmierzać do skoordynowania sposobu postępowania z zakładanym celem badań”⁵⁰. Zdaniem S. Nowaka metody badawcze to „przede wszystkim typowe i powtarzalne sposoby zbierania, opracowywania, analizy i interpretacji danych empirycznych, służące do uzyskiwania maksymalnie [...] uzasadnionych odpowiedzi na stawiane w nich pytania”⁵¹.

⁴⁷ T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie*, Ossolineum, Warszawa 1973, s. 86.

⁴⁸ T. Jemiolo, A. Dawidczyk, *Wprowadzenie do metodologii badań bezpieczeństwa*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2008, s. 20.

⁴⁹ R. Zenderowski, *Praca magisterska...*, op. cit., s. 27.

⁵⁰ A. Cichorczyk, *Metoda badawcza*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, https://mfiles.pl/pl/index.php/Metoda_badawcza (dostęp: 22.07.2022).

⁵¹ S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2007, s. 21.

Technika badawcza. W zależności od przyjętej w badaniu metody badawczej po analizie korzyści i strat dyplomant przyjmuje i opisuje w rozdziale metodologicznym konkretną technikę badawczą, uwzględniając wskazania zawarte w rozdziale 5 i 6. Warto pamiętać, że w literaturze przedmiotu czasami trudno określić różnicę między metodą i techniką. Poniżej przytoczono różne rozumienia pojęcia „technika badawcza”.

Na przykład A. Maszke wskazuje, że **technika badawcza** to „zespół konkretnych czynności wykonywanych zgodnie z określonymi zasadami, w wyniku których uzyskuje się materiały i informacje niezbędne do dalszych czynności badawczych”⁵². Natomiast T. Pilch przyjmuje, że techniki badań są „czynnościami określonymi przez dobór odpowiedniej metody i przez nią uwarunkowanymi”. Czynności te w sensie logicznym są pojęciami podrzędnymi w stosunku do metody, a w sensie rzeczowym o znacznie węższym zakresie niż metoda. Technika badawcza ogranicza się do czynności pojedynczych lub pojedynczo jednorodnych⁵³. R. Podgórski uważa technikę badawczą za „szczegółowy sposób wykonywania danego rodzaju zadań badawczych, sposób gromadzenia materiałów [...]”⁵⁴.

Jako technikę można określać sposób uzyskiwania danych, informacji czy materiałów. Dane te muszą zostać utrwalone, aby badacz lub inna osoba upoważniona przez jakiś czas mogli się do nich odwołać. Najczęściej rejestruje się je w postaci pisemnej, lecz może to być też zapis magnetofonowy, filmowy czy fotograficzny.

Narzędzia badawcze. Zastosowanie każdej metody i techniki badawczej wymaga przygotowania wcześniej określonych i adekwatnych do nich narzędzi badawczych. Informacja o wybranych narzędziach badawczych powinna znaleźć się w rozdziale metodologicznym, a samo narzędzie powinno stanowić załącznik do pracy dyplomowej (kwestionariusz ankiety, scenariusz wywiadu, arkusz obserwacji itp.). Narzędzia badawcze to także podstawowe instrumenty służące do zapisywania zebranych informacji oraz rejestrowania sytuacji, które w przyszłości, przy formowaniu wniosków mogą okazać się bardzo pomocne. Są to też liczne środki materialne, wysoce zautomatyzowane, elektroniczne, zapewniające poprawne gromadzenie danych i funkcjonowanie procedury badawczej.

Uzupełniając informację na temat narzędzi badawczych użytych przy zastosowaniu konkretnych metod badawczych (poświęcone są temu rozdziały 6 i 7), czasami określa się narzędzie badawcze jako „przedmiot, za pomocą którego realizuje się daną technikę zbierania materiału badawczego”⁵⁵. Współcześnie, w związku z informatyzacją badań, narzędziami badawczymi w badaniach naukowych mogą

⁵² A. Maszke, *Metody i techniki...*, op. cit., s. 205.

⁵³ J. Apanowicz, *Metodologia ogólna*, op. cit.

⁵⁴ R. Podgórski, *Metodologia badań socjologicznych...*, op. cit., s. 190.

⁵⁵ Ibidem, s. 202.

być przedmioty, urządzenia techniczne czy aparatura pomiarowa służące do realizacji wybranej techniki badań, a także instrumenty wykorzystywane do technicznego zbierania i rejestrowania danych. Informacja o wybranych instrumentach zbierania i rejestrowania danych powinna się znaleźć w charakteryzowanym tu rozdziale.

8.3.7. Dobór próby badawczej

W pracach empirycznych dyplomanci za pomocą narzędzi badawczych kolekcjonują dane po to, aby przetestować swoje hipotezy oraz uzyskać empiryczne podstawy wyjaśniania i przewidywania. Mając skonstruowane narzędzie pomiarowe pozwalające uzyskiwać odpowiednie dane z punktu widzenia problemu badawczego, muszą jednak zadbać o to, aby wnioski i prognozy można było uogólnić. Tylko wtedy bowiem będą miały wartość naukową. Jak pokazano w rozdziale 6, uogólnianie to jeden z podstawowych etapów procesu badawczego. Jest ważne nie tylko z punktu widzenia testowanych hipotez, lecz także z powodu możliwości dokonywania szerszego opisu badanego zjawiska.

Ponieważ zebranie danych od wszystkich osób objętych problemem badawczym 1) nie jest zazwyczaj możliwe, 2) jest niepraktyczne lub 3) jest zdecydowanie za drogie, dyplomanci mogą wyprowadzać precyzyjne wnioski dotyczące wszystkich analizowanych obiektów/populacji (całego zbioru) na podstawie niewielkiej liczby obiektów/reprezentantów populacji (podzbioru), pod warunkiem że podzbiór ten jest reprezentatywny dla całego zbioru. Na przykład w badaniach *percepcji bezpieczeństwa narodowego wśród studentów kierunku bezpieczeństwo narodowe WAT* można wykorzystać dane na temat preferencji pochodzące z badań niewielkiej liczby studentów będących reprezentacją wszystkich studentów kierunku bezpieczeństwo narodowe w uczelni. Aby to zrobić, należy przeprowadzić poniższe działania, które powinny być opisane w rozdziale metodologicznym.

Populacja. Prowadząc badania empiryczne za pomocą wybranej metody i techniki badawczej, dyplomant powinien dokładnie wiedzieć, kogo chce poddać badaniu, czyli określa i opisuje obiekt (zbiór) poddawany badaniu. Mogą to być populacje ludzi, studenci, rodziny, grupy społeczne, gospodarstwa domowe bądź instytucje, grupy zawodowe i firmy. **Populacja** w ujęciu metodologicznym to „zbiór wszystkich przypadków wykazujących określone cechy”⁵⁶. Inaczej mówiąc, całkowity zbiór obiektów poddawanych analizie czy też całkowity zbiór danych nazywany populacją. W podanym wyżej przykładzie badaniu może zostać poddana cała populacja studentów kierunku bezpieczeństwo narodowe WAT. Populacja powinna zostać określona w terminach: 1) obiektów, które się na nią składają (studenci), 2) zakresu (studenci wszystkich roczników kierunku bezpieczeństwo narodowe WAT, 3) czasu (aktualnie studiujący – 2023 rok). Bazując na przykładzie studentów, można przyjąć, że w uczelni na kierunku bezpieczeństwo narodowe studiuje 3500 studentów.

⁵⁶ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods in the social sciences*, op. cit., s. 145.

Próba. Jest to podzbiór danych pochodzący z populacji i będący podstawą uogólnień na całą populację.

Jednostka doboru próby. Pojedynczy obiekt tej populacji, z której będzie pobierana próba (studenci kierunku bezpieczeństwo), nazywany jest **jednostką doboru próby**. Są one zazwyczaj charakteryzowane przez cechy ilościowe, które mają istotne znaczenie z punktu widzenia problemu badawczego. Na przykład, jeżeli populacja jest definiowana jako studenci kierunku bezpieczeństwo narodowe WAT, którzy studiują w 2023 roku, to jednostką doboru próby jest pojedynczy student tego kierunku studiujący w 2023 roku.

Rudolph J. Rummel, badając zachowanie ludzi w trakcie konfliktów wewnętrznych i międzynarodowych, zbierał przez trzy lata dane dotyczące zachowań ludzi (takich jak zabójstwa, walki partyzanckie, czystki, rozruchy, rewolucje, akcje wojskowe, wojny) w 22 konfliktach wewnętrznych i międzynarodowych dla 77 różnych narodów. W badaniu tym jednostką doboru próby były narody, które musiały spełnić dwa kryteria: 1) mieć polityczną suwerenność przynajmniej przez dwa lata, wyrażającą się w nawiązaniu dyplomatycznych stosunków z innymi państwami i posiadaniu ministerstwa spraw zagranicznych; 2) liczba ludności nie mniejsza niż 800 000⁵⁷.

Operat próby. Najkrócej rzecz ujmując, jest to podstawa doboru próby⁵⁸. Mając zdefiniowaną populację, dyplomanci realizujący badania empiryczne dobierają próbę, która ma adekwatnie reprezentować tę populację (w naszym przykładzie są to wszyscy studenci kierunku BN WAT w 2023 roku). Odpowiednie procedury polegają na pobieraniu próby z podstawy doboru próby, którą tworzy dostępna w dziekanacie Wydziału Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania pełna lista jednostek doboru próby, czyli wszystkich studentów kierunku bezpieczeństwo narodowe. W sytuacji idealnej, jak ta podana w naszym przykładzie, podstawa doboru próby, czyli **operat**, zawiera wszystkie jednostki składające się na daną populację. W praktyce jednak takie listy rzadko istnieją, badacze zazwyczaj tworzą listę zastępczą.

Z racji tego, że mogą istnieć ograniczenia w przebadaniu osób z całego operatu, wynikające z czasu przeprowadzenia badania, jego kosztów lub innych uwarunkowań (np. zbyt duża liczba elementów w danej populacji), należy dokonać wyboru próby do dalszych badań, tworząc listę dodatkową. W rozumieniu prowadzonych badań empirycznych próba będzie zatem częścią zbiorowości, której elementy zostały wybrane do dalszych badań. Istotne przy wyborze próby jest to, aby była ona reprezentatywna, stąd też operat powinien być aktualny i kompletny. Pobieranie próby po to, aby otrzymać informacje o określonej właściwości konkretnej

⁵⁷ Zob. R.J. Rummel, *Dimensions of Conflict Behavior within and between Nations*, [in:] J.V. Gillespie, B.A. Nesfold (ed.), *Macro-quantitative Analysis: Development and Democratization*, Newbury Park 1971, California: Sage.

⁵⁸ I. Migas, *Operat losowania*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, https://mfiles.pl/pl/index.php/Operat_loswowania (dostęp: 22.07.2022).

i skończonej populacji, jak studenci kierunku BN WAT, nazywane jest zazwyczaj doborem reprezentacyjnym. Jeżeli jakiś zbiór elementów nie ma żadnej szansy na to, aby znaleźć się w próbie, to należy zawęzić definicję populacji. Oznacza to, że cechy tego zbioru elementów pozostaną nieznane i nie będzie można poznać dokładnej charakterystyki populacji.

Schematy doboru próby. Kolejnym krokiem jest wybranie metody doboru próby, czyli sposobu, w jaki elementy populacji zostaną z niej dobrane do badania. Zatem dyplomant powinien podjąć decyzję, w jaki sposób z populacji 3500 studentów kierunku BN, która jest dla niego operatem losowania, wybrać próbę liczącą np. 100 studentów, w stosunku do których ma odpowiednie możliwości techniczne, aby poddać ich badaniu.

Dobór próby dzieli się zasadniczo na dwie grupy: **dobór losowy** (probabilistyczny) i **dobór nielosowy** (nieprobabilistyczny)⁵⁹. Istotą **doboru losowego** jest zasada, że każda jednostka populacji ma jednakową szansę dostania się do próby. Dobór ten w przeciwieństwie do **doboru nielosowego** pozwala na określenie prawdopodobieństwa, z jakim każdy element populacji może zostać włączony do próby. Prowadzący badania ilościowe dyplomant dysponuje czterema podstawowymi metodami doboru losowego: 1) dobór losowy prosty, 2) dobór losowy systematyczny, 3) losowanie warstwowe i 4) losowanie grupowe.

Rozróżnia się następujące schematy losowego doboru próby⁶⁰:

1. **Dobór losowy prosty** jest najprostszym sposobem doboru próby badawczej. To losowanie indywidualne nieograniczone, które polega na bezpośrednim i nieograniczonym doborze jednostek badanych do próby statystycznej wprost z populacji generalnej i bez ograniczeń. Wśród technik doboru losowego prostego stosuje się wiele sposobów bezpośredniego i nieograniczonego doboru. Losowanie indywidualne nieograniczone jest podstawowym sposobem doboru probabilistycznego i elementem wszystkich bardziej złożonych losowych schematów doboru próby. W losowaniu tym każdy z elementów składających się na całą populację (oznaczaną dużą literą N) ma takie samo niezerowe prawdopodobieństwo dostania się do próby. Klasycznym sposobem jest losowanie za pomocą urny. Polega ono na zastąpieniu poszczególnych jednostek badanych losami (numerami), które umieszcza się w odpowiedniej urnie, a następnie po wymieszaniu losuje się, z zachowaniem wszelkich reguł prawdopodobieństwa, odpowiednią liczbę losów niezbędną do badań. Próba tak dobrana ma wszelkie cechy próby reprezentacyjnej. Drugim sposobem doboru jednostek do próby jest

⁵⁹ *Metody doboru próby badawczej*, Biuro Badań Marketingowych, <http://www.bbm.com.pl/metodologia-badawcza/proba-badawcza/> (dostęp: 22.07.2022).

⁶⁰ Por. Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, op. cit., s. 198-200.

losowanie za pomocą tablicy liczb losowych. Polega to na ponumerowaniu wszystkich jednostek populacji generalnej i odczytaniu w ustalonej kolejności liczb z tablic liczb losowych. **Uwaga:** przykład doboru próby losowania indywidualnego nieograniczonego przy pomocy tablic liczb losowych opisany jest w zalecanym podręczniku *Metody badawcze w naukach społecznych*⁶¹. Procedura doboru losowego gwarantuje, że prawdopodobieństwo włączenia każdego elementu populacji do próby będzie jednakowe. Prawdopodobieństwo to wynosi n/N , gdzie n oznacza wielkość próby, a N wielkość populacji.

2. **Dobór losowy systematyczny** – również należy do typu losowania bezpośredniego, ale ograniczonego. Mianowicie dobór ten jest ograniczony do jednostek z pewnego przedziału liczbowego. Metoda doboru losowego systematycznego polega na wyborze z uporządkowanego zbioru jednostek populacji odpowiedniej liczby jednostek w równych odstępach (interwałach). Ten typ losowania próby jest szczególnie polecany dla dyplomantów prowadzących ilościowe badania empiryczne, ponieważ jest wygodniejszy niż losowanie indywidualne nieograniczone. W sytuacji gdy badacz nie ma doświadczenia w stosowaniu różnych technik pobierania próby, a ma skonstruować próbę, łatwiej mu będzie wybierać co K -ty element, niż korzystać z tablic liczb losowych. Próby systematyczne łatwiej pobierać także wtedy, gdy populacja jest bardzo duża, lub wtedy, gdy pobrana próba ma być bardzo liczna. Jeżeli chcemy pobrać próbę stuosobową, pochodzącą z populacji składającej się z 10 000 osób, to będziemy wybierać co setną osobę ($K = N/n = 10\ 000/100 = 100$). W losowaniu systematycznym każdy element populacji może zostać wylosowany do próby z prawdopodobieństwem $1/K$. W losowaniu tym może się jednak pojawić cykliczne wahanie (określony wzorzec) danych, przypadające co każde K elementów. **Uwaga:** przykład doboru losowego systematycznego opisany jest w cytowanym podręczniku⁶².
3. **Dobór losowy warstwowy** – polega na podziale całej populacji generalnej na tzw. warstwy i w obrębie każdej z nich bezpośrednim losowaniu niezależnych prób. Podział populacji na warstwy musi być przeprowadzony w taki sposób, aby każdy element wchodził tylko do jednej warstwy i znajdował się w którejś z nich. Same warstwy powinny być jednorodne i istotnie różnić się między sobą. Innymi słowy, oznacza to, że tworzymy zbiór homogenicznych grup wyodrębnionych ze względu na badane zmienne. Losując z każdej grupy oddzielnie, otrzymujemy zbiór homogenicznych prób, które połączone razem tworzą próbę bardziej heterogenicznej populacji. Zabieg

⁶¹ Ibidem, s. 200-201. Zob. także: *DODATEK D: liczby losowe*, s. 582-584.

⁶² Ibidem, s. 202.

ten zwiększa poziom dokładności oszacowań parametrów. Wyróżnia się dwa rodzaje doboru losowania warstwowego: dobór proporcjonalny i dobór nieproporcjonalny. Losowanie warstwowe ma na przykład zastosowanie w badaniach populacji składających się z różnych grup mundurowych, które staną się podstawowymi jednostkami analizy. **Uwaga:** szczegółową procedurę losowania warstwowego (proporcjonalną i nieproporcjonalną) dyplomanci mogą znaleźć w cytowanych opracowaniach metodologicznych⁶³.

4. **Dobór losowy grupowy (zespołowy)** – jest czwartym zalecanym rodzajem pobierania próby losowej w naukach społecznych. Najczęściej stosuje się go w badaniach prowadzonych na dużą skalę, ponieważ jest **najmniej kosztownym schematem pobierania próby**. Losowanie grupowe polega na: 1) wcześniejszym określeniu dużych zbiorowości zwanych grupami i 2) następnie losowaniu określonej liczby grup za pomocą losowania indywidualnego nieograniczonego lub losowania warstwowego. W zależności od problemu badawczego można włączyć do próby wszystkie elementy z danej grupy lub wybrać ich określoną liczbę. Wykorzystując losowanie indywidualne nieograniczone lub losowanie warstwowe, losuje się bezpośrednio nie jednostki badawcze, lecz ich zespoły, a więc grupy tych jednostek, np. rodziny, klasy szkolne, zakłady pracy, dzielnice itp. Dobór próby w tym schemacie polega na wylosowaniu do próby pewnej liczby grup i badaniu wszystkich jednostek należących do nich. Istnieją dwa sposoby doboru losowego grupowego: dobór z jednakowymi prawdopodobieństwami wyboru oraz dobór z różnymi prawdopodobieństwami wyboru. **Uwaga:** instrukcję, jak dokonać losowania grupowego próby, zawiera podręcznik *Metody badawcze w naukach społecznych*⁶⁴.

Opisane cztery metody losowego doboru próby to podstawowe schematy losowania stosowane w naukach społecznych i co za tym idzie także w naukach o bezpieczeństwie. Nie wyczerpują oczywiście wszystkich możliwych procedur losowania. Więcej informacji na ten temat zawiera polecana w *Poradniku* literatura.

Schematy doboru nielosowego (nieprobabilistyczne)⁶⁵ są metodami, w których nie stosuje się procedury losowania, lecz przy doborze próby kieruje się innymi czynnikami, często subiektywnymi decyzjami badacza, opartymi na wiedzy i znajomości struktur badanej populacji. W naukach społecznych i naukach o bezpieczeństwie zazwyczaj wykorzystuje się trzy rodzaje prób pobrane w sposób nielosowy.

⁶³ Ibidem, s. 202-204. Zob. także: R. Ackoff, *The Design of Social Research*, Chicago: University of Chicago Press 1953.

⁶⁴ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, op. cit., s. 204-206.

⁶⁵ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, J. DeWard, *Research methods in the social sciences*, op. cit., s. 145.

Są to: 1) próba okolicznościowa, 2) próba celowa i 3) próba kwotowa.

1. **Dobór okolicznościowy (przypadkowy)** – polega na zupełnie przypadkowym (na „chybił trafił”) doborze pewnych jednostek, które w danej (przypadkowej) sytuacji znalazły się w dogodnym zasięgu. Może to być np. wywiad na ulicy czy w sklepie w czasie przypadkowych sytuacji. Tak więc próba okolicznościowa to próba, którą tworzą osoby łatwo dostępne. W warunkach uczelni dyplomanci mogą wybrać przypadkowo wybranych na ulicy obywateli i wysondować opinie na tematy dotyczące różnych problemów bezpieczeństwa. W przypadku próby okolicznościowej nie ma żadnych możliwości określenia stopnia jej reprezentatywności i dlatego na jej podstawie nie można oszacowywać parametrów populacyjnych⁶⁶.
2. **Dobór celowy** – do próby celowej, określanej czasami jako **próba ekspercka**, badacze dobierają osoby w sposób subiektywny, starając się określić próbę, która wydaje się reprezentować jakąś szczególną populację, np. znawców problematyki bezpieczeństwa narodowego. W tym przypadku szansa zakwalifikowania określonej osoby do próby zależy od subiektywnej oceny badacza. Ponieważ najczęściej trudno określić, dlaczego badacze kwalifikują niektóre osoby jako należące do próby, niełatwo też w przypadku każdej osoby określić jej prawdopodobieństwo zakwalifikowania się do próby. Mimo to próby celowe były i są z sukcesem wykorzystywane w NoB, ich celem jest np. wskazanie kierunków czy ryzyka zagrożeń dla bezpieczeństwa narodowego⁶⁷.
3. **Dobór kwotowy** – podstawowym celem tworzenia **próby kwotowej** jest uzyskanie **maksymalnego podobieństwa do populacji wyjściowej**. W doborze próby możliwe jest określenie przez badacza, w sposób arbitralny, które z jednostek populacji generalnej znajdują się w próbie. Dobór kwotowy opiera się więc na znajomości struktury populacji generalnej. Do próby dobiera się te elementy, które spełniają żądane cechy w taki sposób, aby ich rozkład w próbie odpowiadał rozkładowi tych cech w populacji generalnej. W przypadku próby kwotowej, podobnie jak przy innych próbach opartych na doborze nielosowym, nie możemy dokładnie oszacować parametrów populacyjnych na podstawie danych otrzymanych z jej badania⁶⁸.

8.3.8. Założenia i ograniczenia badawcze

Informacja o założeniach i ograniczeniach badawczych jest niezbędna w każdej pracy dyplomowej. Dyplomant, podejmując działania zmierzające do poznania przedmiotu badań, ma coraz większą świadomość, że nie będzie w stanie zbadać

⁶⁶ Por. ibidem, s. 198-199.

⁶⁷ Jest to często stosowana przez doktorantów WAT metoda doboru próby w wywiadzie eksperckim.

⁶⁸ Zob. Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze...*, op. cit., s. 199-200.

wszystkich aspektów danego zjawiska czy procesu. Zatem z góry i świadomie zakłada określony sposób postępowania, wyznaczając pewne ramy prowadzonych badań, poza które celowo i konsekwentnie nie będzie wychodził. Zobrazowaniem przyjętego założenia badawczego może być podawany w tym podrozdziale przykład dotyczący badanych studentów kierunku BN, w którym zakładamy, że będą to tylko osoby studiujące na drugim roku studiów pierwszego stopnia.

Z kolei ograniczenia pozwalają na wybranie tych obszarów z zakresu przedmiotu badań, które zostaną poddane procesowi poznawczemu, a w ocenie autora są najważniejsze lub go interesują. Dyplomant zdaje sobie sprawę z tego, że poza wybranymi obszarami są jeszcze inne, ale ze względu na różne uwarunkowania, np. objętość pracy kwalifikacyjnej, termin jej wykonania, możliwość przeprowadzenia badań empirycznych, celowo ich nie podejmuje. Bazując na przykładzie studentów kierunku BN, mogą to być osoby z drugiego roku studiów pierwszego stopnia, ale autor przyjmuje ograniczenie, że będą to tylko kobiety.

Założenia i ograniczenia są szczególnie przydatne w pracach teoretycznych dotyczących problematyki bezpieczeństwa, w których przedmiot badań jest bardzo obszerny i można go badać w wielu aspektach i przy zastosowaniu różnorodnych metod badawczych. Chcąc uniknąć zarzutów dotyczących pominięcia tego lub innego wątku, podaje się dokładne założenia i dostrzegane ograniczenia.

8.4. Opracowanie rozdziału empirycznego

Trzecim elementem pracy kwalifikacyjnej jest rozdział empiryczny obecny w pracach dyplomowych podejmujących badania empiryczne. Po odpowiednim wprowadzeniu do wątku empiryczno-obszernego możliwa jest charakterystyka socjodemograficzna tych badanych, którzy odpowiedzieli na prośbę dyplomanta i wypełnili przekazane im narzędzia badawcze, np. kwestionariusze ankiet czy też wywiadów adresowanych do ekspertów. Rozdział ten zawiera na ogół prezentacje (tabele, wykresy) w postaci frekwencji, kowariancji czy innych statystyk według przebadanych problemów.

Bardzo istotnym elementem tego rozdziału są charakterystyki i interpretacje danych empirycznych mających związek z hipotezą roboczą ustaloną na etapie konceptualizacji badań. Elementem końcowym rozdziału empirycznego powinny być wnioski i rekomendacje wynikające z badań uporządkowane według zbadanych problemów. Rozdział ten w pracach dyplomowych nabiera wartości, kiedy wskazuje nie tylko na konsekwencje praktyczne badań, lecz także znaczenie teoretyczne uzyskanych wyników.

Wprowadzenie do rozdziału powinno zawierać opis metodyczny, a zatem: 1) cel prowadzenia badań empirycznych lub nawiązanie do celu pracy; 2) problem badawczy; 3) hipotezę badawczą sformułowaną w postaci twierdzenia; 4) uzasadnienie wyboru metod, technik i narzędzi badawczych wykorzystanych w badaniu.

Jak wykazaliśmy powyżej, istotną częścią rozdziału empirycznego powinna być charakterystyka socjodemograficzna badanych. Liczba i rodzaje charakterystyk nie są z góry określone, zazwyczaj zależą od przedmiotu badania. Za podstawowe uznaje się jednak: wiek, płeć, wykształcenie, miejsce zamieszkania czy status zawodowy. Dane o badanych mogą być przedstawiane w postaci tekstowej lub tabelarycznej (tab. 8.2).

Tabela 8.2. Przykładowa charakterystyka próby badawczej $N = 100$

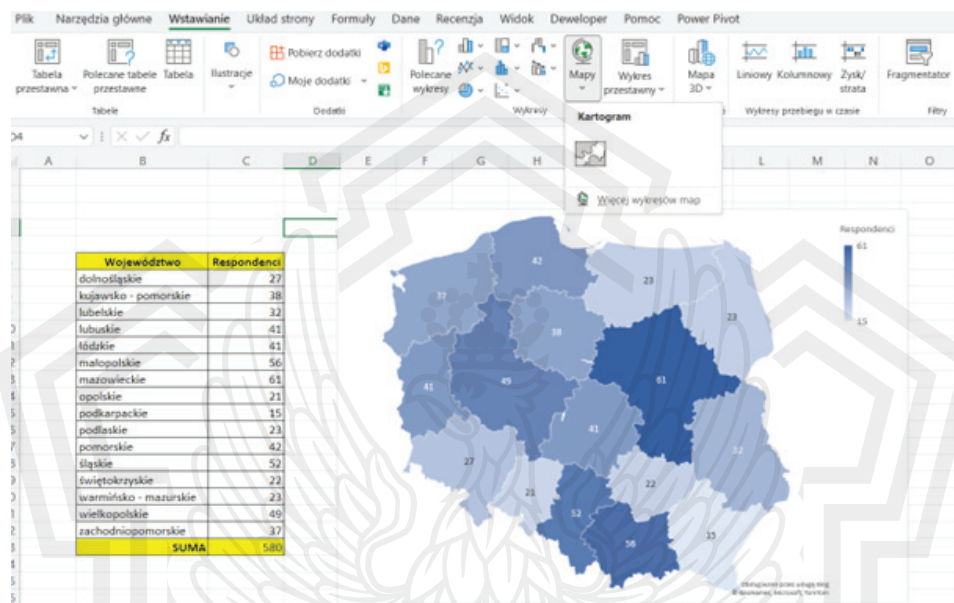
Płeć	Kobieta		Mężczyzna			
	53	47				
Wiek	≤ 17 lat	18-29 lat	30-39 lat	40-49 lat	50-59 lat	≥ 60 lat
	7	13	17	22	23	18
Wykształcenie	Podstawowe	Zawodowe	Średnie	Wyższe		Podyplomowe
	4	10	45	36		5
Miejsce zamieszkania	Wieś	Miasto do 20 tys. mieszkańców	Miasto do 100 tys. mieszkańców	Miasto do 250 tys. mieszkańców		Miasto powyżej 250 tys. mieszkańców
	13	24	17	26		20
Status zawodowy	Uczeń/ student	Bezrobotny	Zatrudniony	Przedsiębiorca		Emeryt/ rencista
	20	15	25	15		25

Źródło: opracowanie własne

W przypadku badań terenowych zasadne może być określenie znacznie dokładniejszych danych dotyczących miejsca zamieszkania respondentów. Celowe może być do tego wykorzystanie narzędzia *Mapy* dostępnego w programie MS Excel. Przykładowe zestawienie informacji o respondentach z podziałem na województwa zaprezentowano na rysunku 8.1.

Pokazane na mapie i w tabeli liczby (rys. 8.1) ukazujące rozkład geograficzny respondentów po zsumowaniu wskazują wielkość badanej populacji, którą oznacza się literą N (z ang. *number*).

Ciekawym sposobem prezentowania danych dotyczących badanej populacji jest wykorzystanie **tablic wielozdzielczych**. Służą one do przedstawienia i analizy danych jakościowych w celu identyfikowania zależności między zmiennymi oraz wnioskowania. Na przykład twierdząc, że istnieje zależność między posiadaniem planu zarządzania kryzysowego a skuteczną reakcją w przypadku wystąpienia sytuacji kryzysowej, należałoby zestawić wyniki badań ankietowych organów zarządzania kryzysowego dotyczące obu zmiennych jak poniżej (tab. 8.3).

Rysunek 8.1. Przykładowy rozkład geograficzny respondentów

Źródło: opracowanie własne

Tabela 8.3. Przykładowa tabela wielodzzielcza

		Czy posiadano PZK?		Suma
		TAK	NIE	
Czy opanowano na czas rozwój sytuacji kryzysowej?	TAK	25	3	28
	NIE	4	8	12
Suma		28	11	40

Źródło: opracowanie własne

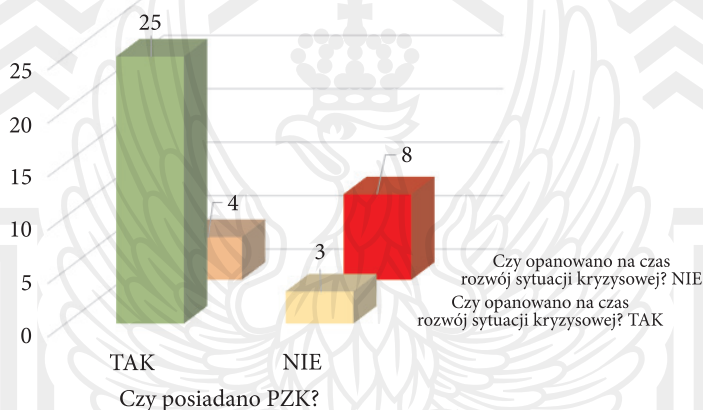
Przedstawienie graficzne tak zaprezentowanych danych (tab. 8.2) może ułatwić dostrzeżenie pewnych związków między badanymi zmiennymi. W tym celu warto skorzystać z wykresów (wykres 8.1).

Ostatecznie do ustalenia istnienia lub nie oraz do siły zależności między zmiennymi wykorzystuje się analizę statystyczną. W tym celu warto skorzystać z dostępnych w programach statystycznych statystyk chi-kwadrat Pearsona czy współczynników Cramera. Dla tabel 2×2 istotna będzie analiza współczynnika Φ – Yule'a. Dla danych z przykładu (tab. 8.3) uzyskano następujące wyniki (tab. 8.4).

Z przedstawionych danych można wnioskować, że wynik jest statystycznie istotny ($p = 0,00028$) oraz istnieje względnie silna relacja ($\Phi \approx 0,57$) między posiadaniem planu zarządzania kryzysowego a zdolnością reagowania na sytuację kryzysową.

W ten sposób możliwe było zweryfikowanie hipotezy, że posiadanie planów zarządzania kryzysowego istotnie wpływa na zdolność reagowania na sytuacje kryzysowe. W ten sposób rozwiązano problem badawczy, który sprowadzono do pytania: *W jakim stopniu posiadanie planów zarządzania kryzysowego wpływa na zdolność reagowania na sytuacje kryzysowe?*

Wykres 8.1. Graficzna prezentacja wyników z tabeli 8.3

Źródło: opracowanie własne

Tabela 8.4. Zestawienie wybranych statystyk dla danych z tabeli 8.3

Statystyka	Statystyka: PLAN(2) × REAKCJA(2)	
	Chi-kwadr.	<i>p</i>
Chi ² Pearsona	13,19003	<i>p</i> = ,00028
Chi ² NW	12,70917	<i>p</i> = ,00036
Fi dla tabel 2 x 2	,5742393	
Korel. tetrachoryczne	,8002921	
Wsp. kontyngencji	,4979752	

Źródło: opracowanie własne

W praktyce proces wnioskowania jest zdecydowanie bardziej skomplikowany, bowiem w rozważanym przykładzie abstrahuje się od wielu innych zmiennych wpływających na skuteczność przeciwdziałania sytuacji kryzysowej.

W wielu przypadkach wynik badania stanowi podstawę do dalszego zgłębiania wiedzy i poszukiwania prawdy o rozwiązywanym problemie, a z czasem formułowania rekomendacji dotyczących zmiany aktualnego stanu oraz oceny potencjalnych konsekwencji tych zmian.

Rozdział 9. Korzystanie z cudzego dorobku intelektualnego

9.1. Samodzielne przeprowadzenie badań oraz pisemne opracowanie wyników. Pułapki plagiatu

Jednym z podstawowych wymogów uzyskania tytułu zawodowego licencjata, inżyniera czy magistra jest samodzielne i niezależne przeprowadzenie badań i opisanie ich wyników w pracy dyplomowej. Pozytywna obrona pracy dyplomowej jest potwierdzeniem uzyskania przez absolwenta zaprogramowanych efektów uczenia w zakresie tematyki studiów na wybranym kierunku. Dążąc do jednoznacznego ustalenia samodzielności badań oraz autorstwa pracy dyplomowej, uczelnia zobowiązuje studenta do złożenia w systemie APD następującego oświadczenia:

Świadomy(a) odpowiedzialności karnej z tytułu naruszenia przepisów ustawy z dnia 4 lutego 1994 o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Tekst jednolity Dz.U. z 2018 r. poz. 1191, z późn. zm.) oraz konsekwencji dyscyplinarnych określonych w ustawie z dnia 9 grudnia 2019 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. poz. 85), a także odpowiedzialności cywilnej oświadczam, że przedkładana praca dyplomowa została napisana przeze mnie samodzielnie i nie była wcześniej podstawą żadnej innej urzędowej procedury związanej z nadaniem dyplomu wyższej uczelni lub tytułów zawodowych. Jednocześnie oświadczam, że praca nie narusza praw autorskich w rozumieniu ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych innych osób oraz dóbr osobistych chronionych prawem cywilnym. Wszystkie informacje umieszczone w pracy dyplomowej, uzyskane ze źródeł pisanych i elektronicznych oraz inne informacje, zostały udokumentowane w wykazie literatury odpowiednimi odnośnikami.

Samodzielne napisanie pracy oznacza, że student nie korzystał z usług „napisania pracy dyplomowej” jakże często dzisiaj oferowanych w Internecie. Skorzystanie przez studenta z takiej usługi (oczywiście odpłatnej) powoduje, że praca nie jest już napisana „samodzielnie” i nie może być przedkładana w uczelni do recenzji i obrony. Wprawdzie samo nabycie czy też zlecenie napisania pracy nie jest czynem zabronionym, to jednak naruszeniem prawa jest już próba **posłużenia się taką pracą w procesie dyplomowania, po to by na jej podstawie uzyskać tytuł zawodowy.**

Czasami ograniczona samodzielność pracy dyplomowej jest wynikiem zlecenia innym osobom (podmiotom) przeprowadzenia badań, np. ankietowych, których wyniki zostaną opracowane przez studenta i wykorzystane w pracy dyplomowej. Na takie działanie student powinien jednak uzyskać uprzednio zgodę promotora.

Możliwe i dopuszczalne jest korzystanie z usług osób trzecich w zakresie edycji (redakcji technicznej) tekstu pisanego, grafiki, wykresów, zdjęć itp., w sytuacji gdyby wymagało to od studenta opanowania szczególnych umiejętności czy posiadania specjalistycznego sprzętu lub oprogramowania, w zakresie wykraczającym poza standardowe umiejętności obsługi sprzętu informatycznego wykorzystywanego w uczelni czy warunkach domowych. Czasami konieczne jest skorzystanie z usług korekty językowej, szczególnie gdy student jest obcokrajowcem, a poziom opanowania języka polskiego może rodzić niebezpieczeństwo popełnienia błędów językowych zmieniających sens zdania.

Kolejnym ważnym fragmentem składanego oświadczenia jest zapewnienie, że prezentowana praca „nie była wcześniej podstawą żadnej innej urzędowej procedury związanej z nadaniem dyplomu wyższej uczelni lub tytułów zawodowych”. Oznacza to, że nie można powtórnie wykorzystać – choćby było to oryginalne dzieło studenta – raz już napisanej i obronionej pracy dyplomowej na innej uczelni, innym kierunku studiów czy na innym poziomie studiów.

Kluczowe zdanie składanego oświadczenia, z punktu widzenia zapobiegania plagiatom, brzmi: „Jednocześnie oświadczam, że praca nie narusza praw autorskich w rozumieniu ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych innych osób oraz dóbr osobistych chronionych prawem cywilnym”. Przywołane w tym zdaniu regulacje prawne stoją na straży autorskich praw osobistych do utworu. Prześstępstwem jest więc takie korzystanie z cudzych utworów, które polega na przywłaszczeniu sobie lub wprowadzeniu w błąd co do autorstwa całości albo części cudzego utworu. W praktyce oznacza to, że czynem prawnie zabronionym jest skopiowanie i umieszczenie cudzego tekstu, grafiki, wykresu, zdjęcia itp. w swoim tekście bez właściwego oznaczenia zakresu (treści) zapożyczenia oraz wskazania źródła, zgodnie z przyjętym systemem edycji cytowań i przypisów, albo też wadliwe wskazanie źródła, np. poprzez przypisanie autorstwa cytowanej treści innej osobie, w innym dziele itp.

Na poziomie pracy licencjackiej (w uzasadnionym zakresie i miejscu, np. w rozdziale poświęconym analizie aktualnego stanu wiedzy naukowej na dany temat) dopuszcza się niekiedy możliwość kompilacji, która może być połączeniem fragmentów innych utworów lub zestawieniem wyników cudzych badań, trzeba jednak spełnić podstawowe wymogi rzetelnego oznaczenia cytowań i wskazania źródła. Oczywiście nie należy akceptować pracy będącej prostym złożeniem nawet poprawnych cytowań. Cudzy tekst powinien być bowiem podstawą do własnych odautorskich rozważań jako np. punkt odniesienia czy obiekt naukowej krytyki. Istnieją również racjonalne ograniczenia ilościowe dla cytowań. Jeśli cytowane fragmenty zostaną zauważone w badaniu przez system JSA i podkreślone w raporcie, to

wskazane zostaną również źródła podobieństw oraz ich procentowy udział w całości pracy. Zwykle przyjmuje się, że procentowy udział legalnych zapożyczeń nie powinien przekraczać łącznie 30% całości tekstu pracy dyplomowej z pominięciem bibliografii.

Dopuszczalną formą korzystania z cudzych utworów i prezentowania ich we własnym tekście bez konieczności oznaczenia jako cytat jest parafraza, pod którą rozumiemy takie autorskie przetworzenie cudzej wypowiedzi, również pisemnej, która istotnie modyfikuje oryginalną treść. Oczywiście niezbędne jest wówczas odsyłanie do oryginalnego tekstu poprzez wskazanie w przypisie źródła, z którego pochodzi parafrazowany tekst. Niemniej jednak wówczas raport systemu JSA nie będzie wskazywał tej części pracy jako zapożyczenie i zaliczał do procentowego udziału podobieństw.

Parafraza jest jednak czynnością twórczą, polegającą na wyrażeniu cudzych słów przy pomocy własnych konstrukcji myślowych, a nie prostym zabiegiem ograniczającym się do wymiany wyrazów czy zmiany szyku zdania.

9.2. Cytowanie i krytyczna interpretacja wypowiedzi

Korzystanie z dorobku intelektualnego innych autorów jest dopuszczalne, a nawet wymagane w pracach dyplomowych. Nauka jest bowiem procesem ciągłym, w którym kolejni badacze dokładają swoje spostrzeżenia do obserwacji i odkryć poprzedników. Odwoływanie się do prac innych autorów świadczy o dobrym rozpoznaniu tematyki podejmowanych rozważań i znajomości teoretycznego zaplecza opracowywanego zagadnienia. Co więcej, nauka opiera się na doświadczeniu, a nie zawsze dysponujemy narzędziami i możliwościami realizacji badań empirycznych. Dlatego odwołujemy się do publikowanych rezultatów badań innych autorów, dostosowując ich obserwacje do naszych potrzeb badawczych. Zatem kwerenda, a następnie skrupulatne odnoszenie się do kolejnych pozycji literatury jest nieodzownym elementem pracy naukowej. Zaznaczenie dorobku intelektualnego innych autorów w pracy przyjmuje najczęściej dwojaką formę – cytowania lub krytycznej interpretacji wypowiedzi.

Cytowanie to dosłowne przytoczenie fragmentu lub całości cudzego tekstu (wypowiedzi) w niezmiennym brzmieniu. Cytowany tekst musi zostać wyróżniony spośród pozostałych treści, na ogół przez ujęcie go w cudzysłów. Niekiedy wyróżnienie to przyjmuje formę pochylonej czcionki (kursywy), chociaż preferowana jest pierwsza z wymienionych formuł. Nie wolno jednak łączyć tych dwóch form zaznaczania cytatu. Należy zdecydować się na jedną metodę i stosować ją w całej pracy dyplomowej. Niezależnie od sposobu wyróżniania cytatu każdorazowo należy podać źródło jego pochodzenia w postaci przypisu. Zawsze też trzeba podać stronę w tekście źródłowym, na której znajduje się przytoczona wypowiedź. Brak adekwatnego wskazania źródła cytatu może narazić autora na oskarżenie o stosowanie plagiatu.

Ta forma wypowiedzi nie może być traktowana jako metoda łatwego tworzenia objętości pracy dyplomowej i wymaga osobistej interpretacji autora. Zatem zaraz po cytacie powinien pojawić się komentarz do przytoczonego fragmentu, który pozwoli zrozumieć czytelnikowi, dlaczego przytoczenie znalazło się w opracowaniu i w jaki sposób odnosi się do referowanego problemu.

W odróżnieniu od cytatu krytyczna interpretacja wypowiedzi nie jest bezpośrednim przytoczeniem cudzego tekstu, lecz odniesieniem się do niego. W ten sposób możemy własnymi słowami przedstawić myśl innego autora, jednocześnie poszerzając jej kontekst znaczeniowy o własną percepcję danego zagadnienia. Jakkolwiek powstaje wtedy nowa treść, nie powinna jednak tracić pierwotnego sensu przytaczanego tekstu. Ta forma wypowiedzi, w odróżnieniu od cytatu, daje autorowi większą swobodę w budowaniu własnej narracji i opisie zagadnień. Tu również konieczne jest wskazanie źródła inspiracji przez stosowny przypis.

9.3. Przypisy, ich funkcje. Rodzaje przypisów. Stosowanie przypisów

Odsyłacz i przypis to zazwyczaj graficzne i tekstowe wskazanie na źródło, z którego pochodzi cytowana treść (tekst, grafika, wykres, zdjęcie itp.). Odsyłacz to znak graficzny, który może mieć postać symbolu graficznego, liczby albo tekstu, umieszczony na końcu zapożyczony treści. Oczekuje się, że cytowana treść tekstowa będzie jednoznacznie określona przez zamknięcie w cudzysłowie albo wyrażenie kursywą, tak aby nie było wątpliwości, jaki jest zakres zapożyczony treści. Przypisem nazywamy tekst, który jest wskazywany przez odsyłacz, zawierający dane bibliograficzne opracowane według umownego systemu albo tekstowe rozwinięcie kwestii poruszanych w zdaniu oznaczonym odsyłaczem, np. w celu wyjaśnienia kwestii niemieszczących się w głównym nurcie wypowiedzi, dygresji itp. Przypisy można umieszczać na dole strony, w stopce strony (przypis dolny) albo na końcu tekstu (artykułu, rozdziału, książki) – wówczas jest to przypis końcowy.

9.4. Wzory stosowania przypisów

Obecność przypisów jest nieodzownym elementem każdej pracy dyplomowej. Można wręcz założyć, że im jest ich więcej, tym bardziej wiarygodne jest przygotowanie teoretyczne i metodyczne autora do przedstawienia omawianego tematu. Jakkolwiek praktyka naukowa wskazuje różnorodne zasady tworzenia przypisów, to jednak w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania Wojskowej Akademii Technicznej zostały określone konkretne wskazania dla tego zagadnienia. Formalne wytyczne w tym zakresie prezentują *Zasady dyplomowania*¹ wprowadzone Decyzją

¹ Zob. Decyzja nr 115/WLO/2020 z dnia 5 listopada 2020 roku dziekana Wydziału Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania..., op. cit.

Dziekana WLO WAT nr 132/WLO/2020 z dnia 8 grudnia 2020 r. zmieniającą decyzję w sprawie wprowadzenia zasad dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania. Zgodnie z przytoczonym dokumentem przypisy w pracach dyplomowych na kierunkach bezpieczeństwo narodowe oraz obronność państwa wprowadza się według następujących reguł:

- Należy stosować przypisy dolne (system oksfordzki).
- Wszystkie przypisy zapisane są czcionką Arial (10 pkt) z odstępami pomiędzy wierszami 1,0. Na końcu każdego przypisu stawia się kropkę.
- Każdy przypis powinien zawierać dane autora (inicjał imienia i nazwisko); tytuł (pisany kursywą); nazwę czasopisma, rok wydania i numer (w przypadku artykułów w czasopismach); wydawnictwo, miasto i rok wydania (w przypadku książek); numer strony; nazwę portalu, adres strony i datę dostępu (dla źródeł internetowych) – konkretne wzory dla poszczególnych typów źródeł znajdują się w dalszej części podrozdziału.
- Przypisy w określonych sytuacjach mogą być poprzedzone skrótami (w języku polskim lub łacinie), ułatwiającymi ich interpretację:
 - Przy pierwszym przywołaniu źródła stosujemy pełny przypis bez skrótów na początku wiersza.
 - Stosuje się niekiedy rozróżnienie pomiędzy cytatem a krytyczną interpretacją wypowiedzi. Wówczas w przypisie do cytatu nie dajemy żadnego skrótu, zaś przy interpretacji wypowiedzi stosujemy formułę Por. (porównaj).
 - Jeśli w kolejnym przypisie odnosimy się do tego samego źródła, wówczas w następnym odwołaniu piszemy jedynie Tamże (lub Ibidem (Ibid., ib.)). Jeśli odniesienie dotyczy innej strony danego dzieła, należy ją wskazać.
 - Jeśli w dalszej części pracy dyplomowej ponownie powołujemy się na to samo dzieło, ale pojawiły się już przypisy do innych źródeł, wówczas stosujemy skrót dz. cyt. (dzieło cytowane) lub op. cit. (*opere citato*) umieszczone po danych autora i skróconym tytule, według formuły, np. J. Kowalski, *Wybrane aspekty...*, dz. cyt., s. 56.
 - Niekiedy stosuje się również skrót loc. cit. (*loco citato*), który oznacza: na tej samej stronie, we wskazanym (tym samym) miejscu.
 - W sytuacji gdy powołujemy się na rozdział w publikacji pod redakcją, stosujemy skrót [w:] - [in:] według formuły: J. Kowalski, *Wybrane aspekty bezpieczeństwa*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe*, pod red. J. Nowak, Wyd. PWN, Warszawa 2020, s...

Ponieważ najskuteczniejszym sposobem przedstawienia jakiegokolwiek zagadnienia jest przykład, dlatego poniżej zamieszczono wzór stosowania przypisów dla określonych źródeł:

- dla pozycji zwartych (książek, monografii):
 - P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007, s. 64.

- P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament...*, dz. cyt., s. 67.
- Tamże, s. 69.
- Tamże.
- dla rozdziałów w monografiach:
 - D. Latusek, *Zadania liderów w stymulowaniu kreatywności*, [w:] *Zarządzanie wiedzą*, pod. red. D. Jemielniaka, A.K. Nowaka, WAIp, Warszawa 2008, s. 157.
 - D. Latusek, *Zadania liderów...*, op. cit., s. 123.
 - Ibidem, s. 120.
 - Ibidem.
- dla artykułów:
 - H.A. Simon, *Metodologiczne podstawy ekonomii*, „Prakseologia” 2003, nr 4, s. 129.
 - J. Cope, *Toward a Dynamic Learning Perspective of Entrepreneurship*, „Entrepreneurship: Theory & Practice” 2006, vol. 29, s. 378.
- dla stron internetowych:
 - A. Świerkowski, *Jugosłowiańska armata przeciwlotnicza na Ukrainie*, Defence24.pl, 29.10.2022, 08.53, <https://defence24.pl/wojna-na-ukrainie-raport-specjalny-defence24/jugoslowianska-armata-przeciwlotnicza-na-ukrainie> (dostęp: 29.10.2022).

9.5. Zamieszczanie grafik: tabel, rysunków, wykresów, zdjęć i map

Dobra prezentacja zagadnienia wymaga niekiedy zobrazowania za pomocą rysunku, zdjęcia, tabeli, wykresu lub mapy. Przywołanie tych form wyrazu wymaga odpowiedniego wyjaśnienia w tekście oraz opisu przedstawionej grafiki. Sposób prezentowania tych danych został przedstawiony w *Zasadach dyplomowania*². Oto skompresowane wytyczne dokumentu dla tych formuł:

- Każdy z podanych typów grafiki należy numerować oddzielnie w każdym rozdziale, tzn. 1.1, 1.2, ..., 2.1, 2.2.
- Odwołania do grafik powinny nastąpić poprzez podanie ich numeru w nawiasach okrągłych (1.1), (1.2), ..., (2.1), (2.2).
- Grafiki umieszcza się w tekście w pobliżu miejsca odwołania. Muszą być czytelne.
- Umieszczenie w tekście: centralne, odstęp między wierszami 1,5, odstępy dodatkowe przed 6 pkt i po 6 pkt.
- Litera/symbole na grafice: czcionki Arial, Symbol, 10 pkt.
- Podpisy grafik: czcionka Arial, 10 pkt, umieszczone pod rysunkami, wyrównanie do lewej, odstęp między wierszami 1,0.

² Ibidem, s. 10-14.

- Pod tytułem rysunku umieszcza się źródło, z którego pochodzi; wyrównanie do lewej, rozmiar 10 pkt, odstęp 1,0.
- Nie dzielimy wyrazów i nie stawiamy kropki na końcu podpisu grafiki.
- Wykresy powinny mieć opisane osie (wielkość i jednostka, np. Prędkość [km/h]; Czas [s]); jednostki powinny być zgodne z układem SI; liczby na osi współrzędnych powinny mieć taką samą liczbę miejsc po przecinku; nie należy umieszczać tytułu na wykresie, jeśli jest on w podpisie grafiki.
- W tabelach powinna występować jawna siatka linii poziomych i pionowych.
- Dopuszczalne jest zamieszczanie w tabeli niewielkich wzorów pisanych w edytorze równań wbudowanym w edytor tekstu. Opisy liczb w poszczególnych kolumnach powinny być centralnie rozmieszczone; wyrównanie komórek w pionie: do środka.

9.6. Klasyfikacja źródeł literaturowych. Liczba źródeł literaturowych

Zagadnienie to zostało opisane na stronie 46 na podstawie *Zasady dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania*³.

³ *Zasady dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania*, op. cit.

Zakończenie

Poradnik metodyczny dla dyplomantów kierunków bezpieczeństwo narodowe i obronność państwa WAT nie jest prostą receptą na sukces, nie zastąpi wysiłku intelektualnego i pomysłowości dyplomanta. Ma pomóc w osiągnięciu sukcesu studentom opracowującym swoją pracę licencjacką bądź magisterską, a nawet doktorantom w pracy nad dysertacją doktorską. Na ostateczny efekt w postaci dobrej pracy dyplomowej składa się jednak wiele innych czynników, wszystkich nie sposób tu wymienić. Do najważniejszych można zaliczyć wyobraźnię czy intuicję badawczą, a zwłaszcza odpowiednią współpracę dyplomanta ze swoim promotorem. W Internecie można znaleźć przykłady „współpracy” budzące niepokój. Nie są to sytuacje powszechne, ale zdarzają się, np. narzucanie przez promotora swoich rozwiązań, brak zainteresowania promotora pracą studenta w trakcie seminarium dyplomowego, nadmierne zaabsorbowanie innymi obowiązkami niż opieka nad dyplomantem, brak konkretnych sugestii dotyczących zgłaszanych przez dyplomanta problemów. Po drugiej stronie wymienić można brak kontaktu dyplomanta z promotorem, nieprzestrzeganie harmonogramu realizacji pracy, niespektowanie zaleceń merytorycznych promotora oraz formalnych wymagań stawianych pracom dyplomowym na wydziale. Tak więc celem jest to, aby współpraca promotora i dyplomanta była inspirująca, pouczająca i efektywna.

Studiowanie odpowiedniej literatury przedmiotu w związku z realizacją pracy dyplomowej jest niezwykle ważne. Proces ten rozpoczyna się w warunkach WBLiZ od przyjęcia zaproponowanego przez promotora tematu pracy i określenia zadań badawczych. Aby dyplomant zgłębił temat, musi zatem od początku przystąpienia do jego realizacji studiować odpowiednią literaturę. Dlatego też zalecamy już na etapie konceptualizacji badań sporządzanie wykazu odpowiednich pozycji literatury, czasopism naukowych, dokumentów normatywnych, źródeł internetowych i opracowań słownikowych. Wykaz ten, opracowany jak bibliografia, wraz z postępem badań i studiami literaturowymi powinien być uzupełniany, aby stać się na końcu procesu dyplomowania bibliografią pracy. W analizie literatury dyplomanci w szczególności powinni ustalić: *Czego dowiadują się o wybranym temacie? Czy ktoś wcześniej prowadził badania na ten temat? W jakich aspektach badanie jest zbieżne z ich tematem i badaniami? Na czym polega wartość analizowanego badania w porównaniu do innych, wcześniejszych badań?*

Pertti Alasuutari porównuje pisanie pracy do nauki jazdy na rowerze: pisanie pracy, według niego, to głównie poprawianie i doskonalenie tekstu. Myśl, że

można od ręki napisać gotowy tekst, jest równie bezsensowna jak wizja rowerzysty, który nigdy nie stracił równowagi. Uważamy, i popieramy takie podejście, że pisanie pracy nie powinno być pozostawione na koniec realizacji projektu¹. Sądzymy też, że dobre efekty wynikające ze zwiększonej motywacji dyplomanta daje przypisanie zadaniom badawczym, określonym przez promotora, terminów ich realizacji zapisanym w koncepcji badawczej. Zapewnia to, albo poprawia, systematyczność pracy wielu dyplomantów i w rezultacie ogranicza pośpieszne pisanie większych i słabiej przemyślanych fragmentów pracy dyplomowej tuż przed końcem semestru. Promotor ma też więcej czasu na sprawdzenie takiej sukcesywnie opracowywanej pracy. Zauważmy w tym miejscu, że promotor nie musi być jedynym źródłem dobrych rad dla dyplomantów, mogą to być także inni (wyróżniający się) studenci prezentujący swoje koncepcje czy też rozwiązania w trakcie seminarium dyplomowego.

Dobrze, jeśli badania realizowane w ramach pracy dyplomowej na kierunku *bezpieczeństwo narodowe* wywodzą się z określonego kontekstu teoretycznego, ale nie musi to być regułą, zwłaszcza w przypadku tematów *stricte* empirycznych, niemających odniesienia teoretycznego. Jednak niezależnie od tematu pracy po przeprowadzeniu badań powinny być wyprowadzone nie tylko wnioski i rekomendacje praktyczne, lecz także uogólnienia nawiązujące do teorii. W naukach o bezpieczeństwie, które od niedawna formalnie funkcjonują jako dyscyplina akademicka, może to być trudne. Mimo wielu publikacji z zakresu nauk o bezpieczeństwie, prace te nie zaowocowały jeszcze dziełami syntetyzującymi dorobek badawczy w tej dziedzinie, zaś duża liczba podejść badawczych, różne kompetencje uczestników badań wygenerowały często spotykane we współczesnej nauce zjawisko „wtórnego” nieporządku². Refleksji teoretycznej nie ułatwia też samo pojęcie bezpieczeństwa, które, jak twierdzi wielu znawców problemu, ma charakter *interdyscyplinarny* bądź też *transdyscyplinarny*. W związku z tym, ze względu na ów „wędrujący” (inter- i transdyscyplinarny) charakter pojęcia bezpieczeństwa, sugeruje się poszukiwanie inspiracji teoretycznych w tych dyscyplinach, do których ze względu na temat pracy pojęcie bezpieczeństwa przywędrowało, w tym zwłaszcza w filozofii bezpieczeństwa i generalnie w naukach społecznych.

Autorzy proszą Czytelników, studentów, doktorantów, dyplomantów i promotorów oraz ogólnie osoby zainteresowane metodyką pisania prac dyplomowych o dzielenie się swoimi uwagami i przemyśleniami na temat użyteczności *Poradnika*. Informacje takie są dla nas niezmiernie ważne i inspirujące do ewentualnych zmian w jego kolejnej edycji.

¹ P. Alasuutari, *Researching Culture: Qualitative Method and Cultural Studies*, London Sage, 1995, s. 178.

² Zob. A. Kołodziejczyk, *Bezpieczeństwo jako „wędrujące pojęcie”*, op. cit., s. 192-210.

Bibliografia

Akty prawne

- [1] Decyzja nr 115/WLO/2020 z dnia 5 listopada 2020 roku Dziekana Wydziału Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania w sprawie dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania WAT.
- [2] Regulamin studiów w Wojskowej Akademii Technicznej im. Jarosława Dąbrowskiego, WAT, Warszawa 2022.
- [3] Ustawa z dnia 20 marca 2009 r. o bezpieczeństwie imprez masowych (Dz.U.2009, Nr 62, poz. 504 z późn. zm.).
- [4] Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, Dz.U. 2018, poz. 1668.
- [5] *Zasady dyplomowania w Wydziale Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania*, Obowiązuje od roku akademickiego 2020/2021, Warszawa 2020.

Pozycje zwarte

- [1] ABRAMOWICZ W., *Filtrowanie informacji*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2008.
- [2] AJDUKIEWICZ K., *Logika pragmatyczna*, PWN, Warszawa 1965; 1975.
- [3] AJDUKIEWICZ K., *Metodologiczne typy nauk*, [w:] idem, *Język i poznanie*, t. 1, PWN, Warszawa 1965.
- [4] APANOWICZ J., *Metodologia ogólna*, Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu, Gdynia 2002.
- [5] APANOWICZ J., *Zarys metodologii w pracach dyplomowych z organizacji i zarządzania*, Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu, Gdynia 1997.
- [6] BABBIE E., *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004; 2005; 2007.
- [7] BABBIE E., *Podstawy badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- [8] BABIŃSKI G., *Metodologia a rzeczywistość społeczna*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2004.
- [9] BRADBURN N.M., SUDMAN S., *Improving Interview Method and Questionnaire Design*, San Francisco: Jossey-Bass 1974.
- [10] BRZEZIŃSKI J. (red.), *Metodologia badań społecznych. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2011.

- [11] CAMPBELL D.T. et al., *Protection of the Right and Interests of Human Subjects in Program Evaluation, Social Indicators, Social Experimentation, and Statistical Analysis Based upon Administrative Records: Preliminary Sketch*, Northwestern University, Evanston, IL. 1976.
- [12] CIEŚLARCZYK M. (red. nauk.), *Metody, techniki i narzędzia badawcze oraz elementy statystyki stosowane w pracach magisterskich i doktorskich*, AON, Warszawa 2001; 2006.
- [13] CIEŚLARCZYK M., KOŁODZIEJCZYK A., *Czynnik X. Morale w życiu osobistym, w działalności społecznej i zawodowej*, Difin, Warszawa 2019.
- [14] CIEŚLARCZYK M., *Nauki o bezpieczeństwie (i obronności) w świetle doświadczeń z pandemii COVID-19*, [w:] P. Swoboda, A. Polończyk (red. nauk.), *10 lat nauk o bezpieczeństwie. Potencjał, Problematyka, Perspektywy*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2021.
- [15] CIEŚLARCZYK M., *O potrzebie i możliwościach badania współczesnych problemów bezpieczeństwa i obronności*, [w:] P. Sienkiewicz, M. Marszałek, H. Świeboda, *Metodologia badań bezpieczeństwa*, t. III, AON, Warszawa 2012.
- [16] CIEŚLARCZYK M., *Teoretyczne i metodologiczne podstawy badania problemów bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Naukowe UPH w Siedlcach, Siedlce 2011.
- [17] CZAKON W. (red. nauk.), *Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu*, Wyd. Nieoczywiste, Piaseczno 2016.
- [18] DIENER E., CRANDALL R., *Ethics Dilemmas and Social Science Research*, University of Chicago Press, Chicago 1978.
- [19] DITTMANN P., *Prognozowanie w przedsiębiorstwie. Metody i ich zastosowanie*, Wydawnictwo Nieoczywiste, Kraków 2016.
- [20] *Dobre obyczaje w nauce. Zbiór zasad i wytycznych*, Komitet Etyki w Nauce przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk, wyd. III zmienione, Warszawa 2001.
- [21] DURKHEIM E., *Zasady metody socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- [22] DUTKIEWICZ W., *Praca magisterska. Przewodnik metodyczny*, Strzelec, Kielce 1996.
- [23] FRANKFORT-NACHMIAS CH., NACHMIAS D., DEWARD J., *Research methods in the social sciences*, Eight Edition, Worth Publishers, A Macmillan Education Company, New York 2015.
- [24] FRANKFORT-NACHMIAS CH., NACHMIAS D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Wydawnictwo Zys i S-ka, Poznań 2001.
- [25] GALEWICZ W., *O etyce badań naukowych*, „Diametros”, nr 19, marzec 2009.
- [26] GERGEN K.J., *Toward Transformation in Social Knowledge*, New York: Springer Verlag, 1982.
- [27] GLEN A. (red. nauk.), *Jednoczenie wiedzy w naukach o bezpieczeństwie*, Wydawnictwo Naukowe UPH w Siedlcach, Siedlce 2020.
- [28] GREER S. *The Logic of Social Inquiry*, New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1989.
- [29] HANDELSMAN M., *Historia*, Nakład Gabethuera i Wolfa, Warszawa 1928.
- [30] ISO 31000:2018, *Risk management – Guidelines*, ISO, Geneva 2018, pt. 5.4.1.

- [31] JANCZAK J., NOWAK A., *Bezpieczeństwo informacyjne. Wybrane problemy*, AON, Warszawa 2013.
- [32] JEMIOŁO T., DAWIDCZYK A., *Wprowadzenie do metodologii badań bezpieczeństwa*, AON, Warszawa 2008.
- [33] KAMIŃSKI S., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1992.
- [34] KAPLAN A., *The Conduct of Inquiry*, New York: Harper & Row, 1968.
- [35] KAPLAN A., *The Conduct of Inquiry*, San Francisco: Chandler Publishing, 1964.
- [36] KASPERSKI M., MICHNIAK J.W., POPIEL H., *Metodyka przygotowania prac dyplomowych*, Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa 2015.
- [37] KOŁODZIEJCZYK A., *Bezpieczeństwo jako „wędrujące” pojęcie*, [w:] *Język w dyskursie o bezpieczeństwie*, red. nauk. B. Jagusiak, A. Jagiełło-Tondera, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2020.
- [38] KOŁODZIEJCZYK A., *Bezpieczeństwo jako fenomen społeczny: pojęcie bezpieczeństwa, jego interpretacje i odmiany*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne”, 2007, 14/1.
- [39] KOŁODZIEJCZYK A., FUCHS G., *Intuicja. Czynniki bezpieczeństwa w jednostce penitencjarnej*, FNCE, Poznań 2022.
- [40] KOŁODZIEJCZYK A., NOWOSIELSKI W. (red. nauk.), *Cywilie a wojskowi. Bezpieczeństwo i promocja wojska w odbiorze społecznym*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006.
- [41] KORZENIOWSKI L., *Securitologia*, EAS, Kraków 2008.
- [42] KORZENIOWSKI R., *Wprowadzenie do metodologii badań bezpieczeństwa narodowego*, Wyższa Szkoła Administracji Publicznej im. Stanisława Staszica, Białystok 2014.
- [43] KOTARBIŃSKI T., *Traktat o dobrej robocie*, Ossolineum, Warszawa 1973.
- [44] KRZYSZTOSEK Z., *Uwarunkowania, założenia i metody badań pedagogicznych*, Warszawa 1997.
- [45] KUHN T.S., *Struktura rewolucji naukowych*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2009.
- [46] KVALE S., *Prowadzenie wywiadów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- [47] LIDERMAN K., *Bezpieczeństwo informacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.
- [48] LOFLAND J., SNOW D., ANDERSON L., LOFLAND L., *Analiza układów społecznych. Przewodnik metodologiczny po badaniach jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- [49] ŁOBOCKI M., *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2007.
- [50] MAJEWSKI T., *Ankieta i wywiad w badaniach wojskowych*, AON, Warszawa 2002.
- [51] MAJEWSKI T., *Miejsce problemów i hipotez w procesie badań naukowych*, AON, Warszawa 2003.
- [52] *Mała encyklopedia logiki*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- [53] MARODY M., *Technologie intelektu*, PWN, Warszawa 1987.

- [54] MASZKE A., *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.
- [55] MERTON R.K., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, PWN, Warszawa 1982.
- [56] NAGEL E., *Struktura nauki*, PWN, Warszawa 1979.
- [57] NOWAK S., *Klasyfikacja i kodowanie materiałów z ankiet i wywiadów*, [w:] B. Szatur-Jaworska (red. nauk.), *Wprowadzenie do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1988.
- [58] NOWAK S., *Metodologia badań socjologicznych*, PWN, Warszawa 1970; 1979; 2007.
- [59] OKOŃ W., *Nowy słownik pedagogiczny*, PWN, Warszawa 1996.
- [60] OKOŃ W., *Słownik pedagogiczny*, PWN, Łódź 1984.
- [61] *Oksfordzki słownik filozoficzny*, KiW, Warszawa 1997.
- [62] OLEŃSKI J., *Ekonomika informacji. Metody*, PWE, Warszawa 2003.
- [63] PAŁKA S., *Podstawy metodologii badań w pedagogice*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2010.
- [64] PARSONS T., SHILS E.A., *Toward a General Theory of Action*, New York: Harper & Row, 1962.
- [65] PIETER J., *Zarys metodologii pracy naukowej*, Instytut Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego, Warszawa 1975.
- [66] PILCH T., BAUMAN T., *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- [67] PILCH T., *Organizacja procesu badawczego w pedagogicznych badaniach środowiskowych*, [w:] R. Wroczyński, T. Pilch (red.), *Metodologia pedagogiki społecznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1974.
- [68] PILCH T., *Zasady badań pedagogicznych*, Wyd. Żak, Warszawa 1995.
- [69] PODGÓRSKI R., *Metodologia badań socjologicznych. Kompendium wiedzy metodologicznej dla studentów*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2007.
- [70] POPPER K.R., *Conjectures and Refutations: the Growth of Scientific Knowledge*, New York: Harper & Row, 1968.
- [71] POPPER K.R., *Logika odkrycia naukowego*, Fundacja Aletheia, Warszawa 2002.
- [72] PYTKOWSKI W., *Organizacja badań i ocena prac naukowych*, PWN, Warszawa 1981; 1985.
- [73] RAPOPORT A., *Operational Philosophy: Integrating Knowledge and Action*, San Francisco: International Society for General Semantics, 1969.
- [74] REICHENBACH H., *Experience and prediction*, Chicago 1938, na podstawie przekładu: *Trzy zdania epistemologii*, „Studia Filozoficzne”, 1989, nr 7-8.
- [75] REUBHAUSEN M.O., BRIM O.G., *Privacy and Behaviour Research*, „American Psychologist” 1966, 21.
- [76] REYNOLDS P., *Ethical Dilemmas and Social Science Research*, Jossey-Bass, San Francisco 1979.
- [77] SAPA R., *Metodologia badań obszaru pośredniczenia w komunikacji naukowej z perspektywy nauki o informacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.

- [78] SILVERMAN D., *Prowadzenie badań jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- [79] SKORNY Z., *Prace magisterskie z psychologii i pedagogiki*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1984.
- [80] *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, PWN, Warszawa 1980.
- [81] SUCH J., SZCZEŚNIAK M., *Filozofia nauki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1999.
- [82] SUCH J., *Wstęp do metodologii ogólnej nauk*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1993.
- [83] SZTUMSKI J., *Moralne aspekty badań społecznych*, [w:] idem, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydanie 6, „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, Katowice 2005.
- [84] SZTUMSKI J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, Katowice 1995; 1999; 2005; 2010.
- [85] WALCOTT H.F., *Writing Up Qualitative Research*, Newbury Park, CA Sage, 1990.
- [86] WEBER M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- [87] WIŚNIEWSKI E., *Metodyka wojskowych badań naukowych*, cz. 1, z. 3, ASG WP, Warszawa 1990.
- [88] WIŚNIEWSKI E., *Metodyka wojskowych badań naukowych*, cz. 4, ASG WP, Warszawa 1990.
- [89] YIN R.K., *Case Study Research and Applications. Design and Methods*, SAGE, London 2018.
- [90] ZACZYŃSKI W., *Praca badawcza nauczyciela*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998.
- [91] ZENDEROWSKI R., *Praca magisterska, licencjat. Przewodnik po metodologii pisania i obrony pracy dyplomowej*, Wydanie IX, CeDeWu, Warszawa 2017.
- [92] ZIELIŃSKI J., *Metodologia pracy naukowej*, Oficyna Wydaw. ASPRA-JR, Warszawa 2012.

Źródła internetowe

- [1] APANOWICZ J., *Metodologia ogólna*, Gdynia 2002, <https://wsaib.pl/images/files/E-Publikacje/MO.pdf> (dostęp: 22.07.2022).
- [2] Dział Nauki, Woskowa Akademia Techniczna, <https://dna.wat.edu.pl> (dostęp: 7.12.2022).
- [3] DRYGAJŁO B., OLSZYŃSKA M., *Hipoteza*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Hipoteza> (dostęp: 22.07.2022).
- [4] CICHORCZYK A., *Metoda badawcza*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, https://mfiles.pl/pl/index.php/Metoda_badawcza (dostęp: 22.07.2022).
- [5] MIGAS I., *Operat losowania*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, https://mfiles.pl/pl/index.php/Operat_losowania (dostęp: 22.07.2022).
- [6] DRYGAJŁO B., ROBAK P., *Problem badawczy*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, https://mfiles.pl/pl/index.php/Problem_badawczy (dostęp: 22.07.2022).

- [7] GREGULSKA-OKSIŃSKA A., *Użyteczność poznawcza wywiadu jako metody badawczej zagadnienia kontroli zarządczej w jednostkach samorządu terytorialnego*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, Wrocław 2021, vol. 65, nr 3, e-ISSN 2392-0041; DOI: 10.15611/pn.2021.3.03, https://wir.ue.wroc.pl/docstore/download/UEWR772da579133247f990c8fc20d4d3a959/Gregulska-Oksinska_Uzytecznosc_poznawcza_wywiadu_jako_metody_badawczej.pdf (dostęp: 15.07.2022).
- [8] *Kodeks etyki pracownika naukowego*, https://instytucja.pan.pl/images/2020/kodeks/Kodeks_Etyki_Pracownika_Naukowego_Wydanie_III_na_stron%C4%99.pdf (dostęp: 7.12.2022).
- [9] *Kodeks etyki socjologa. Uchwalony przez Walne Zgromadzenie Delegatów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego dnia 25 marca 2012*, <https://pts.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/kodeks.pdf> (dostęp: 6.07.2022).
- [10] MAJEWSKA A., GŁOWNIAK A., *Wywiad*, hasło [w:] *Encyklopedia zarządzania*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Wywiad> (dostęp: 18.07.2022).
- [11] *Metody doboru próby badawczej*, Biuro Badań Marketingowych, <http://www.bbm.com.pl/metodologia-badawcza/proba-badawcza/> (dostęp: 22.07.2022).
- [12] STOCHAJ J., ROMAN Ł., *Wybrane metody teoretyczne w naukach społecznych i ich zastosowanie*, „Obronność. Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej”, Warszawa 2013, nr 2(6), [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowejr2013-t-n2\(6\)/s178-197.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowejr2013-t-n2(6)/s178-197.pdf) (dostęp: 22.07.2022).
- [13] ŻELAZO M., *Kwestionariusz wywiadu jako narzędzie badawcze*, „Obronność. Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej”, Warszawa 2013, nr 2(6), s. 222-238, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/tn2\(6\)Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej-r2013-t-n2\(6\)-s222-238/](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/tn2(6)Obronnosc_Zeszyty_Naukowe_Wydzialu_Zarzadzania_i_Dowodzenia_Akademii_Obrony_Narodowej-r2013-t-n2(6)-s222-238/).pdf (dostęp: 18.07.2022).

Załączniki

Załącznik 1. Przykładowy kwestionariusz ankiety (ankieta PBS)

--	--	--

Szanowni Państwo!

W ramach pracy badawczej zespół pracowników naukowych WAT realizuje badania poświęcone percepcji zagrożeń i bezpieczeństwa państwa oraz roli jednostek paramilitarnych w jego zapewnieniu. Dlatego zwracamy się do Państwa z prośbą o udział w naszym badaniu i udzielenie szczerych odpowiedzi na pytania niniejszego kwestionariusza ankiety. Dzięki Waszej życzliwości uzyskamy dane niezbędne do wykonania naszego zadania badawczego. Pragniemy zapewnić, że nasze badania mają charakter dobrowolny, poufny i anonimowy. Wszystkie informacje uzyskane z badań posłużą wyłącznie celom badawczym.

Bardzo liczymy na Państwa udział w badaniu i rzetelne wypełnienie niniejszej ankiety.

Zespół badawczy

1. CZY INTERESUJE SIĘ PAN(I) PROBLEMAMI:	1. <i>Bardzo się interesuję</i> 2. <i>Średnio się interesuję</i> 3. <i>Słabo się interesuję</i> 4. <i>Wcale się nie interesuję</i>				
Bezpieczeństwa narodowego	1	2	3	4	
Bezpieczeństwa międzynarodowego	1	2	3	4	
Obronności kraju	1	2	3	4	
Wojska Polskiego	1	2	3	4	
Jednostek paramilitarnych	1	2	3	4	
2. JAKA JEST PANA(I) WIEDZA DOTYCZĄCA:	1. <i>Bardzo dobra</i> 2. <i>Dobra</i> 3. <i>Dostateczna</i> 4. <i>Niedostateczna</i>				
Bezpieczeństwa narodowego	1	2	3	4	
Bezpieczeństwa międzynarodowego	1	2	3	4	
Obronności kraju	1	2	3	4	
Wojska Polskiego	1	2	3	4	
Jednostek paramilitarnych	1	2	3	4	
3. NA ILE WAŻNE SĄ DLA PANA(I) NASTĘPUJĄCE ŹRÓDŁA WIEDZY NA TEMATY BEZPIECZEŃSTWA I OBRONNOŚCI?	1. <i>Bardzo ważne</i> 2. <i>Raczej ważne</i> 3. <i>Raczej nieważne</i> 4. <i>Zdecydowanie nieważne</i> 5. <i>Trudno określić</i>				
Czasopisma specjalistyczne (naukowe)	1	2	3	4	5
Prasa codzienna	1	2	3	4	5
Tygodniki	1	2	3	4	5
Programy telewizyjne	1	2	3	4	5
Programy radiowe	1	2	3	4	5
Internet	1	2	3	4	5
Zajęcia programowe w uczelni	1	2	3	4	5
Inne źródła (wiedzy, informacji)	1	2	3	4	5

4. JAKA WEDŁUG PANA(I) JEST ODPOWIEDZIALNOŚĆ WYMIENIONYCH PONIŻEJ PODMIOTÓW W ZAPEWNIENIU BEZPIECZEŃSTWA KRAJU?	1. <i>Bardzo duża</i> 2. <i>Raczej duża</i> 3. <i>Raczej mała</i> 4. <i>Bardzo mała</i> 5. <i>Nie wiem, trudno powiedzieć</i>				
Organy władzy i administracji rządowej	1	2	3	4	5
Organy samorządu terytorialnego	1	2	3	4	5
Przedsiębiorcy	1	2	3	4	5
Organizacje społeczne/paramilitarne	1	2	3	4	5
Obywatele	1	2	3	4	5
Wojsko	1	2	3	4	5
Policja	1	2	3	4	5
WOPR, GOPR	1	2	3	4	5
Obrona Terytorialna Kraju	1	2	3	4	5
Jednostki Straży Pożarnej	1	2	3	4	5
OBWE	1	2	3	4	5
ONZ	1	2	3	4	5
NATO	1	2	3	4	5
Unia Europejska	1	2	3	4	5
Inne (jakie?)	1	2	3	4	5

5. JAKIE JEST PANA(I) ZDANIEM PRAWDOPODOBIEŃSTWO POJAWIENIA SIĘ NASTĘPUJĄCYCH ZAGROZEŃ DLA BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ (GRUPY WYSZEHRADZKIEJ)?	1. <i>Bardzo duże</i> 2. <i>Raczej duże</i> 3. <i>Raczej małe</i> 4. <i>Bardzo małe</i> 5. <i>Trudno powiedzieć</i>				
Wzrost masowej migracji	1	2	3	4	5
Terroryzm w Europie Środkowo-Wschodniej	1	2	3	4	5
Międzynarodowy handel narkotykami	1	2	3	4	5
Zorganizowana przestępczość	1	2	3	4	5
Zanieczyszczenia środowiska naturalnego	1	2	3	4	5
Możliwość wybuchu wojny domowej	1	2	3	4	5
Konflikt zbrojny w Europie	1	2	3	4	5
Ataki na sieci komputerowe	1	2	3	4	5
Atak zbrojny na jedno z państw Europy Środkowo-Wschodniej	1	2	3	4	5

Atak chemiczny/biologiczny na jedno z państw Europy Środkowo-Wschodniej	1	2	3	4	5
Wojna hybrydowa	1	2	3	4	5
Możliwość awarii elektrowni jądrowej w jednym z państw europejskich	1	2	3	4	5
Zamieszki społeczne	1	2	3	4	5
Wybuch wojny domowej w jednym z państw Europy Środkowo-Wschodniej	1	2	3	4	5
Ograniczenie dostępu do rynków, zasobów naturalnych i środków finansowych	1	2	3	4	5
Katastrofa ekologiczna	1	2	3	4	5
Zagrożenie bezpieczeństwa ideologicznego, czyli wolności wyznawania oraz przetrwania, funkcjonowania i rozwoju ideologii świeckich i religijnych	1	2	3	4	5
Inne (jakie?)	1	2	3	4	5

6. W JAKIM STOPNIU, WEDŁUG PANA(I), ISTNIEJĄCE ZJAWISKA MOGĄ ZAGRAŻAĆ BEZPIECZEŃSTWU POLSKI?	1. <i>W bardzo dużym</i> 2. <i>Raczej dużym</i> 3. <i>Raczej małym</i> 4. <i>Bardzo małym</i> 5. <i>Trudno powiedzieć</i>				
Napływ migrantów do Polski	1	2	3	4	5
Ataki terrorystyczne w Polsce	1	2	3	4	5
Ataki terrorystyczne ze strony wyznawców islamu	1	2	3	4	5
Zorganizowana przestępczość	1	2	3	4	5
Konflikt zbrojny na Bliskim Wschodzie	1	2	3	4	5
Ataki na sieci komputerowe	1	2	3	4	5
Atak na Polskę ze strony innych krajów	1	2	3	4	5
Wojna hybrydowa	1	2	3	4	5
Reformy w Unii Europejskiej	1	2	3	4	
Przystąpienie do strefy euro	1	2	3	4	5
Nieporozumienia pomiędzy Polską a Unią Europejską	1	2	3	4	5
Napięcia w relacjach Federacji Rosyjskiej z państwami tego regionu	1	2	3	4	5
Zanieczyszczenie środowiska	1	2	3	4	5
Możliwość awarii elektrowni jądrowej w jednym z państw europejskich	1	2	3	4	5

Zmiany hierarchii wartości wśród Polaków	1	2	3	4	5
Ograniczenie dostępu do rynków, zasobów naturalnych i środków finansowych	1	2	3	4	5
Zagrożenie bezpieczeństwa ideologicznego, czyli wolności wyznawania oraz przetrwania, funkcjonowania i rozwoju ideologii świeckich i religijnych	1	2	3	4	5
Niepokoje społeczne	1	2	3	4	5
Inne (jakie?)	1	2	3	4	5

7. JAK BEZPIECZNIE CZUJE SIĘ PAN(I) W NASZYM KRAJU?	1. <i>Bardzo bezpiecznie</i> 2. <i>Raczej bezpiecznie</i> 3. <i>Średnio bezpiecznie</i> 4. <i>Raczej niezbyt bezpiecznie</i> 5. <i>Mam poczucie zagrożenia</i> 6. <i>Nie wiem, trudno powiedzieć</i>
--	---

8. CZY UWAŻA PAN(I), ŻE W NAJBLIŻSZYCH LATACH PRAWDOPODOBNE JEST OBNIŻENIE POZIOMU BEZPIECZEŃSTWA POLSKI?	1. <i>Tak</i> 2. <i>Raczej tak</i> 3. <i>Raczej nie</i> 4. <i>Nie</i> 5. <i>Nie wiem, trudno powiedzieć</i>
--	---

METRYCZKA

M1. ROK URODZENIA	[.....]
M2. PŁEĆ	Mężczyzna Kobieta
M3. POZIOM STUDIÓW	Studia I stopnia Studia II stopnia Studia III stopnia
M4. DLACZEGO WYBRAŁ(A) PAN(I) TAKI KIERUNEK STUDIÓW?	Interesuję się bezpieczeństwem narodowym i międzynarodowym Interesuję się zagadnieniami dotyczącymi obronności kraju Interesuję się problematyką wojskową (WP) Chcę zostać żołnierzem zawodowym Studiuję na tym kierunku przypadkowo (tu się dostałem) Interesuję się jednostkami paramilitarnymi Inne motywy:

M5. CZY KTOŚ Z TWOJEJ RODZINY SŁUŻYŁ/SŁUŻY W WOJSKU?	Dziadek Ojciec Rodzeństwo (brat, siostra) Wujek Inny krewny: Nikt
M6. MIEJSCE ZAMIESZKANIA	Wieś Małe miasto (do 50 tys. mieszkańców) Średnie miasto (51 tys. do 100 tys. mieszkańców) Duże miasto (powyżej 100 tys. mieszkańców) Warszawa
M7. STATUS	Student cywilny (PRZEJŚĆ DO PYTANIA 9) Student wojskowy (PRZEJŚĆ DO PYTANIA 8)
M8. W JAKIM RODZAJU WOJSK CHCIAŁBYŚ/CHCIAŁABYŚ SŁUŻYĆ?	Wojska lądowe Marynarka wojenna Siły powietrzne Straż Graniczna Inne formacje wojskowe.....
M9. CZY PO STUDIACH BĘDZIESZ CHCIAŁ(A) SŁUŻYĆ W WOJSKU?	Tak Nie Nie wiem/ trudno powiedzieć

Załącznik 2. Przykładowy scenariusz indywidualnego wywiadu pogłębionego (IDI)

Warszawa 30.10.2009

SCENARIUSZ BADAŃ IDI W GRUPIE PRACOWNIKÓW INSTYTUCJI RYNKU PRACY WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Badania realizowane w ramach projektu:

„TRENDY GOSPODARCZE A ZMIENNOŚĆ NA MAZOWIECKIM RYNKU PRACY”

METODA:

Indywidualne wywiady pogłębione (IDI) w grupie pracowników instytucji rynku pracy, czas trwania wywiadu ok. 70 min każdy.

GŁÓWNE CELE BADANIA:

Poznanie opinii pracowników instytucji rynku pracy dotyczących:

1. oceny realizacji regionalnego planu działań na rzecz zatrudnienia w odniesieniu do krajowej polityki rynku pracy;

2. oceny kierunków i priorytetów określonych w regionalnym planie działań na rzecz zatrudnienia, a także promocji zatrudnienia, rozwoju zasobów ludzkich i aktywizacji bezrobotnych;
3. oceny przydatności udostępnianych pracownikom instytucji rynku pracy analiz rynku pracy i badania popytu na pracę, w tym prowadzenie monitoringu zawodów deficytowych i nadwyżkowych;
4. oceny efektywności projektów lokalnych polityki rynku pracy w kontekście kryzysu gospodarczego;
5. opinii na temat inicjowania i realizowania przedsięwzięć mających na celu rozwiązanie lub złagodzenie problemów związanych z planowanymi zwolnieniami grup pracowników z przyczyn dotyczących zakładu pracy; ocena efektywności projektów lokalnych polityki rynku pracy w kontekście restrukturyzacji firm;
6. oceny efektywności diagnozowania potrzeb rynku pracy w zakresie kształcenia ustawicznego szkolenia bezrobotnych i poszukujących pracy w wyniku restrukturyzacji firm.

PRÓBA:

Pracownicy instytucji mazowieckiego rynku pracy:

1. **Publiczne służby zatrudnienia** - tworzą organy zatrudnienia wraz z powiatowymi i wojewódzkimi urzędami pracy, urzędem obsługującym ministra właściwego do spraw pracy oraz urzędami wojewódzkimi, realizującymi zadania określone ustawą.
2. **Ochotnicze Hufce Pracy** - są państwową jednostką wyspecjalizowaną w działaniach na rzecz młodzieży, w szczególności młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym, oraz bezrobotnych do 25. roku życia. W zakresie kształcenia i wychowania młodzieży Ochotnicze Hufce Pracy w szczególności prowadzą działania mające na celu:
 - umożliwienie młodzieży, która nie ukończyła szkoły podstawowej lub gimnazjum albo nie kontynuuje nauki po ukończeniu tych szkół, zdobycie kwalifikacji zawodowych oraz uzupełnienie wykształcenia podstawowego lub gimnazjalnego;
 - umożliwienie młodzieży uzupełniania ponadgimnazjalnego wykształcenia ogólnego i zawodowego.
3. **Agencje zatrudnienia** - są niepublicznymi jednostkami organizacyjnymi świadczącymi usługi w zakresie pośrednictwa pracy, pośrednictwa do pracy za granicą u pracodawców zagranicznych, poradnictwa zawodowego, doradztwa personalnego i pracy tymczasowej. Podmioty, które zamierzają prowadzić usługi w zakresie:
 - pośrednictwa pracy na terenie Rzeczypospolitej Polskiej;

- pośrednictwa do pracy za granicą obywateli polskich u pracodawców zagranicznych;
 - doradztwa personalnego;
 - poradnictwa zawodowego;
 - pracy tymczasowej.
4. **Instytucje szkoleniowe** - publiczne i niepubliczne podmioty prowadzące na podstawie odrębnych przepisów edukację pozaszkolną.
5. **Instytucje dialogu społecznego** na rynku pracy to organizacje i instytucje zajmujące się problematyką:
- rynku pracy: organizacje związków zawodowych, pracodawców i bezrobotnych oraz organizacje pozarządowe;
 - współpracujące z publicznymi służbami zatrudnienia i Ochotniczymi Hufcami Pracy w zakresie realizacji zadań określonych ustawą.
6. **Instytucje partnerstwa lokalnego** są instytucjami realizującymi inicjatywy partnerów rynku pracy tworzonymi na rzecz:
- realizacji zadań określonych ustawą i wspieranymi przez organy samorządu terytorialnego.

I. WPROWADZENIE

⊕ 5 min

- przedstawienie Instytutu MB SMG/KRC oraz celu badania – zebranie informacji na temat rynku pracy w Polsce i na Mazowszu;
- prośba o zgodę na nagrywanie wywiadu na dyktafon.

II. WSTĘP - INFORMACJE O INSTYTUCJI RYNKU PRACY

⊕ 20 min / 25 min

Cele:

- zebranie podstawowych informacji na temat instytucji rynku pracy i zakresu ich działania
1. Proszę powiedzieć, w jakiej instytucji rynku pracy P. pracuje?
 2. Co należy do zadań instytucji, w której P. pracuje?
 3. Jaki zakres działań prowadzi P. instytucja? Jakie cele realizuje? *Dopytać dokładnie:*
 4. Czy realizowane są w niej zadania związane z przepływem pracowników między państwami?
 - a. Czy słyszał P. o sieci EURES? Do jakich działań skłania EURES?
Dopytać o:
 - wspieranie i koordynowanie realizacji zadań na terenie województwa we współpracy z ministrem właściwym do spraw pracy oraz samorządem powiatowym, związkami zawodowymi i organizacjami pracodawców,
 - świadczenie usług EURES.

- b. Czy słyszał/a P. o regionalnej polityce rynku pracy i rozwoju zasobów ludzkich? Czy ma ona jakiś wpływ na P. działania? Jaki jest to wpływ?
- c. Czy otrzymują Państwo środki z Funduszu Pracy? W jaki sposób Państwo nimi dysponują?
- d. Czy w instytucji przygotowywane są analizy rynku pracy i badanie popytu na pracę, w tym prowadzenie monitoringu zawodów deficytowych i nadwyżkowych? Jeśli tak, to jakiego typu są to analizy? Jakimi metodami pozyskiwane są dane do analiz?
- e. Czy prowadzone analizy wpływają na Państwa działania? Jeśli tak, to w jaki sposób?
- f. Czy instytucja współdziała z wojewódzką radą zatrudnienia? Jeśli tak, to w jakim zakresie?
- g. Czy prowadzone jest badanie efektywności projektów lokalnych pracy mających na celu zwiększenie zatrudnienia? Jeśli tak, jakiego typu są to badania? Jak ocenia wpływ wyników badań na projektowanie działań instytucji rynku pracy w przeszłości?
- h. Czy inicjowane i realizowane są przedsięwzięcia mające na celu rozwiązanie lub złagodzenie problemów związanych z planowanymi zwolnieniami grup pracowników z przyczyn dotyczących zakładu pracy? Jeśli tak, to jakie?
- i. Czy w instytucji ma miejsce programowanie i wykonywanie zadań realizowanych przy współfinansowaniu Europejskiego Funduszu Społecznego przez:
 - opracowywanie, realizację i finansowanie programów regionalnych i projektów lokalnych,
 - wykonywanie innych zadań wynikających z programów sektorowych, o których mowa w odrębnych przepisach.

III. DEFINICJE

⌚ 10 min / 35 min

Cele:

- opracowanie definicji kluczowych zjawisk, które będą omawiane w badaniu;
- analiza znaczenia wybranych pojęć przez respondentów.

Teraz chcielibyśmy z P. porozmawiać o różnych zjawiskach życia gospodarczego i stworzyć definicje niektórych pojęć.

1. Czy zgadza się P. ze stwierdzeniem, że mamy teraz kryzys? Czym jest kryzys? Czym się głównie objawia? Jakie są przyczyny obecnego kryzysu? Jakie są jego główne skutki? Kto głównie odczuwa skutki kryzysu? Czy kryzys ma wpływ na rynek pracy? Jeśli tak, to jaki?

2. Co według P. oznacza pojęcie „trendy gospodarcze”? *Dopytać o kwestie pojawiające się w odpowiedzi. Czy i jakie trendy badani dostrzegają na rynku pracy?*
3. Co według P. oznacza termin „restrukturyzacja”?
4. Co według P. oznacza pojęcie „restrukturyzacja zatrudnienia”. *Jeśli w odpowiedzi pojawi się informacja, że są to zwolnienia pracowników – A czy przyjmowanie nowych pracowników może być także traktowane jako restrukturyzacja? A ich przesuwanie na inne stanowiska w ramach firmy? Dlaczego tak? Dlaczego nie? Jakie czynniki (wewnętrzne, zewnętrzne) wymuszają restrukturyzację zatrudnienia? Co daje (dała) restrukturyzacja firmie?*

IV. INFORMACJE O MAZOWIECKIM RYNKU PRACY

⌚ 20 min / 55 min

Cele:

- zebranie opinii respondentów o aktualnej sytuacji na mazowieckim rynku pracy;
 - analiza zmian na mazowieckim rynku pracy w ciągu ostatnich 3 lat, w tym zwłaszcza w ostatnim roku;
 - identyfikacja działań dostosowawczych instytucji mazowieckiego rynku pracy do zaistniałych zmian na rynku pracy;
 - określenie typowych postaw wobec zmian na rynku pracy.
1. Czy widzi P. zmiany na rynku? Jeśli tak, to jakie? *Dopytać dokładnie o każdą wymienioną zmianę. Zwrócić uwagę na takie aspekty jak:*
 - stopa bezrobocia,
 - formy zatrudnienia,
 - potrzeby rynku pracy,
 - dostępność siły roboczej,
 - kwalifikacje pracowników,
 - wielkość zatrudnienia (liczba, fluktuacja).
 2. Jakie główne czynniki wpływają na zmiany, które zachodzą na mazowieckim rynku pracy?
 3. Czy osobie poszukującej pracy w województwie mazowieckim/ w miejscu zamieszkania/ powiecie łatwo znaleźć interesującą ofertę pracy? Jak było na przykład dwa lata temu? Czy sytuacja zmieniła się, czy pozostała bez zmian? Jakie czynniki według P. wpłynęły na tę zmianę?
 4. W jakim kierunku rozwija się rynek pracy w województwie mazowieckim? Czy za 2-3 lata będzie to rynek pracodawcy, czy też rynek pracownika?

5. Jaki wpływ na mazowiecki rynek pracy ma kryzys gospodarczy? Czy zdaniem P. on w ogóle ma miejsce? Jeśli tak, to jak wpłynął na działalność P. instytucji? Co się zmieniło?
6. Które zmiany są wg P. korzystne dla gospodarki? A które uważa za niekorzystne?
7. W jakim kierunku zdaniem P. pójdą zmiany na rynku pracy w ciągu najbliższego roku? A w ciągu 2-3 lat? Czy będą to zmiany korzystne, czy niekorzystne:
 - z punktu widzenia pracodawcy,
 - z punktu widzenia pracownika?
8. Kto zdaniem P. najbardziej skorzysta na zmianach, a kto straci?
9. Czy w związku z przewidywanymi w najbliższym czasie zmianami na mazowieckim rynku pracy P. instytucja podejmuje jakieś działania dostosowawcze? Jeśli tak, to jakie?
10. Jaki wpływ na rynek pracy mają działania prowadzone przez P. instytucję? Jak P. ocenia ich efektywność? Jakie są zdaniem P. ograniczenia dla efektywnej działalności P. instytucji?
11. Na ile lat do przodu P. instytucja planuje działania skierowane na rynek pracy?
12. Jakie działania podejmują inne instytucje rynku pracy? Jakie to instytucje? Czy działania tych instytucji są względem siebie komplementarne?
13. Czy P. zdaniem przyłączenie Polski do europejskiego rynku pracy wpływa na rynek pracy na Mazowszu? W jaki sposób?
14. Czy dostrzega P. wpływ funduszy europejskich na funkcjonowanie instytucji mazowieckiego rynku pracy? Jeśli tak, jaki to wpływ?
15. Proszę powiedzieć, czy ma P. dostęp do analiz rynku pracy i badania popytu na pracę, w tym prowadzenie monitoringu zawodów deficytowych i nadwyżkowych? Jeśli tak, to jak ocenia P. przydatność informacji udostępnianych pracownikom przez instytucje rynku pracy?
16. Proszę powiedzieć, czy dostrzega P. wpływ instytucji mazowieckiego rynku pracy na sytuację na rynku pracy? Jakie instytucje najbardziej wpływają na ten rynek? Jaki jest ich wpływ? *Dopytać szczególnie o agencje zatrudnienia - podmioty, które prowadzą usługi w zakresie:*
 - pośrednictwa pracy na terenie Rzeczypospolitej Polskiej,
 - pośrednictwa do pracy za granicą u pracodawców zagranicznych obywateli polskich,
 - doradztwa personalnego,
 - poradnictwa zawodowego,
 - pracy tymczasowej.

V. POSTAWY WOBEC RYNKU PRACY, RESTRUKTURYZACJI, ZMIANY, KRYZYSU

⌚ 15 min / 70 min

Cele:

- rozumienie pojęcia restrukturyzacji, w tym restrukturyzacji na rynku pracy;
- pkreślenie postawy wobec ryzyka i zmiany, w tym głównie zmiany zatrudnienia;
- określenie postaw wobec kryzysu.

1. Jaki aktualnie główny cel działania ma P. instytucja?
2. Czy zmiany warunków działania (np. sytuacja prawna, dostęp do finansowania, zmiany na rynku pracy) pomagają, czy utrudniają osiągnięcie takiego celu? Co pomaga? Co przeszkadza?
3. Czy ogólnie uważa P., że zmiany w makrootoczeniu (polityka, ustawodawstwo, demografia, kultura, gospodarka) sprzyjają rozwojowi rynku pracy, czy też raczej są zagrożeniem? Jakie zmiany w tym otoczeniu zagrażają, a jakie sprzyjają rynkowi pracy?
4. Co mogłoby pomóc pracodawcom w przystosowaniu się do zmian na rynku? Dopytać o czynniki sprzyjające adaptacji do zmian pracodawców. Co może sprzyjać adaptacji pracowników do zmian? Jeśli nie zostaną wymienione spontanicznie, dopytać o nie.
5. Jakie są główne przeszkody, bariery, ograniczenia dla lepszego przystosowania pracodawców i pracowników do zmian zachodzących na mazowieckim rynku pracy?
6. Jak ocenia P. ogólnie relacje pomiędzy pracodawcą a pracownikiem? Czy są raczej dobre, czy raczej złe? Co należałoby zrobić w warunkach mazowieckiego rynku pracy, żeby poprawić relacje pracodawca – pracobiorca? Jak P. instytucja może się do tej poprawy przyczynić? Dopytać o konkrety.
7. Jakie kluczowe działania P. zdaniem powinny zostać podjęte przez P. instytucję w celu poprawy sytuacji na rynku pracy? Co jest potrzebne do ich wprowadzenia? Jakie trudności widzi P. we wdrożeniu ewentualnych zmian wewnątrz swojej instytucji?

KONIEC – Podziękowanie badanym za udział w badaniu.

Załącznik 3. Przykładowy scenariusz zogniskowanego wywiadu grupowego (FGI)

Warszawa 24.03.2009

Adam Kołodziejczyk

SCENARIUSZ BADAŃ FGI

W GRUPIE PRACOWNIKÓW RESTRUKTURYZOWANYCH PRZEDSIĘBIORSTW WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Badania realizowane w ramach projektu:

„TRENDY GOSPODARCZE A ZMIENNOŚĆ MAZOWIECKIEGO RYNKU PRACY”

Metoda: Wstępne badania jakościowe realizowane w grupie pracowników restrukturyzowanych firm, czas trwania badań – 1 godzina 45 minut.

Grupa fokusowa: minimum 8 pracowników reprezentujących restrukturyzowane firmy operujące na rynku od przynajmniej roku; z branży budowlanej (budownictwo mieszkaniowe, przemysłowe; materiały budowlane); handlu i usług (banki, doradztwo i konsulting, turystyka, przewoźnicy), przemysł (motoryzacja), reprezentujących firmy małe, średnie i duże (wg kryteriów UE), z wykształceniem średnim +; z podziałem symetrycznym ze względu na zmienną płeć (50 : 50); w wieku 25-50 lat. Lokalizacja wywiadu – Warszawa.

Główne cele badań:

1. Sprawdzenie rozumienia podstawowych pojęć, które będą używane w kwestionariuszu wywiadu (CAPI) adresowanym do pracowników restrukturyzowanych firm.
2. Poznanie opinii i ocen pracowników restrukturyzowanych firm na temat mazowieckiego rynku pracy i instytucji pracowniczych.
3. Określenie ogólnego klimatu pracy i nastrojów społecznych w zespołach pracowniczych w związku z restrukturyzacją, jej przebiegiem i skutkami.
4. Poznanie opinii i ocen na temat wpływu restrukturyzacji na politykę zatrudnienia i zmiany w zatrudnieniu pracowników.
5. Poznanie opinii i ocen na temat pracodawców i ich działań w okresie restrukturyzacji z próbą zidentyfikowania „dobrych praktyk” CSR i możliwości poprawienia relacji wzajemnych pracowników i pracodawców.

SCENARIUSZ BADAŃ FGI

I. ARANŻACJA

Cel: Podstawowym celem fazy aranżacji jest zbudowanie pożądanego klimatu psychologicznego sesji, wzbudzenie zaufania i poczucia bezpieczeństwa

- Powitanie zebranych uczestników wywiadu, podziękowanie za skorzystanie z zaproszenia Instytutu.
- Przedstawienie się moderatora dyskusji, pracownika Instytutu MB SMG/KRC, określenie celu badania i reguł działania grupy oraz zapewnienie badanych o zagwarantowaniu im bezpieczeństwa.
- Przedstawienie się uczestników sesji/ dyskusji.

II. WSTĘP

Cel: Poznanie rozumienia kluczowych pojęć związanych z aktualną sytuacją gospodarczą i rynkiem pracy. Czy badani rozpoznają i jak oceniają podstawowe instytucje rynku pracy? Co badani wiedzą na temat restrukturyzowanych firm?

1. Z czym kojarzą się badanym takie określenia jak:
 - trendy gospodarcze,
 - kryzys,
 - rynek pracy,
 - zatrudnienie,
 - restrukturyzacja zatrudnienia,
 - odpowiedzialny pracodawca (biznes),
 - inne pojęcia (jakie?).
2. Jakich głównych aktorów instytucjonalnych badani rozpoznają na rynku pracy? Czy coś o nich wiedzą? Które z niżej wymienionych mają kluczowe znaczenie dla rozwoju sytuacji na rynku pracy?
 - rząd,
 - pracodawcy,
 - związki zawodowe,
 - banki,
 - urzędy pracy,
 - pośrednictwo pracy,
 - inne (jakie?).
3. Co badani wiedzą na temat restrukturyzowanych firm?
 - W jakiej branży firma działa?
 - Jej szacunkowa wielkość (duża, średnia, mała).
 - Jak długo firma utrzymuje się na rynku?
 - Jak zmienił się stan zatrudnienia firmy w ciągu ostatnich trzech lat?
 - Czy firma korzystała z funduszy unijnych? Jeśli tak, to na jakie cele?
 - Czy wiedzą coś jeszcze?

III. MAZOWIECKI RYNEK PRACY

Cele: Jak badani ogólnie postrzegają sytuację na mazowieckim rynku pracy? Jakie mają nastroje (stany emocjonalne) w związku z tą sytuacją? Jakie są główne przyczyny negatywnych czy też pozytywnych nastrojów pracowników?

4. Jak badani ogólnie postrzegają sytuację na mazowieckim rynku pracy w porównaniu do sytuacji w kraju? Czy jest ona lepsza, podobna czy gorsza? Czy zaistniała sytuacja rodzi u nich negatywne odczucia, stany emocjonalne? Jeśli tak, to jakie?
5. Co szczególnie niepokoi badanych w związku z sytuacją na mazowieckim rynku pracy? [*Zidentyfikować źródła niepokoju, złego samopoczucia, negatywnych stanów emocjonalnych (pesymizmu)*]
6. Jakie są przewidywania pracowników co do rozwoju sytuacji na mazowieckim rynku pracy w perspektywie roku 2010? Nastąpi poprawa, zamrożenie sytuacji obecnej czy też jej pogorszenie?
7. Jak sytuacja na mazowieckim rynku pracy wpłynie (korzystnie czy niekorzystnie) na sytuację osobistą pracownika, jego rodziny, zakładu pracy?
8. Jakie działania dostosowawcze, zaradcze podejmie respondent w związku z sytuacją na mazowieckim rynku pracy?
9. Jak na sytuację na mazowieckim rynku pracy wpływa przynależność Polski do UE i otwarcie rynków pracy w niektórych krajach europejskich dla Polaków?
10. Co respondenci sądzą o działaniach instytucji publicznych, społecznych, gospodarczych w związku z aktualną sytuacją na rynku pracy (rząd, związki zawodowe, banki, urzędy pracy, pośrednictwo pracy i inne)?

IV. RESTRUKTURYZACJA FIRMY – JEJ PRZEBIEG I SKUTKI

Cele: Poznanie sposobu rozumienia pojęcia restrukturyzacji na podstawie wypowiedzi badanych na ten temat w różnych kontekstach. Ocena zasadności restrukturyzacji, jej przebiegu i skutków (dla firmy i pracowników).

11. Z czym kojarzy się badanym pracownikom słowo „restrukturyzacja”?
12. Czy restrukturyzacja jest konieczna dla przetrwania firmy na rynku?
13. Jak sprawnie przeprowadzana jest restrukturyzacja?
14. Jakie korzyści czy straty wynikają z restrukturyzacji firmy? Kto zyska, a kto straci w wyniku restrukturyzacji firmy?
15. Czy restrukturyzacja może być zagrożeniem dla firmy, przyczynić się do obniżenia jej efektywności, konkurencyjności rynkowej, a w konsekwencji do upadku (bankructwa)?
16. Jakie dolegliwości i wyrzeczenia personelu występują w związku z restrukturyzacją? Jak bardzo są istotne?

17. Co należałoby zrobić, aby restrukturyzacja przebiegała sprawniej i była mniej dolegliwa?
18. Czy w wyniku restrukturyzacji nastąpi w firmie zmiana sytuacji na lepsze czy na gorsze?

V. RESTRUKTURYZACJA A ZATRUDNIENIE

Cele: Jak pracownicy oceniają dotychczasową (przeszłą i aktualną) politykę kadrową? Jakie tendencje zauważają w polityce kadrowej? Określenie postaw pracowników wobec zmiany formy zatrudnienia, określenie skłonności do ryzyka. Zebranie opinii na temat strategii firmy (ukrytej lub jawnej) w rozwiązaniu problemu kadrowego (pomoc ludziom czy „wyrzucenie na bruk”).

19. Jak pracownicy oceniają politykę kadrową w firmie w ciągu ostatnich trzech lat? Pozytywnie czy negatywnie?
20. Czy w aktualnej polityce personalnej firmy przeważa przyjmowanie czy zwalnianie pracowników?
21. Co pracownikom wiadomo o planach dotyczących zatrudnienia w ich firmie w perspektywie roku 2010?
22. Jak realna jest w związku z restrukturyzacją firmy:
 - utrata pracy,
 - przesunięcie pracownika na inne stanowiska pracy,
 - zmiana wynagrodzeń (obniżka, podwyżka),
 - zmiana sposobu naliczania wynagrodzeń,
 - zmiana dotycząca form zawierania umów,
 - zmiana zakresu obowiązków pracowników,
 - zmiana czasu pracy,
 - zmiana struktury organizacyjnej firmy,
 - inne zmiany (jakie?).
23. Co lub kto przede wszystkim wpływa na prowadzoną w firmie politykę zatrudnienia?
24. Jakie oczekiwania pracownicy restrukturyzowanych firm mają w stosunku do polityki zatrudnienia swojego zakładu pracy w związku z restrukturyzacją i możliwością zwolnień?
25. Jakie plany zawodowe mają respondenci na przyszłość?
26. Jakie działania czy też decyzje są w restrukturyzowanych przedsiębiorstwach kluczowe:
 - dla podniesienia konkurencyjności firmy i przetrwania kryzysu,
 - dla ochrony miejsc pracy i przeciwdziałania grupowym zwolnieniom.

VI. PERCEPCJA PRACODAWCÓW

Cele: Poznanie nastawienia badanych do pracodawców. Zidentyfikowanie podstawowych kwestii spornych w relacji pracownik – pracodawca i metod ich rozwiązywania. Rozpoznanie „dobrych praktyk” CSR w działaniu pracodawców. Poznanie uogólnionej oceny stosunków wzajemnych – pracodawcy i pracownika – od strony pracownika.

27. Jak ogólnie pracownicy restrukturyzowanych przedsiębiorstw oceniają swoich pracodawców (właścicieli/menedżerów) ze względu na postrzegane nastawienie do pracowników, realizowaną politykę kadrową? Darzą ich sympatią i uznaniem czy wprost przeciwnie?
28. Czy właściciele/menedżerowie, dążąc do zysku, pamiętają o respektowaniu praw człowieka i interesów pracowników?
29. Czy właściciel/dyrektor firmy prowadzi otwarty dialog z pracownikami firmy na ważne dla nich tematy? Czy ten dialog, komunikacja wzajemna są częste czy raczej okazjonalne?
30. Jakie kwestie sporne pojawiają się między pracownikami i pracodawcami w związku z sytuacją przedsiębiorstwa?
31. Jakimi metodami w ich firmach można rozwiązywać kwestie sporne – metoda dialogu i kompromisu czy raczej walki – strajku, okupacji zakładu itp.?
32. Jaka jest rola związków zawodowych w czasie restrukturyzacji zakładu? Czy związki zawodowe przyczyniają się do respektowania zasad etycznych w biznesie?
33. Jak można ogólnie ocenić stosunki wzajemne na linii pracodawca – pracownik w zakładach pracy respondentów? Czy są one dobre czy złe? Opierają się na zaufaniu czy przeważa w nich nieufność?
34. Co należałoby zrobić, żeby poprawić stosunki w relacji pracodawca – pracownik?

Zakończenie sesji

- Wyjaśnienie wątpliwości, odpowiedzi na ewentualne pytania.
- Podziękowanie badanym za udział w badaniu.

